

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 3 (2001)

AFLEVERING 2

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

G.F.M. Bossers (UvA), secretaris
E.C. Coppens (KUN)
S. Faber (VUA)
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (RA Gelderland, UvA)
R.C.H. Lesaffer (KUB en KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
P.L. Nève (KUN en KUB)
C.H. van Rhee (UM)
T.J. Veen (UvA), voorzitter
K. Velle (RA Beveren)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Correspondentie en boeken ter recensie:

Dr. G.F.M. Bossers
Leerstoelgroep rechtsgeschiedenis
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteit van Amsterdam
Postbus 1030, 1000 BA Amsterdam
tel. ++ 31 (0)20-5253447
fax ++ 31 (0)20-5253495 of ++ 31 (0)20-5253408
e-mail: bossers@jur.uva.nl
Bezoekadres: Oudemanhuispoort 4-6

Prof.Dr. D. Heirbaut
Vakgroep Grondslagen van het recht
Universiteit Gent
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Universiteitstraat 4, B-9000 Gent
tel. ++ 32 (0)9-2646840
fax ++ 32 (0)9-2646707
e-mail: dirk.heirbaut@rug.ac.be

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De Stichting OVR stelt zich krachtens artikel 2 van haar Statuten ten doel het uitgeven en ontsluiten van rechtsbronnen in de ruimste zin van het woord, het publiceren van verslagen van haar werkzaamheden en van mededelingen omtrent hetgeen voor de kennis van het oud-vaderlandse recht belangrijk is, alsmede het vestigen van een of meer leerstoelen op het gebied van de studie van de bronnen van het oud-vaderlandse recht.

De Stichting OVR geeft Werken uit voor de publicatie van bronnen. Ze publiceert in het tijdschrift *Pro Memorie* voornamelijk artikelen, kronieken, opiniërende stukken en recensies. De Stichting heeft een bijzondere leerstoel 'oud-vaderlands recht, in het bijzonder het onderzoek der bronnen' aan de Universiteit van Amsterdam; deze leerstoel wordt thans bezet door Prof.Dr. F. Keverling Buisman.

Contribuantenadministratie van de Stichting OVR:

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Rijksarchief in Gelderland
Markt 1, 6811 CG Arnhem
tel. ++ 31 (0)26-4420148
fax ++ 31 (0)26-4459792
e-mail: gelderland@rad.archief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie □ 20,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is □ 17,90 (inclusief bijlage); prijs van de bijlage apart: □ 12,50.

REDACTIONEEL

Deze redactionele mededelingen moeten beginnen met een treurige tijding. Gelukkig kan die boodschap worden gevolgd door enkele verheugende berichten.

Tot onze spijt heeft Dr. Karel Velle te kennen gegeven dat hij het redacteurschap van *Pro Memorie* niet meer kan combineren met zijn drukke bezigheden in het Belgische archiefwezen. Hij trekt zich daarom uit de redactie terug, maar – en dat is dan weer verheugend – hij heeft er meteen bij gezegd dat hij in voorkomende gevallen de redactie van *Pro Memorie* nog wel terzijde wil staan en zonodig de helpende hand zal bieden. Verheugend is ook dat Prof.dr. Georges Martyn (Gent) zonder aarzeling bereid bleek de opvallende plaats in te nemen. Door die snelle reactie kunnen de gaande en de komende redacteur in deze aflevering samen in het colofon figureren. Terugziend op wat Karel Velle voor *Pro Memorie* heeft gedaan nemen wij met erkentelijkheid afscheid van een gewaardeerde collega. Kijkend naar de toekomst verwachten wij dat wij nog meer dan eens een beroep op de door het scheidende redactielid aangeboden medewerking en bijstand zullen moeten doen en vertrouwen wij op een vruchtbare samenwerking met de nieuwe redacteur.

In het vorige nummer is aangekondigd dat het bestuur van OVR en de redactie van PM het voornemen hebben (een voornemen dat nog steeds bestaat) om de lijst van contribuanten van OVR in een volgend nummer af te drukken. Alle contribuanten werden toen opgeroepen om, indien zij hun email-adres daarbij vermeld wensten te zien of wanneer zij bezwaar hadden tegen vermelding van hun naam en / of adres, mededeling van deze verlangens te doen aan ondergetekende of aan de penningmeester van OVR. Niemand heeft op die oproep gereageerd met bezwaren tegen vermelding van zijn naam en / of adres, een enkeling heeft een adreswijziging of een e-mail-adres doorgegeven. De secretaris van OVR, die een try-out voor een website van OVR heeft gemaakt en dat concept inmiddels op het internet heeft gezet (<http://www.rechten.unimaas.nl/ovr/ovr.htm>), heeft zich dan ook vrij gevoeld om de lijst van contribuanten ook op de website te plaatsen. De auteur van de website houdt zich aanbevolen voor alle suggesties tot aanvulling en verbetering van die site.

Wat de inhoud van dit nummer betreft beperken wij ons tot twee opmerkingen. De eerste betreft de mededeling dat de beide artikelen van Vlaamse zijde de schriftelijke neerslag vormen van lezingen die op 18 november 2000 te Amsterdam zijn gehouden in het kader van het XVIe Belgisch-Nederlandse rechtshistorisch congres en dat wij hopen in het volgende nummer opnieuw een paar van de op dat congres gehouden voordrachten te kunnen plaatsen. Terzijde zij opgemerkt dat het XVIIe Belgisch-Nederlandse rechtshistorisch

congres vermoedelijk zal worden georganiseerd in Kortrijk. De tweede opmerking betreft de oproep van Michael Wieczorrek (hieronder p. 319-320) aan Belgische en Nederlandse rechtshistorici om te participeren in het uitgeven van de Mittermaier-correspondentie. Inmiddels is een collectief gevormd dat de editie van de correspondentie van Nederlanders en Luxemburgers met Mittermaier op zich heeft genomen terwijl voorbereidingen worden getroffen om ook de editie van de Belgische correspondentie te verzorgen. Wie in dit laatste project zou willen participeren wordt verzocht contact op te nemen met collega Dirk Heirbaut (Dirk.Heirbaut@rug.ac.be) of met ondergetekende (veen@jur.uva.nl).

Amsterdam, 26 november 2001

T.J.V.

Intekening Regtsgeleerde Decisiën (Ockers) (Werken Stichting OVR 27)

In 1952 heeft E.M. Meijers (1880-1954) het manuscript van een door hem aan de Hollandse raadsheer Pieter Ockers (1628-1678) toegeschreven collectie aantekeningen over in de jaren 1656-1669 door het Hof, en in 1669-1678 door de Hoge Raad van Holland, Zeeland en Westfriesland gewezen arresten ('decisiën') voor publicatie ter beschikking gesteld aan OVR. Voor het werk werd enkele jaren later een bewerker gevonden in mr. J.Th. de Smidt, die in 1982 de bewerking van dit handschrift aan een van zijn medewerksters heeft overgedragen. De uitgave zal uiteindelijk begin 2002 verschijnen. De editie van het manuscript, dat sinds 1956 berust in de collectie Meijers van de UB Leiden, is verzorgd door de Leidse rechtshistorica mevrouw dr. H.C. Gall. Het boek bestaat na een korte inleiding van de bewerkster uit de editie van de aantekeningen (ten dele in het Nederlands en voor een groter deel in het Latijn) betreffende 165 civielrechtelijke uitspraken, voorafgegaan door soms uitvoerige kopjes (geconcipieerd door prof.mr. P. Gerbenzon), waarin de kern van de uitspraak in hedendaags Nederlands wordt samengevat; daarop volgt nog een aantal registers.

Het boek zal ongeveer 350 bladzijden tellen en kost na verschijnen € 20,50 in de boekhandel. Voor contribuanten OVR / abonnees PM is het dan voor € 14,- verkrijgbaar via de administratie van OVR. Tot 15 februari 2002 kunnen de contribuanten van OVR / abonnees PM het boek bestellen door het bij deze aflevering van *Pro Memoria* gevoegde bestelformulier in te zenden en € 7,50 over te maken op gironummer 20430 (Nederland) of op postrekening 000-0142199-94 (België) van de Stichting OVR.

DE GRAVEN VAN VLAANDEREN EN DE KEUZE VAN DE DUITSE KONING

DE THEORIE VAN ARMIN WOLF OVER HET ONTSTAAN VAN HET COLLEGE VAN DE ZEVEN KEURVORSTEN GETOETST AAN DE VLAAMS-HENEGOUWSE REALITEIT

1 Inleiding: de theorie van Armin Wolf over het ontstaan van het keurvorstencollege

In de Middeleeuwen kon een nieuwe koning zijn waardigheid op verschillende manieren verkrijgen. Het eenvoudigste was dat hij zijn positie verkreeg door het erfrecht. Het overlijden van de oude koning leidde er dan toe dat diens erfgenaam koning werd: *le roi est mort, vive le roi*. In andere gevallen, zoals in Duitsland, werd de nieuwe koning gekozen.¹ Hoe die keuze gebeurde, blijft in de eerste eeuwen van het Duitse koningschap eerder vaag. Pas in 1356 kwam er een duidelijke regeling van de koningskeuze in de Gouden Bul van Karel IV, die overigens tot 1806 van kracht bleef.² Volgens deze tekst mocht alleen een selecte groep van zeven Duitse vorsten, de zogenaamde keurvorsten, deelnemen aan de koningskeuze. Daar waar aanvankelijk alle Duitse vorsten koningskiezer konden zijn,³ bleven er nu slechts zeven over, drie geestelijke en vier wereldlijke, namelijk de aartsbisschoppen van Mainz, Trier en Keulen en de koning van Bohemen, de paltsgraaf van de Rijn, de hertog van Saksen en de markgraaf van Brandenburg. De Gouden Bul van 1356 bevestigde trouwens een praktijk die reeds een halve eeuw bestond. Het college van de zeven keurvorsten verscheen inderdaad reeds voor de eerste maal in 1298.⁴

Het keurvorstencollege vormde een heterogene groep, zodat de vraag spontaan opkomt waarom die zeven wél hun rechten als koningskiezer behielden, en anderen niet. Voor de drie geestelijke keurvorsten ligt een verklaring voor de hand. Als hoofden van de oudste aartsbisdommen in Duitsland kwamen zij vóór alle andere Duitse geestelijken. Bovendien hadden zij bepaalde taken bij de keuze en de kroning van de koning. De aartsbisschoppen van Mainz, Trier en Keulen waren keurvorsten wegens hun anciënniteit en hun sleutelrollen bij de kroning, daarover zijn historici het wel eens. Anders is het gesteld met de wereldlijke keurvorsten. Het argument van de anciënniteit speelde voor hen niet. Ook hun

1 Graag zou ik T. Veen, A. Dolieslaghers, L. Burgelman en vooral G. Sinnaeve willen bedanken voor het nalezen van deze tekst. Ik heb van hun opmerkingen dankbaar gebruik gemaakt. Gebruikte afkortingen: MGH, SS: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio; MGH Const.: Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones.

A. Wolf, 'Prinzipien der Thronfolge in Europa um 1400. Vergleichende Beobachtungen zur Praxis des dynastischen Herrschafts-systems', in: R. Schneider (red.), *Das spätmittelalterliche Königtum im Europäischen Vergleich* (Vorträge und Forschungen, nr. 32; Sigmariningen 1987), p. 233-278.

2 Over deze Gouden Bul, zie A. Wolf, 'Das "Kaiserliche Rechtbuch" Karls IV (sogenannte Goldene Bulle)', in: *Ius commune* 2 (1969), p. 1-32.

3 A. Wolf, 'Wahlrecht und Erbfolge in den Reichen Alfons' des Weisen', in: *Ius Commune. Sonderhefte* 32 (1987), p. 1-36; aldaar p. 23.

4 A. Wolf, 'Die Vereinigung des Kurfürstenkollegs. Zur Reformacio sacri status imperii bei der Königserhebung Albrechts von Österreich im Jahre 1298', in: H. Duchhardt en G. Melville (red.), *Zwischen Recht und Ritual. Soziale Kommunikation in Mittelalter und Früher Neuzeit* (Keulen 1997), p. 305-371.

functie bij de kroning kan hun positie als keurvorst niet verklaren. De vier wereldlijke keurvorsten verschenen immers, als dusdanig, pas voor het eerst in 1298, maar dat is ook de eerste keer dat het college van de zeven keurvorsten opduikt.⁵ De wereldlijke keurvorsten speelden dus pas een rol in het kroningsritueel nadat ze keurvorst geworden waren. Een andere verklaring is dan ook nodig en vele historici hebben geprobeerd die te geven.

Eén van de interessantste hypothesen is afkomstig van de Duitser Armin Wolf.⁶ Hij benadrukt dat het recht om de koning te kiezen bepaald werd door het erfrecht. Vanaf het midden van de twaalfde eeuw waren de koningskiezers de afstammelingen van Hendrik I, de eerste Duitse koning die stamvader was van een nieuwe dynastie, de Ottonen. De Ottonen waren echter uitgestorven in de mannelijke lijn, zodat de kiezers hun afstammelingen in de vrouwelijke lijn waren. Dit was echter een zeer aanzienlijke groep en daarom kon niet iedere afstamming van een Ottoonse dochter aan de koningskeuze deelnemen. De afstammelingen van één welbepaalde Ottoonse prinses noemt Wolf een koninklijke dochterstam en van elke dochterstam kon slechts één persoon, als vertegenwoordiger van zijn dochterstam, aan de verkiezing van een nieuwe koning deelnemen. In principe was hij de primogenitus van de hoofdtak van de familie, al kon het uitzonderlijk om een ander lid van de familie gaan die meer aanzien had. Gezien de koningen uit de Ottoonse dynastie nu ook weer niet zoveel dochters hadden, had het aantal dochterstammen en dus ook het aantal koningskiezers zeer beperkt moeten blijven. Dat was echter niet het geval. Stierf een dochterstam op zijn beurt uit in de mannelijke lijn, of kon hij om een andere reden die later in de Gouden Bul vermeld werd, niet aan de verkiezing deelnemen, dan namen zijn eigen dochterstammen zijn plaats in. Zo een nieuwe dochterstam kon op zijn beurt dan weer verdwijnen, zodat opnieuw een nieuwe reeks dochterstammen voor het voetlicht kon treden en zo kon de substitutie nog een tijdje doorgaan. De proliferatie van de dochterstammen werd zo echter groot, dat dit systeem uiteindelijk verdween in 1152. Vanaf die datum werd een dochterstam niet langer door zijn eigen dochterstammen vervangen als die dochterstam uitstierf of om een andere reden die later in de Gouden Bul vermeld werd, niet kon deelnemen aan de verkiezingen. Deze strakkere houding vormt meteen de belangrijkste verklaring voor de vermindering van het aantal koningskiezers na 1152, al erkent Wolf dat daarbij ook andere factoren een rol speelden en dat op het einde van de dertiende eeuw nog een verdere inperking van de groep koningskiezers doorgevoerd werd.⁷ Hoe dan ook, het eindpunt van de gehele evolutie was dat tenslotte nog slechts vier wereldlijke koningskiezers overbleven, de vier keurvorsten uit de Gouden Bul van 1356.

Wolfs theorie is zeer aantrekkelijk, maar ze roept toch ook vragen op. Wolfs uitgangspunt, kiesrecht is erfrecht,⁸ klinkt aannemelijk. Bij systemen van verkiezing speelde het

5 A. Wolf, *Die Entstehung des Kurfürstenkollegs, 1198-1298. Zur 700-jährigen Wiederkehr der ersten Vereinigung der Sieben Kurfürsten* (Idstein 1998), p. 12-14.

6 Wolf heeft zijn opvattingen in meerdere publicaties uiteengezet, maar de meest toegankelijke en uitvoerigste is Wolf, *Entstehung*, die ook de belangrijkste bronnenteksten met vertaling bevat en tevens een uitvoerige bibliografie over de oudere theorieën.

7 Zie bijvoorbeeld Wolf, *Entstehung*, p. 89-92.

8 'Wahlberechtigt waren die Erbberichtigten' (A. Wolf en B. Wiebe, 'Töchter vererbten Wahlrecht. Wie die Kurfürsten zu ihrem Wahl-

erfrecht toch altijd wel een rol.⁹ Het lag dan ook voor de hand dat de kiezers de leidende afstammelingen waren van Hendrik I, de stamvader van de eerste post-Karolingische dynastie van Duitse koningen. Door deze band tussen erfrecht en kiesrecht te benadrukken, wijst Wolf er nog maar eens op hoezeer publiek- en privaatrecht in de Middeleeuwen een onscheidbaar geheel vormden.¹⁰ Zijn theorie haalt tevens de vrouwelijke afstamming van onder het stof. Al te vaak vergeten stambomen de vrouwelijke voorouders, maar in deze theorie staan de vrouwen centraal omdat men enkel via de vrouwelijke afstamming een kiezer kon zijn. Dat hoeft men nu ook weer niet te overdrijven. De voornaamste rol van de Ottoonse dochters was dat ze een doorgeefluik vormden tussen hun koninklijke vader en diens kleinzoons. Eens de dochter het koningsbloed in de familie gebracht had, verliep alles weer in de mannelijke lijn, althans tot deze weer geen zonen voortbracht of om een andere reden niet meer aan de koningskeuze kon deelnemen. De verstrengeling tussen erfrecht en publiekrecht of de herwaardering van de vrouwen in een dynastische context zijn echter niet de meest aantrekkelijke elementen van Wolfs theorie. Die rol is weggelegd voor het unieke inzicht dat ze geeft in het potentieel van het middeleeuwse gewoonterecht. Tussen de huwelijken van de Ottoonse dochters in de tiende eeuw en de Gouden Bul van 1356 fungeerde het systeem van een eerst aangroeiende en daarna weer inkrimpende groep van dochterstammen en hun koningskiezers zonder enige theoretische regeling. Geen geleerde schreef erover, geen rechter vonniste erover, geen wetgever legde het vast, geen lijst van dochterstammen is bewaard gebleven, geen tekst verwijst er uitdrukkelijk naar en toch, toch functioneerde dit systeem gedurende meer dan drie eeuwen, vooraleer er een schriftelijke regeling kwam in de Gouden Bul.

Enig scepticisme lijkt meer dan gewettigd.¹¹ Als de theorie van Wolf klopt, geeft ze overduidelijk aan hoe in het middeleeuwse gewoonterecht zeer ingewikkelde systemen konden ontstaan en evolueren. Kan het echter dat dit complexe systeem in de praktijk kon functioneren zonder een schriftelijke neerslag na te laten; dat de families die na 1152 in de mannelijke lijn uitstierven of op een andere manier als koningskiezer verdwenen, zich daar zomaar bij neerlegden? Is het niet eenvoudiger aan te nemen dat uiteindelijk alleen nog de koning van Bohemen, de paltsgraaf van de Rijn, de hertog van Saksen en de markgraaf van Brandenburg overbleven, omdat de andere wereldlijke vorsten niet meer in de koningskeuze geïnteresseerd waren?¹²

recht kamen', in: *MPG-Spiegel, Aktuelle Informationen für Mitarbeiter und Freunde der Max-Planck-Gesellschaft* 6 (1978), p. 32-34; aldaar p. 32).

⁹ Wolf, 'Wahlrecht', p. 271.

¹⁰ Over het onderscheid tussen publiekrecht en privaatrecht in het verleden, zie J. Allison, *A continental distinction in the common law. A historical and comparative perspective on English public law* (Oxford 2000).

¹¹ Voor een uitgebreide kritiek van Wolfs opvattingen, zie o.a. R. Götz, 'Herzog Konrad von Teck und die Königswahl von 1292: Bemerkungen zu Armin Wolfs Arbeit König für einen Tag: Konrad von Teck. Gewählt, ermordet (?) und vergessen', in: *Zeitschrift für württembergische Landesgeschichte* 53 (1994), p. 27-40.

¹² Deze opvatting is het sterkst in: M. Lintzel, *Die Entstehung des Kurfürstenkollegs* (Berlijn 1952).

2 Een testcase: de graven van Vlaanderen

De theorie van Wolf verdient dus een nader onderzoek. Idealiter zou dat moeten gebeuren door Wolfs opzoekingen over te doen. Eerst zou men een lijst moeten opmaken van alle Duitse vorsten die vóór 1298 een rol speelden bij de koningskeuze. Daarna zou men moeten nagaan waarom zij aanvankelijk wel, en later niet betrokken waren bij de koningskeuze. Dit onderzoek zou dan moeten gekoppeld worden aan een stamboom van de Ottonse afstammelingen in de vrouwelijke lijn.¹³ Een dergelijk onderzoek is in een korte publicatie ondenkbaar. Het aantal families is te groot en te veel problemen duiken op.¹⁴ Zo gaan hedendaagse stambomen, evenals middeleeuwse genealogieën, overwegend uit van de mannen.¹⁵ De reconstructie van een vrouwelijke lijn is in die omstandigheden een zeer tijdrovende en soms zelfs onmogelijke opdracht. Dit artikel zal zich daarom beperken tot één familie, de graven van Vlaanderen. Deze familie leverde in 1198 één koningskiezer, Boudewijn IX, graaf van Vlaanderen.¹⁶

In een brief daarover aan paus Innocentius III over de keuze van Otto IV in 1198 noemde Boudewijn zichzelf graaf van Vlaanderen, graaf van Henegouwen en markgraaf van Namen.¹⁷ In welke van die hoedanigheden trad hij eigenlijk op? De laatste titel, markgraaf van Namen, was de meest prestigieuze, maar stelde eigenlijk niets voor. Het markgraafschap Namen was voor Boudewijns vader gecreëerd door keizer Frederik Barbarossa. Die vader had echter al een groot deel van dit markgraafschap aan een ander moeten afstaan en had de rest ervan aan Boudewijns broer, Filips van Namen gegeven. Het enige dat Boudewijn behouden had, was de leenhoogheid over Namen en een verder lege titel van markgraaf.¹⁸ Boudewijn hechtte daar zelf zo weinig belang aan, dat hij zichzelf nooit markgraaf van Namen noemde, behalve dan in de zonet vermelde brief aan Innocentius III.¹⁹ Veel betekende dat niet. Een titel zonder land maakte iemand niet tot koningskiezer,²⁰ maar hij stond wel mooi in het gezelschap van de andere kiezers. Omstreeks 1198 treden zestien lekenvorsten als koningskiezer op en maar één van hen droeg ‘slechts’ een graventitel.²¹ Boudewijn IX

13 Een hulp daarbij is voor de eerste generaties wel het genealogisch overzicht in: W. Glocker, *Die Verwandten der Ottonen und ihre Bedeutung in der Politik* (Keulen 1989).

14 Het gaat om ongeveer 3400 personen en Wolf zelf had zes jaar nodig om alle gegevens te verzamelen (Wolf, *Entstehung*, p. 25).

15 Voor horigen was de situatie vaak anders omdat hun statuut via de moeder doorgegeven werd (zie bijvoorbeeld R. Castelain, ‘Vrijgewijden en slaven in de middeleeuwen (10de-13de eeuw)’, in: *Jaarboek geschied- en heemkundige kring “De Gaverstreke”* 23 (1995), p. 11-18).

16 W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)* 2 (Brussel 1964), nr. 102, p. 219-221; cf. *Regesta Imperii*, V/2, nr. 5678, p. 1063 (1199); nr. 5739, p. 1071-1072 (1201). Voor alle duidelijkheid: Boudewijn was de negende graaf met die naam in Vlaanderen, de zesde met die naam in Henegouwen.

17 Prevenier, *Oorkonden* 2, nr. 102, p. 219-221.

18 Over het markgraafschap Namen en de verwickelingen er rond in deze periode, zie M. de Waha, ‘La marche impériale de Namur-Luxembourg. Vicissitudes d’un concept géo-politique de 1150 à 1300’, in: *Ermesinde et l’affranchissement de la ville de Luxembourg. Études sur la femme, le pouvoir et la ville au XIIIe siècle* (Luxemburg 1994), p. 91-159; J. Kupper, *Raoul de Zähringen, évêque de Liège (1167-1191). Contribution à l’histoire de la politique impériale sur la Meuse moyenne* (Brussel 1974), p. 100-127.

19 De uitgever ging er daarom maar van uit dat de titel ‘markgraaf van Namen’ toegevoegd was door een latere scribent (Prevenier, *Oorkonden* 2, p. 220 noot a).

20 A. Wolf, ‘Les deux Lorraine et l’origine des princes-électeurs du Saint-Empire. L’impact de l’ascendance sur l’institution’, in: *Francia* 11 (1983), p. 242-256; aldaar p. 249-250.

21 Wolf, *Entstehung*, p. 16. Zie ook over een andere houding tegenover vorsten die slechts graven waren in deze periode in het

was het aan zijn prestige verplicht om voor deze ene keer de lege titel van markgraaf van Namen af te stoffen. Hij trad in 1198 niet op als markgraaf van Namen, en al evenmin als graaf van Henegouwen. De graaf van Henegouwen had immers als dusdanig geen toegang tot het Duitse hof. In 1071 was Henegouwen een leen van de bisschop van Luik, en dus een achterleen van de Duitse koning, geworden.²² Als achtervazal van de koning kon de graaf van Henegouwen niet zetelen in het hof van de Duitse koning en kon hij zeker niet deelnemen aan de koningskeuze.²³ Boudewijn IX was dus niet als markgraaf van Namen of als graaf van Henegouwen, maar als graaf van Vlaanderen betrokken bij de koningskeuze van 1198. Dat blijkt ook uit andere documenten uit die periode, die de koningskiezers als *palatini* bestempelen en in de lijst van deze personen de graaf van Vlaanderen opnemen.²⁴

De theorie van Wolf zou gemakkelijk kunnen weerlegd worden, indien zou blijken dat de graven van Vlaanderen in 1198 niet van een Ottoonse dochter afstamden of dat zij niet de vertegenwoordiger van hun dochterstam waren. De graven van Vlaanderen stamden echter af van Hendrik I via diens dochter Hedwig.²⁵ Zij behoorden evenwel niet tot de hoofdtak van Hedwigs afstammelingen en die hoofdtak was in 1198 allesbehalve uitgestorven in de mannelijke lijn. Normaal gezien had dan ook de *primogenitus* daarvan moeten optreden als vertegenwoordiger van Hedwigs dochterstam en dus als koningskiezer. Dat laatste was echter uitgesloten. Hedwigs echtgenoot was Hugo de Grote, hertog van Francia en de hoofdtak van haar afstammelingen was de Capetingische dynastie, de Franse koninklijke familie. Dit betekende dat de koningskiezer voor haar dochterstam de Franse koning was. Het was uiteraard uitgesloten dat een dergelijke vreemdeling bij uitstek mee de Duitse koning mocht kiezen.²⁶ Daarom moest een dochterstam van de Capetingen deze rol overnemen. Dat laatste kon natuurlijk slechts als ook deze dochterstam geen vreemdeling was. Dit was het geval voor de graven van Vlaanderen. Boudewijn V, graaf van Vlaanderen, had Adela, Hedwigs achterkleindochter, gehuwd en als vazallen van de Duitse koning voor Rijksvlaanderen waren de graven van Vlaanderen in het Duitse Rijk geen vreemden.²⁷ Wolfs theorie kan dus niet meteen weerlegd worden door te stellen dat de gra-

Duitse Rijk, D. Willoweit, 'Fürst und Fürstentum in Quellen der Stauferzeit', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 83 (1999), p. 7-25; aldaar p. 17-20.

22 F. Ganshof, 'Note sur le rattachement féodal du comté de Hainault à l'église de Liège', in: *Miscellanea J. Gessler* (Deurne 1948), p. 508-521.

23 Wolf, *Lorraine*, p. 249-250.

24 A. Wolf, 'Seit wann spricht man von Kurfürsten? Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung', in: J. Dahlhaus en A. Kohnle, *Papstgeschichte und Landesgeschichte. Festschrift für Hermann Jakobs zum 65. Geburtstag* (Keulen 1995), p. 401-440; aldaar p. 401-402.

25 Voor de genealogie, zie Glocker, *Verwandten*.

26 Wolf, *Entstehung*, p. 27-28; *Vereinigung*, p. 309. Opvallend is wel dat de criteria milder waren voor het passief kiesrecht. Vreemdelingen konden niet kiezen, maar ze konden wel gekozen worden, al was dat laatste aanvankelijk niet het geval (R. Le Jan, 'L'aristocratie Lotharingienne: structure interne et conscience politique', in: *Lotharingia. Eine europäische Kernlandschaft um das Jahr 1000* (Saarbrücken 1995), p. 71-88; aldaar p. 71-72; cf. A. Wolf, 'Königskandidatur und Königsverwandschaft. Hermann von Schwaben als Prüfstein für das "Prinzip der freien Wahl"', in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 47 (1991), p. 45-117; aldaar p. 115). Over de speciale positie van de koning van Bohemen, zie A. Wolf, 'Warum konnte Rudolf von Habsburg ((1291) König werden? Zum passiven Wahlrecht im mittelalterlichen Reich', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 109 (1992), p. 48-94, aldaar p. 72-73.

27 Cf. bijvoorbeeld Chrétien de Troyes, *Li contes del graal*, ed. A. Hilka (Halle 1932), 1-4, waar de graaf van Vlaanderen genoemd wordt: 'li plus preud'homme qui soit en l'empire de Rome'.

ven van Vlaanderen geen Ottoonse dochterstam waren.

Een concreet onderzoek van de betrokkenheid van de graven van Vlaanderen bij de koningskeuze is dan ook vereist. Volgende vragen moeten daarbij beantwoord worden:

- waarom namen de voorgangers van Boudewijn IX niet deel aan de koningskeuze vóór 1198?
- waarom nam Boudewijn IX wel deel aan de koningskeuze in 1198?
- en waarom bleven zijn opvolgers afwezig na 1198?

Het antwoord op deze vragen is niet zonder gevolgen voor de theorie van Wolf. Zo gaat deze theorie niet langer op indien zou blijken dat:

- hetzij, Boudewijn in 1198 deelnam aan de koningskeuze zonder dat hij zich van zijn Ottoonse afstamming bewust was. Indien deze afstamming niet langer bekend was, kon ze bezwaarlijk zijn deelname aan de koningskeuze verklaren.
- hetzij, na 1198 Boudewijns opvolgers niet meer deelnamen aan de koningskeuze om een andere reden dan Wolf aanneemt.

4 De graven van Vlaanderen en de Duitse koningskeuze vóór 1198

Ook al stamden de graven van Vlaanderen via Adela en Hedwig af van Hendrik I, vóór 1198 speelden ze nooit een rol bij de keuze van een Duitse koning. Tot het begin van de twaalfde eeuw zou dat waarschijnlijk zelfs ondenkbaar geweest zijn, want zelfs dan stond de graaf van Vlaanderen in het Rijk nog bekend als een rustverstoorder, een *turbator imperii*.²⁸ Toen hun expansie naar het Zuiden op de weerstand van andere Franse vorsten gestuit was, hadden de Vlaamse graven in de elfde eeuw de aangrenzende gebieden in het Duitse Rijk veroverd. Voor dit Rijksvlaanderen waren ze vazal geworden van de Duitse koning. Aanvankelijk echter was de band met het Duitse Rijk weinig belangrijk voor de Vlaamse graven en hield die hen niet tegen om het Rijk te beoorlogen. Vlaanderen gedroeg zich autonoom, en soms zelfs agressief, tegenover de Duitse koning.²⁹ Merkwaardig genoeg kreeg een Vlaamse graaf in deze periode desondanks toch het verzoek om kandidaat te zijn voor de Duitse troon. In 1125 kwam die vacant door het overlijden van Hendrik V. Sommige Duitse vorsten verlangden toen dat Karel de Goede, graaf van Vlaanderen, hem zou opvolgen en zonden zelfs een delegatie naar Vlaanderen.³⁰ Karel weigerde omdat hij geen zin had in een vreemd avontuur. In het licht van de Vlaamse houding tegenover het Rijk is het sowieso al opvallend dat Karel voor sommige Duitse vorsten acceptabel was. Dat lijkt echter

²⁸ *Gesta episcoporum Cameracensium*, ed. G. Waitz, in: MGH, SS 14, h. 34, p. 206.

²⁹ A. Koch, 'Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden 1* (Haarlem 1981), p. 357-369.

³⁰ Galbert van Brugge, *De multro, traditione, et occisione gloriosi Karoli comitis Flandriarum*, ed. J. Rider (Turnhout 1994), h. 4, p. 11-12; Otto von Freising, *Chronica sive historia de duabus civitatibus*, ed. W. Lammers (Berlijn 1960), boek 7, h. 17, p. 528. Zie over Karel als kandidaat voor de troon in 1125, H. Sproemberg, 'Eine rheinische Königskandidatur im Jahre 1125', in: *Aus Geschichte und Landeskunde. Forschungen und Darstellungen Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern* (Bonn 1960), p. 50-70.

³¹ Zie daarover A.V. Murray, 'Baldwin II and his nobles: baronial factionalism and dissent in the kingdom of Jerusalem, 1118-

vooral een gevolg geweest te zijn van zijn eigen kwaliteiten. Hij was de zoon van een heilige Deense koning en een goede vorst. Even voordien had men hem trouwens ook de kroon van het koninkrijk Jeruzalem aangeboden, die hij eveneens geweigerd had.³¹

Na Karel de Goede werden de relaties tussen Vlaanderen en het Rijk veel hartelijker onder Diederik van de Elzas, maar zelfs hij bleef over het algemeen weg van het Duitse hof.³² Dat veranderde onder zijn zoon Filips.³³ In 1185 ging die zelfs zover dat hij voor geheel Vlaanderen, dus ook het Franse deel, manschap deed aan koning Hendrik, de zoon van keizer Frederik Barbarossa. Die laatste vond dat dit echter te ver ging en maakte Filips' manschap ongedaan.³⁴ Franse druk dreef Filips in de richting van de Duitse koning. Noch Diederik, noch Filips waren echter betrokken bij enige koningskeuze. Kortom, de gebeurtenissen tot het einde van de twaalfde eeuw bevestigden nergens de theorie van Wolf. Er is geen spoor van interesse in de koningskeuze. Dat hoeft echter nog niet te betekenen dat de theorie van Wolf niet opgaat. Het is niet omdat de graven van Vlaanderen hun rechten als koningskiezer niet uitoefenden, dat ze geen koningskiezer waren. Alleen de gegevens over de koningskeuze in 1198 en de gebeurtenissen daarna kunnen uitsluitsel geven.

5 Boudewijn IX als koningskiezer in 1198

Fundamenteel voor de theorie van Armin Wolf is dat alles staat of valt met de afstamming van de Ottonen via een dochter. Is een koningskiezer er zich niet van bewust dat hij van een Ottoonse dochter afstamt, dan valt ook Wolfs theorie in het water. Vereist is dan ook in het geval van Boudewijn IX dat hij in 1198 deelnam aan de koningskeuze, terwijl hij zich daarbij goed bewust was van zijn afstamming van Hendrik I via diens dochter Hedwig en haar achterkleindochter Adela. Dit was wel degelijk het geval, al ligt de verdienste daarvoor niet bij Boudewijn IX, maar wel bij zijn vader Boudewijn V, graaf van Henegouwen. De graven van Henegouwen waren de hoofdtak van de graven van Vlaanderen. In 1070 hadden ze echter door de usurpatie van Vlaanderen door Robrecht de Fries Vlaanderen kwijtgespeeld aan een jongere tak van de familie. Henegouwen hadden ze nog kunnen behouden, maar enkel door vazal te worden van de bisschop van Luik. De graven van Henegouwen, de hoofdtak van het huis van de graven van Vlaanderen, leken gedoemd te zijn in de schaduw te blijven van de jongere tak van usurpatoren die Vlaanderen in handen had. Onder Boudewijn V veranderde dit alles. Hij had daarbij wel het geluk aan zijn kant. Graaf Filips van de Elzas bleef kinderloos en diens zus en erfgename was de echtgenote van Boudewijn V, zodat

1134', in: *Nottingham medieval studies* 38 (1994), p. 60-85; aldaar p. 69-75; Id., 'De Nederlanden en het koninkrijk Jeruzalem in de vroege twaalfde eeuw. Politieke en dynastieke belangen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 113 (2000), p. 167-181; aldaar p. 177-180.

32 T. de Hemptinne, 'Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen', in: *Nationaal biografisch woordenboek* 13 (Brussel 1990), p. 224-242; Id., 'Thierry d'Alsace, comte de Flandre. Biographie et actes', in: *Annales de l'Est* 43 (1991), p. 83-108.

33 Zie algemeen over Filips, H. van Werveke, *Een Vlaamse graaf van Europees formaat, Filips van de Elzas* (Haarlem 1976).

34 W. Kienast, *Die Deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Philips des Schönen von Frankreich* 1 (Utrecht/ Leipzig/ München, 1924), p. 232.

35 Voor een algemeen overzicht over dit alles, zie T. de Hemptinne, 'Vlaanderen en Henegouwen onder de erfgenamen van de

door haar zijn familie Vlaanderen in de schoot geworpen kreeg. Hijzelf realiseerde, al dan niet met steun of tegenstand van zijn schoonbroer Filips, nog heel wat andere zaken. Zijn dochter werd de echtgenote van de Franse koning, hij werd markgraaf van Namen en als dusdanig lid van de rijksvorstenstand enz.³⁵

Niet alleen realiseerde Boudewijn V heel wat, hij zorgde er ook voor dat de buitenwereld dit zou weten. Een overbekend voorbeeld daarvan is de kroniek die zijn kanselier, Giselbert van Bergen, schreef en die zonder meer Boudewijns standpunt weergeeft.³⁶ Ook Boudewijns oorkonden weerspiegelen zijn trots in zijn verwezenlijkingen. Hij noemt zichzelf niet louter graaf van Henegouwen, maar ook: de eerste die rijksvorst gemaakt werd; de eerste die de titel markgraaf van Namen draagt; de man wiens zoon door koning Hendrik geridderd werd; wiens dochter de Franse koning getrouwd heeft en moeder is van de kroonprins; wiens vrouw de zus en erfgename van de graaf van Vlaanderen is.³⁷ Blijkbaar volstond zelfs dat niet, want op zijn aandringen schreef Andreas, een monnik in de abdij van Marchiennes, een genealogie van zijn familie.³⁸ Deze lag voor een deel in de lijn van de vorige genealogieën van het huis van Vlaanderen. Ze benadrukte dat de graven van Vlaanderen via Judith, dochter van Karel de Kale, afstamden van Karel de Grote. Dit werd zelfs nog extra in de verf gezet, opdat de Franse koning, Boudewijns schoonzoon, zou beseffen dat hij niet zomaar een vrouw getrouwd had, maar een vrouw die het bloed van de Karolingen in het Capetingische huis bracht,³⁹ een thema dat door schrijvers in dienst van de Capetingers ijverig overgenomen werd.⁴⁰

De genealogie van Andreas van Marchiennes bevatte echter een nieuw element. Andreas vermeldde uitdrukkelijk dat een graaf van Vlaanderen, namelijk Boudewijn V, huwde met Adela, een Franse koningsdochter.⁴¹ Vorige genealogieën hadden daaraan in Vlaanderen, in tegenstelling tot in Duitsland,⁴² weinig of geen aandacht besteed.⁴³ Bovendien voegt Andreas aan deze vermelding nog een lijst toe van de koningen van Frankrijk. Slechts één echtgenote acht hij daarbij een vermelding waard. Wanneer hij schrijft over de ouders van

Boudewijns (1070-1244)', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982), p. 372-398; aldaar p. 388-392. Zie ook M. de Waha, 'Châteaux et construction territoriale en Hainaut', in: *Châteaux, chevaliers en Hainaut au moyen âge* (Brussel, 1995), p. 59-70.

36 Voor een voorbeeld, zie D. Heirbaut, *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen, ca. 1000-1305* (Brussel 1997), p. 55 noot 200.

37 Voor voorbeelden, zie L. Devillers, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons* 1 (Brussel 1899), nr. 20-27, p. 33-49.

38 K.F. Werner, 'Andreas von Marchiennes und die Geschichtsschreibung von Anchin und Marchiennes in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts', in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 9 (1952), p. 402-463; aldaar p. 413-414. Zie ook J. Gerzaguet, *L'abbaye d'Anchin de sa fondation (1079) au XIVe siècle. Essor, vie et rayonnement d'une grande communauté bénédictine* (Rijssel 1997), p. 31-32.

39 Werner, 'Andreas', p. 413.

40 J. Bradbury, *Philip Augustus. King of France, 1180-1223* (Londen 1998), p. 42-43. Het prestige van Vlaamse prinsessen was al in de jaren zestig van de twaalfde eeuw zo groot, dat zelfs in Catalonië de genealogie van de markgraven van Barcelona opgesmukt werd door de afstamming van een Vlaamse prinses en via haar van de Karolingen (B. Westervelt, 'The power to take and the authority to hold: fabrications of dynastic legitimacy in twelfth-century Catalonia', in: *Journal of medieval and early modern studies* 29 (1999), p. 227-252; aldaar p. 237-241.

41 Andreas van Marchiennes, *Genealogiae Aquicinctinae*, ed. O. Holder-Egger, MGH, SS 14, p. 620.

42 Een genealogie uit 1164 vermeldt de Ottoonse afstamming van de graven van Vlaanderen (*Genealogia ex stirpe sancti Arnulfi descenduntium Mettensis*, ed. J. Heller, MGH, SS 25, p. 382-383).

43 *Genealogiae comitum Flandriae*, ed. L. Bethmann, MGH, SS 9, p. 302-332.

44 *Genealogiae Aquicinctinae*, p. 621.

45 Werner, 'Andreas', p. 407.

Hugo Capet, vernemen we ook dat diens moeder Hedwig, de zus van keizer Otto was. Niet toevallig noemt Andreas daarbij Hedwig vóór haar echtgenoot, Hugo.⁴⁴ Andreas had dit niet zomaar gedaan. In zijn genealogie klinken elementen door die we ook in de oorkonden terugvinden. Verwonderlijk is dat niet, aangezien Andreas zijn genealogie schreef op aandringen van Boudewijn V van Henegouwen. Dat dit werk paste in diens politiek, blijkt nog beter uit de chronologie. Andreas schreef zijn tekst ergens in 1181-1184,⁴⁵ niet toevallig even voor de eerste verschijning van Boudewijn V aan het Duitse hof in 1184.⁴⁶ Boudewijn wou blijkbaar de terugkeer van zijn familie, de hoofdtak van de graven van Vlaanderen, na meer dan een eeuw afwezigheid met de nodige luister omringen. Hij slaagde trouwens met glans in zijn opzet. Zijn verschijning aan het hof was een succes. Hij mocht op de hofdag in Mainz het zwaard van de keizer dragen en werd meer geëerd dan om het even welke andere vorst daar aanwezig.⁴⁷

In deze omstandigheden is het uitgesloten dat Boudewijn IX in 1198 niet op de hoogte was van zijn afstamming via Hedwig en Adela van Hendrik I. Dit kan geen toeval meer zijn. In 1181-1184 laat Boudewijn V een genealogie maken waarin zijn Ottoonse afstamming benadrukt wordt, in 1184 verschijnt hij voor het eerst aan het hof en in 1198 is zijn zoon, Boudewijn IX, één van de kiezers van de Duitse koning. Dit hoeft daarom nog niet te betekenen dat Wolf gelijk heeft, dat afstamming van een Ottoonse dochter bepaalde of men al dan niet koningskiezer was, maar het wijst er wel op dat dit element toch op één of andere manier een rol speelde.

6 De graven van Vlaanderen en de Duitse koningskeuze na 1198

De theorie van Wolf probeert niet alleen te verklaren waarom een bepaalde familie de koning mocht kiezen, maar ook waarom ze die later niet meer mocht kiezen. Volgens Wolf gebeurde dit omdat een familie uitstierf in de mannelijke lijn of om een andere reden die haar uitschakelde als koningskiezer, maar normaliter niet omdat de familie in kwestie niet langer geïnteresseerd was in de koningskeuze. Dit laatste is nochtans het centrale element in de theorie van Martin Lintzel.⁴⁸ Volgens Lintzel bleven er uiteindelijk maar vier wereldlijke koningskiezers over omdat de rest geen belangstelling meer had. Op het eerste gezicht lijkt die theorie voor Vlaanderen op te gaan en krijgt Wolf ongelijk. Na Boudewijn IX keerde Vlaanderen zich af van het Duitse Rijk. Dat lag in de lijn van de vroegere politiek van desinteresse in Duitse aangelegenheden. Bovendien was na de nederlaag te Bouvines de Franse invloed sterk toegenomen.⁴⁹ Het is veelzeggend dat, hoewel gravin Johanna reeds

46 Giselbert van Bergen, *Chronicon Hanoniense*, ed. L. Vanderkindere (Brussel 1904), h. 109, p. 156.

47 Giselbert van Bergen, h. 109, p. 156-157.

48 Lintzel, *Entstehung*.

49 Voor een algemeen overzicht, zie de Hemptinne, 'Vlaanderen', p. 393-398; M. Vandermaesen, 'Vlaanderen en Henegouwen onder het huis van Dampierre 1244-1384', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982), p. 399-440.

50 A. Koch (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 1 (Den Haag 1970), nr. 407, p. 593-594.

in 1212 meerderjarig was, zij acht jaar later nog steeds geen manschap gedaan had voor haar Duitse lenen.⁵⁰ Haar zus en opvolger Margaretha ging niet persoonlijk manschap doen, maar stuurde een plaatsvervanger.⁵¹ Margaretha's zoon, Gwijde van Dampierre, ging nog verder. In 1258 had hij nog manschap gedaan aan Alfons van Castilië, die toen één van de pretendenten voor de troon was.⁵² Daarna deed hij geen manschap meer aan een Duitse koning, ook niet toen hij in 1278 zijn moeder opvolgde als graaf van Vlaanderen. Pas in 1297 zou hij terug manschap doen.⁵³ Als de graaf van Vlaanderen al zo schoorvoetend manschap deed, welk belang kon hij dan hechten aan de koningskeuze?

Dit overzicht geeft echter een zeer vertekend beeld. In de realiteit nam de betrokkenheid van het huis van Vlaanderen bij de koningskeuze sterk toe na 1198. De graven van Vlaanderen wilden maar al te graag het Duitse Rijk negeren, maar dat lukte niet. Twee factoren verhinderden dat. Vooreerst was er Zeeland-bewesten-Schelde. Dit deel van Rijksvlaanderen hield de graaf van Holland in leen van de graaf van Vlaanderen. De Hollandse graven waren echter weinig opgezet met hun statuut als achtervazal van het Rijk voor dit gebied. Ze probeerden van de Duitse koning te bekomen dat die hen er rechtstreeks mee zou belenen. Bijgevolg moesten de graven van Vlaanderen wel hun contacten aan het Duitse hof verzorgen om hun leenheerschappij over bewesten Schelde niet kwijt te spelen.⁵⁴ Veel erger dan de twisten met Holland was de interne verdeeldheid in de grafelijke familie. Margaretha, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, was tweemaal gehuwd. De kinderen uit haar eerste huwelijk waren de Avesnes, die uit het tweede de Dampierres. Margaretha's eerste huwelijk was echter ongeldig. Haar echtgenoot, Bouchard van Avesnes, had immers als subdiaken een pauselijke dispensatie moeten vragen, maar die ontbrak. De Avesnes waren dus bastaarden en konden niet erven van Margaretha. Die laatste trok overigens volop de kaart van haar Dampierrekinderen uit haar tweede huwelijk. De Avesnes lieten zich echter niet zomaar buitenspel zetten. Het gevolg was een familieruzie die de rest van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw zou bepalen.⁵⁵ De Avesnes verbeterden hun positie aanzienlijk toen keizer Frederik II hen legitimeerde.⁵⁶ Die legitimatie was echter alleen geldig

51 J. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 2-4 (Assen 1986-1997), 2, nr. 668, p. 258-260 (1245).

52 C. Duvivier, *La querelle des d'Avesnes et des Dampierres jusqu'à la mort de Jean d'Avesnes (1257)*, 2, *Preuves (1200-1310)* (Brussel 1894), nr. 295, p. 529-531.

53 L. Warnkoenig en A. Gheldolf, *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques jusqu'à l'année 1305* (Brussel 1835-1864) 1, nr. 31, p. 397-398.

54 Zie hierover K. van Eickels, 'Die Grafen von Holland und das Reich im 12. und 13. Jahrhundert', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 60 (1996), p. 65-87; aldaar p. 76-86; Id., 'Graaf tussen kust en koning. De westelijke Nederlanden en het Duitse Rijk tijdens Floris V en zijn voorgangers', in: *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996), p. 38-53.

55 Over deze grote vete, zie C. Duvivier, *La querelle des d'Avesnes et des Dampierres jusqu'à la mort de Jean d'Avesnes (1257)* (Brussel 1894); H.S. Lucas, 'John of Avesnes and Richard of Cornwall', in: *Speculum* 23 (1954), p. 81-95; T. Luykx, 'De strijd van Margareta van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, voor het behoud van hare rijksgebieden', in: *Gedenkschriften van de oudheidkundige kring van het Land van Dendermonde, derde reeks 2* (1946), p. 113-143; Id., *Johanna van Constantinopel. Gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Haar leven (1199/1200-1244). Haar regering (1205-1244)*, vooral in *Vlaanderen* (Brussel 1946), p. 199-211, 337-339; Vandermaesen, 'Vlaanderen', p. 399-403.

56 *Regesta imperii*, 5/4/6, nr. 423 a, p. 63 (1235 of 1236).

57 Zie algemeen over de legitimatie van bastaarden, M. Carlier, 'Niet wederstaende dat hi bastaert es', in: *Jaarboek voor middel-eeuwse geschiedenis* 2 (1999), p. 96-161.

58 Duvivier, *Preuves*, nr. 97, p. 165-168.

in de gebieden van Frederik II, dus in Henegouwen en Rijksvlaanderen, maar niet in Kroonvlaanderen dat tot Frankrijk behoorde.⁵⁷ Dit onderscheid lag aan de achtergrond van een scheidsrechterlijke uitspraak van de Franse koning, Lodewijk IX, in 1246. De Avesnes waren gewettigd in het Duitse Rijk en kregen daarom Henegouwen dat in het Rijk lag. Ze bleven bastaarden in Frankrijk en daarom ging Vlaanderen dat grotendeels in Frankrijk lag, naar de Dampierres.⁵⁸

De Avesnes waren daarmee evenwel niet tevreden. Vlaanderen was het rijkste graafschap en bovendien had de Franse koning ook Rijksvlaanderen, een deel van Duitsland, aan de Dampierres gegeven. De Dampierres hadden de sympathie van de Franse koning,⁵⁹ de Avesnes keerden zich daarom tot diens Duitse collega. Jan I van Avesnes huwde de zus van Willem van Holland, een andere tegenstander van de Dampierres, en kon er alleen maar goed bij varen toen zijn schoonbroer tot koning gekozen werd.⁶⁰ Vanaf dat ogenblik zijn Avesnes en Dampierres steeds betrokken bij de koningskeuze. Aldus wou men vermijden dat de kandidaat van de tegenpartij koning werd. Dit was reeds zichtbaar in 1251. Willem van Holland had plannen om Jan I van Avesnes tot zijn opvolger te maken. De medewerking van het Dampierrekamp was nodig en die werd uiteraard geweigerd.⁶¹ Na Willems overlijden waren er twee kandidaten. Jan I van Avesnes speelde een sleutelrol in de verkiezing van Richard of Cornwall.⁶² De Dampierres steunden uiteraard diens tegenkandidaat Alfons van Castilië.⁶³ Het vroege overlijden van Jan I van Avesnes zorgde voor een tijdelijke wapenstilstand. Jan II van Avesnes deed echter de vijandelikheden herleven vanaf 1278.⁶⁴ In 1291 wist hij, na het overlijden van Rudolf van Habsburg, zelfs vier keurvorsten voor zijn kandidatuur te winnen. Drie andere keurvorsten steunden echter een andere kandidaat, Reinoud van Gelre, zodat men uiteindelijk als compromis iemand anders koos.⁶⁵ Achter de kandidatuur van Reinoud van Gelre kan men waarschijnlijk de hand zien van de Dampierres, want Reinoud was de schoonzoon van Gwijde van Dampierre en had nog maar net van Gwijde geld ontvangen om een groot losgeld te betalen. Hoe dan ook, Adolf van Nassau, die tenslotte koning werd, lijkt schatplichtig geweest te zijn aan de Avesnes, maar stond vijandig tegenover de Dampierres.⁶⁶

59 Cf. Kruisheer, *Oorkondenboek*, 2, annex 5 bij nr. 849-850, p. 513-515 (omstreeks 1255).

60 Cf. C. Wampach, *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien bis zur burgundischen Zeit* (Luxemburg 1935-1955), 3, nr. 165-166, p. 166-170 (1254).

61 Vermeld in: Duvivier, *Preuves*, nr. 318, p. 563-564 (1295). Voor de datering in 1251, zie Lucas, 'John', p. 93.

62 Lucas, 'John', p. 95-101.

63 Duvivier, *Preuves*, nr. 295, p. 529-531 (1258).

64 Archives de l'état à Mons, Trésorerie des chartes des comtes de Hainaut, nr. 81-82 (1279).

65 *Continuatio prima Johannis de Tayster annalium*, ed. F. Liebermann, MGH, SS 28, p. 595. De beide kandidaturen worden slechts in één bron vermeld, zodat enige voorzichtigheid geboden is. Voor een nadere analyse, zie D. Heirbaut, 'On and over the edge of the empire: the counts of Flanders and Hainault and the election of the kings of the Romans (1000-1314)', in: *Ius commune* (ter perse). Zie ook A. Wolf, *König für einen Tag: Konrad von Teck. Gewählt, ermordet (?) und vergessen* (Kirchheim unter Teck 1993), p. 78.

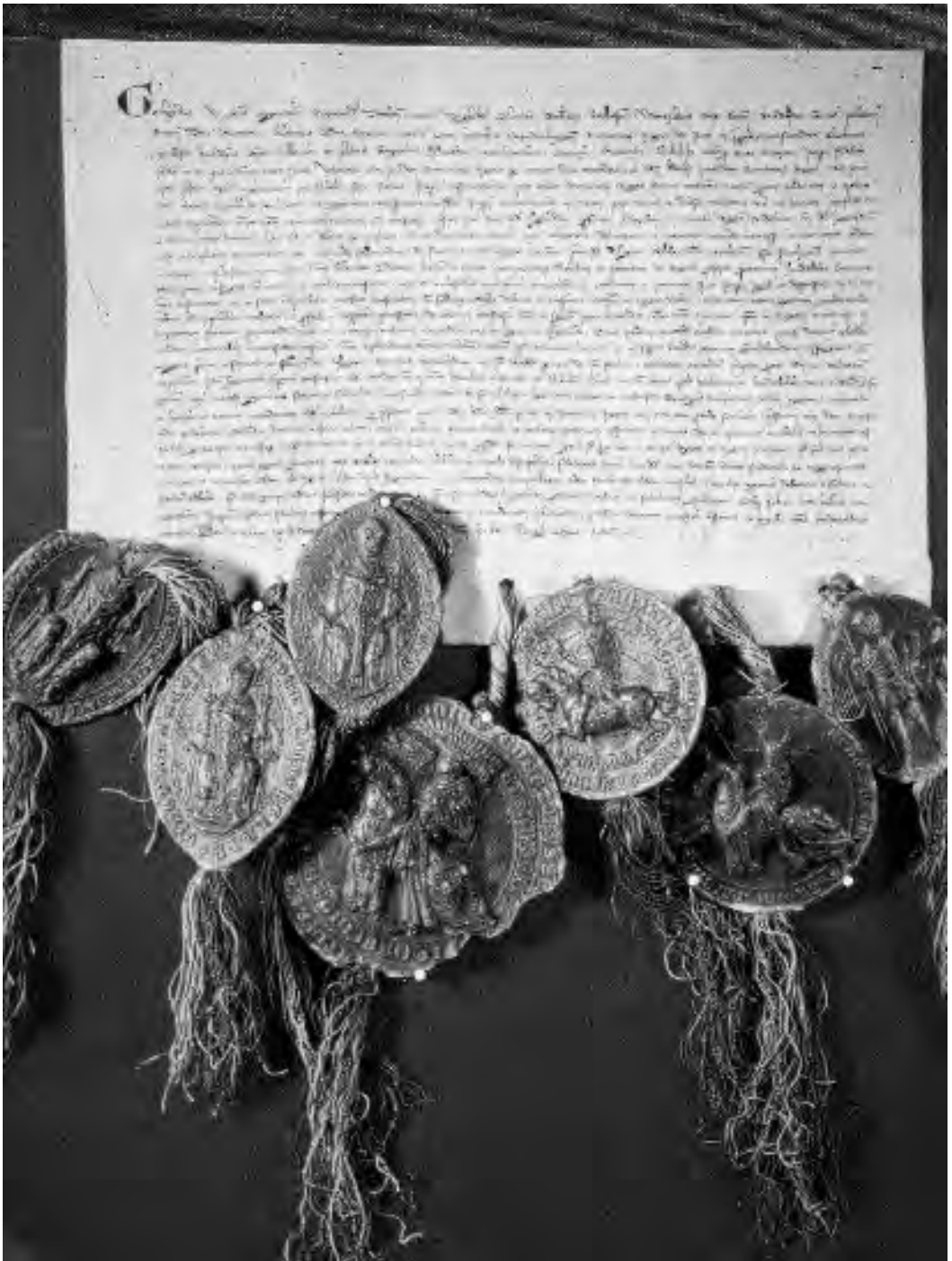
66 Cf. MHG, Const., III, nr. 474, p. 460-463 (1292).

67 E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen 1960), p. 366, 380, 394.

68 Jean d'Outremeuse, *Ly mireur des historis*, ed. A. Borgnet en S. Bormans (Brussel 1864-1887) 6, p. 110-112.

69 Wampach, *Quellen* 7, nr. 1174, p. 236-238.

70 H. Lucas, 'The Low Countries and the disputed imperial election of 1314', in: *Speculum* 21 (1946), p. 75-87.

De eerste oorkonde die door alle zeven keurvorsten gezegeld werd (1298). Ze behandelt de verkiezing van Albrecht van Oostenrijk (Wenen, Haus-, Hof- und Staatsarchiv)

De Avesnes en Dampierres speelden niet mee in de verkiezing van Albrecht van Oostenrijk in 1298, maar zij domineerden wel diens opvolging in 1308. De nieuwe koning, Hendrik VII van Luxemburg, was een achterkleinzoon van Margaretha van Constantinopel en zijn tantes hadden Gwijde van Dampierre, respectievelijk Jan II van Avesnes, gehuwd.⁶⁷ De Dampierres steunden Hendrik volop in zijn kandidatuur voor de troon en lobbyden voor hem bij de keurvorsten.⁶⁸ Bovendien organiseerden ze een bijeenkomst met Willem van Avesnes, de opvolger van Jan II, waarbij deze zodanige garanties kreeg dat hij geen redenen meer had om kandidaat te zijn voor de Duitse troon.⁶⁹ Daardoor had Hendrik een lastige tegenkandidaat minder. De betrokkenheid van de Avesnes en de Dampierres bij de koningskeuze bereikte een hoogtepunt na het overlijden van Hendrik VII in 1314.⁷⁰ Beide partijen hadden een kandidaat voor de koningskeuze. Geen van hen werd gekozen, maar Willem van Avesnes slaagde er wel in van enkele keurvorsten te bekomen dat ze alleen zouden stemmen voor een kandidaat die hem zou begunstigen.⁷¹ Dat gebeurde ook, want de nieuwe koning, Lodewijk van Beieren, beloonde op allerlei manieren Willems hulp bij zijn verkiezing.⁷² In 1323 sloten de Avesnes en de Dampierres vrede, zodat hun drijfveer verdween om zich te mengen in de koningskeuze.

Voorgaande uiteenzetting maakt duidelijk, dat er na 1198 allerminst sprake was van een gebrek aan interesse voor de keuze van de Duitse koning in het huis van de graven van Vlaanderen. Integendeel, de betrokkenheid nam ongekende hoogtes aan met in 1314 zelfs twee kandidaten voor de Duitse troon. Tussen 1247 en 1314 speelden de Avesnes en de Dampierres in de meeste verkiezingen een sleutelrol. Slechts één conclusie is mogelijk: indien het huis van de graven van Vlaanderen in die periode iets verloren had, dan was dat niet zijn interesse in de verkiezing van de Duitse koning, maar wel het recht om mee de Duitse koning te kiezen. Men kan moeilijk een beter voorbeeld vinden om de theorie van Lintzel te ontcrachten. Hadden of Avesnes of Dampierres na 1198 het recht gehad de Duitse koning te kiezen, dan hadden ze dat recht zeker gebruikt (of er toch minstens over geruzied).⁷³

Blijft de vraag, waarom het huis van Vlaanderen dan zijn recht verloren had om de koning te kiezen. Alleen de verklaring die Wolf geeft, kan hier uitkomst bieden. De graven van Vlaanderen verloren het recht om de Duitse koning te kiezen, omdat ze in 1206 uitstierven in de mannelijke lijn door het verdwijnen van Boudewijn IX en de opvolging door diens dochter Johanna.⁷⁴ Ironisch genoeg, waren de graven van Vlaanderen koningskiezers geworden door twee vrouwen, Hedwig en Adela, en verloren ze datzelfde recht door een andere vrouw, Johanna.

71 MGH, Const., 5, nr. 21, p.18-19; nr. 64, p. 62-63 (1314).

72 Lucas, 'Low Countries', p. 104-106, 109-110.

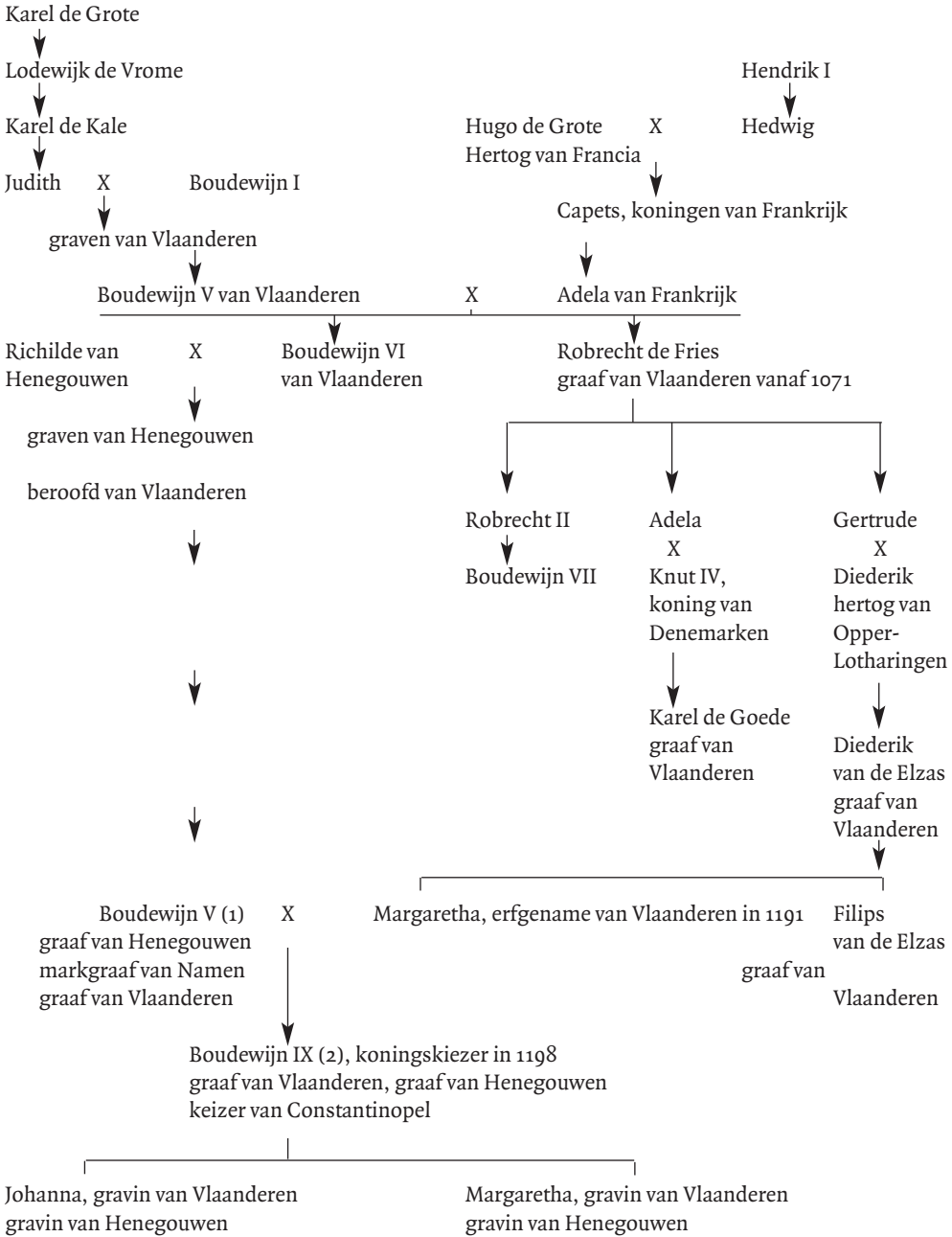
73 L. Devillers, *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg* (Brussel 1874) 3, nr. 80, p. 121-130.

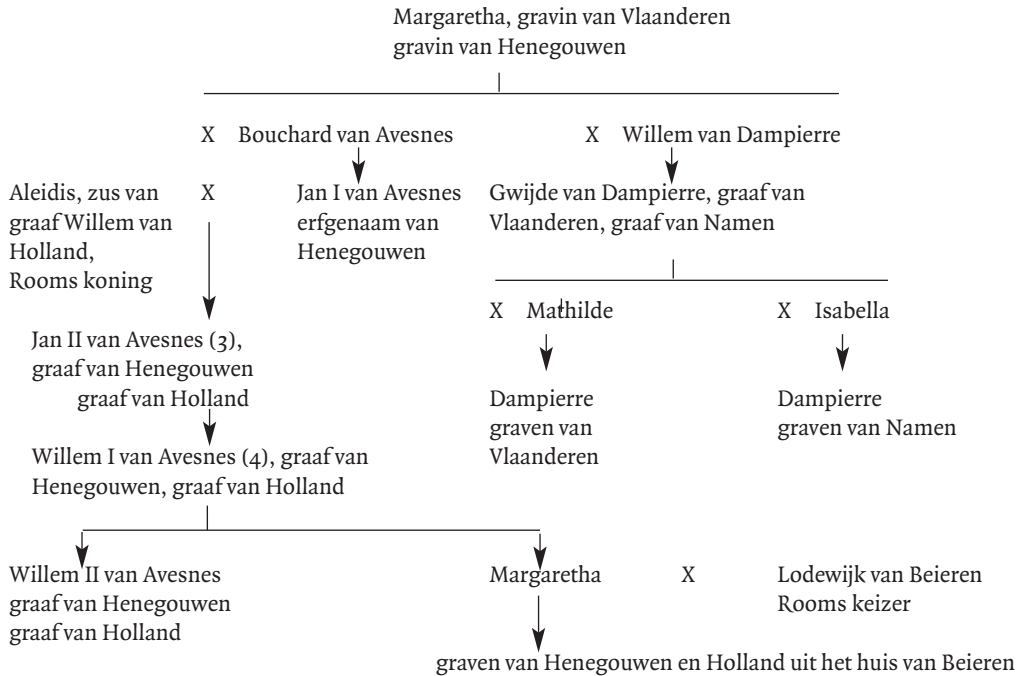
74 Wolf zelf laat de graven van Vlaanderen pas uitsterven in 1216 bij het overlijden van Filips van Namen (Wolf, *Entstehung*, p. 33), maar Filips was geen graaf van Vlaanderen en als graaf van Namen slechts een achtervazal van het Rijk, zodat hij nooit een koningskiezer had kunnen zijn.

7 Besluit

Op het eerste gezicht lijkt de theorie van Armin Wolf over het ontstaan van het keurvorstencollege vergezocht. Dat men eeuwen later nog rekening hield met de afstamming van de Ottonen om te bepalen wie koningskiezer was, lijkt weinig waarschijnlijk, net zoals het systeem van dochterstammen die tot 1152 andere dochterstammen kunnen voortbrengen en daarna weer niet. Een confrontatie met de Vlaamse gegevens haalt Wolfs theorie echter niet onderuit. Integendeel, de afstamming van de Ottonen speelde daadwerkelijk een rol en ook andere elementen van Wolfs theorie, zoals het verlies van de positie als koningskiezer door het uitsterven van een familie in de mannelijke lijn, worden bevestigd door de Vlaamse gegevens. Dit alles bewijst natuurlijk niet dat Wolf over de gehele lijn gelijk heeft, maar het is nu wel onbetwistbaar dat Ottoonse afstamming en de andere elementen die Wolf aangehaald heeft, van belang waren, net zoals bijvoorbeeld de politieke constellatie van het moment. Het systeem dat Wolf beschrijft mag dan misschien niet alles verklaren, maar het is zeker een leidraad geweest. De implicaties hiervan zijn verregaand. De elementen die Wolf gebruikt om de reductie van het aantal wereldlijke koningskiezers tot vier te verklaren, haalt hij immers uit de eerste schriftelijke regeling van de koningskeuze, de Gouden Bul van 1356. Deze tekst legt dus een systeem vast dat zich al veel eerder ontwikkelde en waarvan de vroegste wortels in de tiende eeuw lagen, toen de Ottoonse dochters huwden. Men kan zich alleen maar verbazen over de creativiteit van het middeleeuws gewoonterecht om over meerdere eeuwen dit complexe systeem te ontwikkelen. Als Wolfs theorie één les bijbrengt, is het toch wel dat men het middeleeuws recht best niet onderschat.

Het huis van Vlaanderen

(1) Boudewijn V: Boudewijn V in Henegouwen, in Vlaanderen Boudewijn VIII

(2) Boudewijn IX: Boudewijn IX in Vlaanderen, in Henegouwen Boudewijn VI

(3) Jan II van Avesnes: tweede van de Avesnes met die naam; in Henegouwen Jan I, in Holland Jan II

(4) Willem I van Avesnes: eerste van de Avesnes met die naam; in Henegouwen Willem I, in Holland Willem III

ZEGER-BERNARD VAN ESPEN: REGALISME, CONCILIARISME EN CORPORATISME

BIJDRAGE TOT DE KERKRECHTSGESCHIEDENIS IN DE NEDERLANDEN

Novit Paternitas Vestra, quia cum Regnum & Sacerdotium inter se conveniunt, bene regitur Mundus, floret & fructificat Ecclesia: cum vero inter se discordant, non tantum parvaeres non crescunt, sed etiam magnae miserabiliter dilabuntur.

(Yvo van Chartres, epist. 238 ad Paschalem Papam)¹

De figuur en het werk van de Leuvense canonist Zeger Bernard Van Espen zijn bijna steeds in relatie gebracht met het jansenisme aan de Leuvense universiteit. Deze invalshoek ten aanzien van Van Espens oeuvre is onder meer veroorzaakt door zijn allereerste, 18de-eeuwse biografen, Tilman-Guillaume Backhuysen (1687-1779) en Gabriel du Pac de Bellegarde (1717-1789), wier eigen historische en theologische achtergronden hun visie op de figuur en het werk van Van Espen determineerden. Du Pac de Bellegarde was geboren in Frankrijk, werd beschuldigd van jansenisme, week uit naar de jansenistische kerk van Utrecht waar hij het archief van Van Espen aantrof en dit als basis gebruikte voor zijn hagiografie over Van Espen. Backhuysen aan de andere kant was een jansenist die zich had bekeerd tot de ware Kerk, en deze opportunistische bekering moest legitimeren door zwaar uit te halen naar de jansenist Van Espen.² De figuur Van Espen bleef in de 19de eeuw op z'n zachtst gezegd erg controversieel, en hij werd door vriend en vijand gebruikt en misbruikt als argument voor de eigen contemporaine debatten. De bekende liberale jurist François Laurent (1810-1887) verheerlijkte de Leuvense canonist als boegbeeld van het anti-klerikalisme *avant-la-lettre*.³ Zelfs in de 20ste eeuw bleek de studie over Van Espen niet geheel onbevangen te kunnen verlopen. Gustave Leclerc verdedigde te Rome onder leiding van de latere kardinaal Alfons Stickler een proefschrift waarin hij genuanceerd het gedachtegoed van Van Espen vergeleek met de codex van 1917, en het vervolgens verwierp en zijn oeuvre afdeed als een verzameling verboden boeken. Misschien niet toevallig werd Leclerc even later decaan van de faculteit Kerkelijk Recht van de Salesiana in Rome. Hoewel, enkele jaren later verwisselde hij voortijdig het tijdelijke voor het eeuwige. In Leuven

¹ J.-P. Migne, *Patrologia Latina*, nr. 162 (Parijs 1854), kol. 246.

² G. du Pac de Bellegarde, *Vie de Van Espen* (Leuven 1767); T.-G. Backhuysen, *De Zegero Bernardo Van Espen...* (S.l. s.a. (rond 1770)).

³ F. Laurent, *Van Espen. Étude historique sur l'Église et l'État de Belgique* (Brussel-Parijs 1860).

verdedigde de toenmalige jezuïet Michel Nuttinck onder leiding van Roger Aubert een gematigd proefschrift over Van Espen, waarbij hij een zekere sympathie voor de Leuvense canonist nauwelijks kon verbergen. Toeval of niet, de studie van het jansenisme bracht de jezuïet Nuttinck tot onverwachte inzichten. Hij besloot de Compagnie te verlaten en werd uit de academische kringen gemanoeuvereerd. Voorwaar, Van Espen bestuderen houdt ernstige risico's in!⁴

Van Espen is tot voor kort exclusief bestudeerd vanuit jansenistisch perspectief. Onder impuls van de Belgische pater Lucien Ceyskens (1902-2001) en van enkele Franse geestesverwanten, werd het jansenisme vanuit een historisch-theologisch standpunt bestudeerd en op deze wijze trachtten deze pioniers in het reine te komen met een stukje zwaar beladen kerkgeschiedenis. Hun werk wierp vruchten af. Het jansenisme was ontstaan uit een theologisch dispuut over het genadevraagstuk, dat na de protestantse Reformatie weer boven op de agenda was komen te staan. Het concilie van Trente bracht geen duidelijke oplossing voor het probleem. De concilievaders bevestigden tegelijk de vrije wil en de noodzakelijkheid van Gods gratie, echter zonder hun onderlinge relatie te definiëren. Het was een paradox. De authentieke vrije wil is onverzoenbaar met de anti-pelagiaanse geschriften van Aurelius Augustinus (354-430). Volgens Augustinus is de goddelijke gratie *effectief*: de gratie maakt zich meester van de wil, en zet de wil aan tot goedheid. Augustinus tracht nochtans de vrijheid te bewaren, maar verwacht vrijheid met wil. Hoe moesten de augustiniaanse formules worden verzoend met tegengestelde definities van een algemeen oecumenisch concilie?

Een Leuvense theoloog, Michel Baïus (1513-1589) trachtte een antwoord te formuleren op dit Tridentijns dilemma. Hij deelde het pessimistisch wereldbeeld van de Kerkvader uit Hippo, en stelde dat door de erfzonde de menselijke natuur in dergelijke mate gecorrumpeerd was dat de mens zonder goddelijke gratie slechts slechtheid zou voortbrengen. Rome beschuldigde Baïus van protestantisme en legde hem het zwijgen op. Baïus was echter een radicale exponent van een oude Leuvense traditie van augustiniaanse spiritualiteit. De theologische faculteit van Leuven had zowat als eerste de leer van Luther veroordeeld en diens eenzijdig beroep op de Bijbel afgekeurd. Ook de Traditie was belangrijk en enkel door de studie van Augustinus kon de juiste leer over de genade worden gevonden. Augustinus moest worden bestudeerd om het protestantse 'augustinisme' te bestrijden. Baïus bevond zich precies in deze Leuvense traditie, en het was precies omwille van deze traditie dat de Leuvense theologische faculteit stelling nam tegen de leer van de jezuïet Leonardus

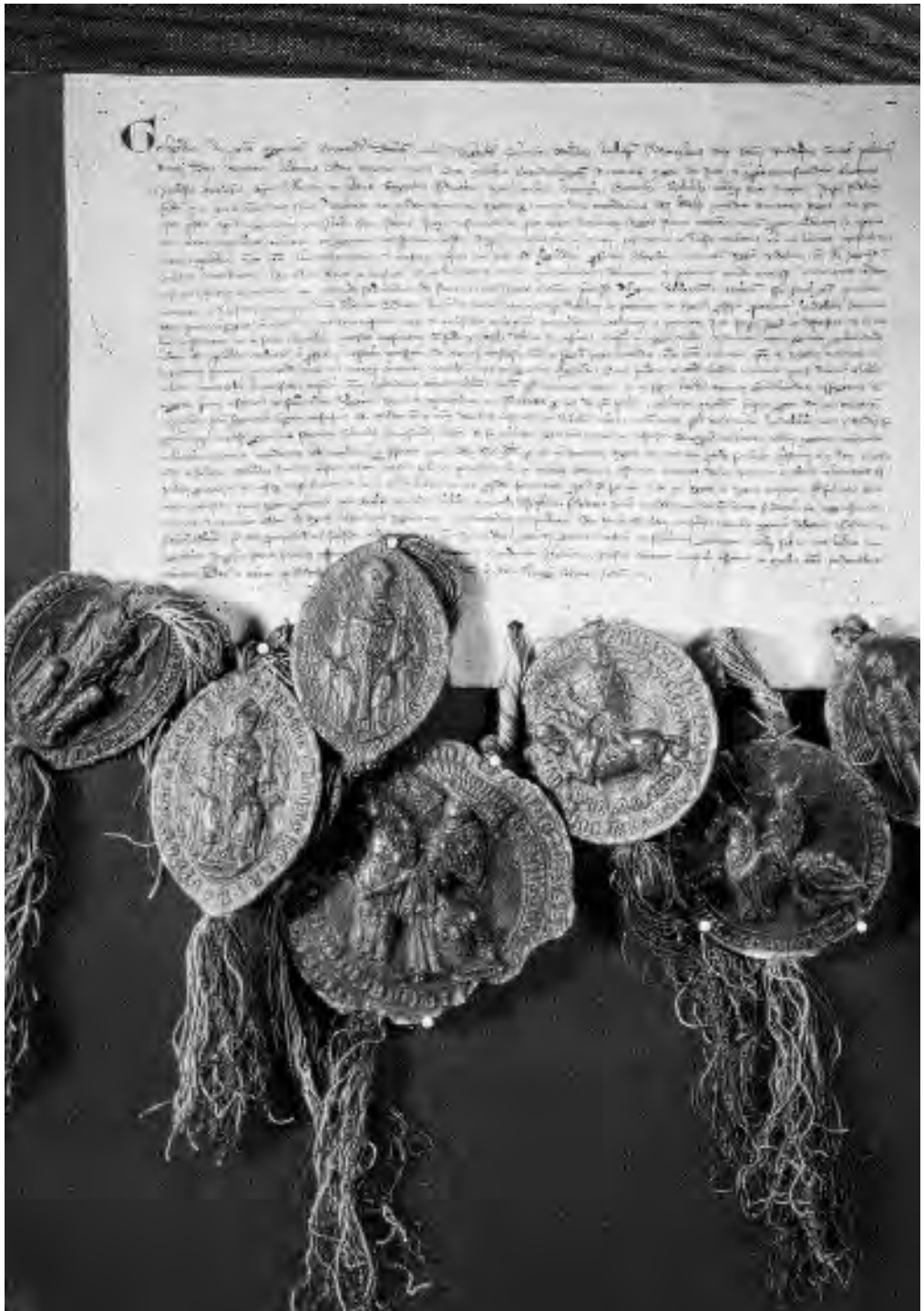
4 G. Leclerc, *Zeger-Bernard Van Espen (1646-1728) et l'autorité ecclésiastique. Contribution à l'histoire des théories gallicanes et du jansénisme* (Studia et textus historiae juris canonici, nr. 2; Zürich 1964); M. Nuttinck, *La vie et l'oeuvre de Zeger-Bernard Van Espen. Un canoniste janséniste, gallican et régalien à l'Université de Louvain (1646-1728)* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e série, nr. 43; Leuven 1969). Nuttinck leverde zonder enige twijfel een magistrale biografie af. Een biografie is echter nog geen inhoudelijke studie over Van Espen. Onder meer daarom werd in september 2000 te Leuven een symposium georganiseerd over inhoudelijke aspecten van Van Espens oeuvre. G. Cooman, M. van Stiphout en B. Wauters (red.), *Zeger-Bernard Van Espen. 300 Years Jus Ecclesiasticum Universum* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium; Leuven 2001-2002).

Lessius (1554-1623), die volgens de Leuvense theologen de menselijke vrijheid te veel benadrukte en de goddelijke gratie volledig uitholde. Lessius' leer werd niettemin overgenomen door zijn Spaanse confrater Luis de Molina (1535-1600). De theologische spitsvondigheden van het molinisme zal ik de lezer besparen. Belangrijk was de oorlog tussen de jezuïeten en de Spaanse dominicanen, die het molinisme beschouwden als een bedreiging voor de dominicaanse grootmeester Thomas. Het Iberisch conflict vond zijn weg naar Rome. Clemens VIII (1592-1605) zocht een inhoudelijke oplossing in de rondetafelconferentie *De auxiliis divinae gratiae*, waar de beslissing werd genomen om op basis van de geschriften van Augustinus te zoeken naar een definitieve oplossing omtrent het genadevraagstuk. Clemens VIII stond dicht bij een veroordeling van het molinisme toen de goddelijke genade hem naar het Rijk der Hemelen stuurde. Zijn opvolger Paulus V (1605-1621) durfde niet in te gaan tegen de machtige jezuïeten, schortte de werkzaamheden van de conferentie op, en verbood in 1611 elke discussie en elke publicatie over de genade. Van menselijke vrijheid gesproken....

De genadeleer lag de Leuvense theoloog Corneel Jansen – Jansenius (1585-1638) – na aan het hart en hij hernam de studie ervan en deed dit door zich te baseren op Augustinus, de methode aangereikt door de congregatie *De auxiliis*. Jansenius' werk lag persklaar toen hij in 1636 werd benoemd tot bisschop van Ieper, maar zijn vroege, door pest veroorzaakte, dood zorgde opnieuw voor oponthoud. Enkele vrienden van Jansenius namen de publicatie van de *Augustinus* (1640) op zich. De Leuvense jezuïeten, ervijanden van de theologische faculteit, trachtten de publicatie te verhinderen, en toen dit niet lukte werden de collega's te Rome gemobiliseerd. In 1643 verscheen de pauselijke bul *In eminenti*, die Jansenius' werk veroordeelde, voornamelijk omdat het inging tegen het Romeins publicatieverbod van 1611. Maar de jezuïeten wilden meer. Jansenius' onvermijdelijke conclusie was dat Molina's methode en inzichten niet correct waren. De jezuïeten ijverden ook voor de inhoudelijke veroordeling van de *Augustinus*. Hoewel *In eminenti* dit laatste reeds impliceerde, werden met de bul *Cum occasione* (1653) vijf stellingen veroordeeld die zich in de *Augustinus* zouden bevinden. Franse en Zuid-Nederlandse vrienden namen de verdediging op zich van Jansenius' reputatie en van de orthodoxie van zijn doctrine. Antoine Arnauld (1612-1694) maakte het onderscheid tussen 'feit' en 'recht'. Hij veroordeelde de vijf stellingen van *Cum occasione*, maar betwistte – overigens terecht – dat de vijf stellingen zich in de *Augustinus* bevonden, althans in de betekenis zoals ze door *Cum occasione* waren veroordeeld. Dit subtiele onderscheid tussen feit en recht deed het effect van *Cum occasione* teniet. Alle volgende anti-jansenistische bullen, van *Ad sanctam* (1656) tot *Vineam Domini* (1705) trachtten het onderscheid tussen 'recht' en 'feit' te veroordelen.

Het jansenisme was niet enkel een theologisch debat, maar had ook implicaties op het gebied van de moraal. Het zou ons te ver leiden hierop dieper in te gaan, maar kort en dus ongenueanceerd gezegd, verdedigden de jansenisten een rigoreuze of rigoristische moraal tegenover een lakse of laxistische moraal van de jezuïeten. Ook ecclesiologische beschouwingen hielden de jansenisten bezig. Omdat zij de vijf stellingen niet terugvonden in de

Titelbladzijde van de Augustinus van Cornelius Jansenius (1640). K.U. Leuven, Bibliotheek Godgeleerdheid.

Augustinus, impliceerden de jansenisten dat ze de onfeilbaarheid van de paus in feitenkwesities in twijfel trokken, en verdedigden ze de rechten van de bisschoppen ten opzichte van betuttelingen uit Rome. Het jansenisme kan aldus onmogelijk onder één noemer worden samengebracht. Sommige auteurs hebben getracht het jansenisme onder te verdelen in grosso modo drie fasen. Een eerste theologische fase met daarin centraal het genadevraagstuk. Een tweede fase, in de tweede helft van de 17de eeuw met daarin centraal moraaltheologische kwesities, en tenslotte de 18de eeuw met vooral ecclesiologisch-juridische controverses. Deze opdeling heeft het voordeel een overzichtelijk perspectief te bieden op de geschiedenis van het jansenisme. Deze opdeling gaat echter voorbij aan een aantal aspecten die van een even groot belang zijn, met name aan het feit dat het jansenisme als dusdanig niet bestaat en ook nooit bestaan heeft. Jansenisten in Frankrijk legden andere accenten dan jansenisten in de Nederlanden, om maar te zwijgen van 18de-eeuwse jansenisten in Spanje of Italië. Binnen deze regio's bestonden ook nog eens lokale variëteiten: het jansenisme te Leuven was anders dan het jansenisme te Brussel of Luik; in Piëmont anders dan in Rome, Napels of Venetië, enzovoort. Het jansenisme is een vlag die onnoemelijk veel ladingen dekt, en uiteindelijk kunnen we vandaag slechts zeker zijn van het jansenisme van een historisch figuur indien een contemporaine anti-jansenist deze figuur als jansenistisch bestempelde. Dit geldt ook voor Van Espen.

Aandacht dient te worden besteed aan de relatie tussen de jansenisten en de staat. Speciaal in Frankrijk had Lodewijk XIV (1638-1715) een aversie tegen alles wat naar jansenisme rook. Jansenius had in 1635 in samenwerking met de hoofdvorzitter van de Geheime Raad, Pieter Roose (1586-1673), een manifest opgesteld tegen de alliantie van Richelieu (1585-1642) met de calvinistische Nederlanders en de lutherse Duitsers in de Dertigjarige Oorlog. Deze *Mars gallicus* kende een grote verspreiding in Frankrijk bij tegenstanders van het regime van Richelieu. Bovendien ging de jansenistische moraal expliciet in tegen deze van Richelieu. Toen na de *frondes* enkele jansenisten ervan werden verdacht partij gekozen te hebben tegen Lodewijk XIV, zou de Franse vorst dit jeugdtrauma nooit meer vergeten. De jansenisten werden op regelmatige basis vervolgd. Het was ook op vraag van Lodewijk XIV dat Clemens XI (1700-1721) de bul *Unigenitus* (1713) uitvaardigde, die 101 stellingen uit het oeuvre van Pasquier Quesnel (1634-1719) veroordeelde en definitief het jansenistisch gespuis moest uitroeien. Langs de andere kant konden de jansenisten in Frankrijk, alsook in de Zuidelijke Nederlanden, rekenen op de steun van een deel van de raadsheren uit de provinciale justitieraden en collaterale raden. Het is eenzijdig de jansenisten te associëren met de justitieraden, en de anti-jansenisten met hof en vorst. Niettemin is het een nuttige aanduiding.⁵

5 Over het jansenisme zijn reeds bibliotheken volgeschreven. Algemene inleidingen: L. Ceysens, 'Het theologisch denken en het jansenisme', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8 (1979), p. 418-438; J. Roegiers, 'Jansenisme en katholieke hervorming in de Nederlanden', in: E. Put, M.J. Marinus en H. Storme (red.), *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet* (Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, series A, nr. 22; Leuven 1996), p. 43-64; M. Lamberigts (red.), *L'Augustinisme à l'ancienne faculté de théologie de Louvain* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, nr. 111; Leuven 1994). Uitstekend overzicht op de Franse situatie: D.K. Van Kley, *The Religious Origins of the French Revolution. From Calvin to the Civil Constitution, 1560-1791* (Yale, New Haven-London 1996).

Het is tegen deze achtergrond dat Van Espen leefde. Hij werd geboren in 1646 en leefde zeer lang, tot in 1728, en werd dus 82 jaar oud. Hij studeerde de beide rechten in Leuven, er zijn geen bewijzen dat hij ooit theologie heeft gestudeerd,⁶ en werd in 1674 *extraordinarius*, maar slaagde er nooit in te stijgen in de academische hiërarchie. In 1700 verscheen zijn meesterwerk, het *Jus Ecclesiasticum Universum*, dat hem wereldfaam opleverde, maar dat ook werd veroordeeld door het Heilig Officie. Zijn meest radicale werken verschenen na deze veroordeling, omdat hij nu toch was gestigmatiseerd, omdat hij toch te oud werd om nog iets te verliezen, omdat hij wellicht ook werd beïnvloed door de gebeurtenissen in de Hollandse Zending, waar de afzetting van apostolisch vicaris Petrus Codde (1648-1710) door Rome uiteindelijk in 1724 zou leiden tot het Schisma van Utrecht, waaruit later de sympathieke oud-katholieke Kerk zou groeien. Van Espen had het schisma van dichtbij meegeemaakt, had het in zekere zin theoretisch onderbouwd, en werd ook gedwongen de laatste weken van zijn leven in ballingschap te verblijven bij de gastvrije Utrechtse Kerk.

Het is noodzakelijk Van Espen te plaatsen tegen de historische achtergronden van het jansenisme. Zonder een goed begrip van de context verliezen de teksten van Van Espen immers een deel van hun waarde. Op het *Jus Ecclesiasticum Universum* na, zijn zowat al zijn werken geschreven naar aanleiding van een concrete gebeurtenis met betrekking tot een jansenistische controverse. Maar Van Espen mag niet worden afgedaan als een jansenistische canonist. Zijn werk moet worden geplaatst in het brede kader van de canonieke en juridische tradities. Op deze wijze komt tot uiting dat Van Espens gedachtegoed in de lijn ligt van deze tradities en dat hij misschien ook zonder jansenistische controverses tot gelijkaardige conclusies zou zijn gekomen. Dit wil ik hier in het bijzonder onderstrepen met betrekking tot Van Espens ecclesiologie. Het kerkbeeld van Van Espen werd fundamenteel gekleurd door oudere, middeleeuwse canonieke tradities en ontwikkelingen. Het kan echter moeilijk worden behandeld zonder eerst een blik te werpen op Van Espens visie op de verhoudingen tussen Kerk en Staat, daar ecclesiologie en Kerk-Staat-verhoudingen in het werk van Van Espen complementair zijn. Precies hierin ligt de aantrekkingskracht van Van Espen: het feit dat hij het overzicht bewaart en ecclesiologie of Kerk-Staat niet behandelt als aparte disciplines. Dat is zijn verdienste; hij werd reeds in de 18de eeuw erkend als een autoriteit inzake Kerk-Staat-verhoudingen en inzake ecclesiologie, maar hierin ligt ook zijn gebrek, met name dat hij noch over Kerk-Staat-verhoudingen, noch over ecclesiologie een synthetisch en coherent traktaat heeft geschreven. Van Espen heeft in de traktaten *De*

6 Nuttinck, Van Espen, p. 38 neemt aan dat Van Espen 'se consacra sans doute à l'étude de la théologie en vue du sacerdoce'. Nuttinck baseert zich hiervoor op du Pac de Bellegarde. Maar twee regels verder, op dezelfde bladzijde, schrijft Nuttinck 'il est certain que Van Espen n'eut jamais aucun titre en théologie, pas même celui de bachelier'. Ikzelf geloof niet dat hij ooit theologische studies heeft gedaan, omdat in zijn geschriften weinig tot geen theologie aan bod komt; al geeft Van Espen toe dat de combinatie van de studies kerkelijk recht en theologie 'nuttig' zou kunnen zijn, verdedigt hij met vuur de positie van canonisten binnen de Kerk: 'Hisce canonibus si rite essent instructi canonistae, sive in jure canonico graduati, quis non videat, quam hi possent, non secus ac theologi, regendae Ecclesiae esse idonei'. Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, in: *Scripta Omnia*, I-II (Lovanii [=Parijs] 1753), P. 1, tit. 10, cap. 2, nr. 4. Overigens verdedigt Van Espen ook het kerkelijk recht tegenover het civiel recht: *ibid.*, nr. 10.

Pieter Stockmans (1608-1671), professor aan de Leuvense rechtsfaculteit, raadsheer bij de Raad van Brabant, auteur van onder meer *Ius Belgarum circa bullarum pontificiarum receptionem*. K.U. Leuven, *Tabularium*.

promulgatione legum ecclesiasticarum (1712) en *De recursu ad principem* (1725) wel de basis gelegd van zijn regalistisch ‘systeem’. Uit dit systeem kan zijn ecclesiologie worden afgeleid, die, zoals zal blijken, perfect in de lijn ligt van canonieke en juridische tradities. Het is dus noodzakelijk kort in te gaan op Van Espens regalistisch systeem, met name op het *ius placiti* en op de *recursus ad principem*.

Met het placetrecht wilde Van Espen de patstelling die binnen de Kerk was ontstaan over de promulgatie van wetten doorbreken. Italiaanse canonisten en theologen vonden dat de publicatie van pauselijke wetten te Rome alléén, voldoende was. De pauselijke canonisten konden niet aanvaarden dat de paus afhankelijk zou zijn van de bisschoppen voor de publicatie van zijn wetten – *ne leges pontificiae ab episcopis dependere videantur*. Van Espen, in navolging van Pieter Stockmans (1608-1671), ging hiermee niet akkoord. Hij verdedigde de stelling dat pauselijke wetten via de lokale bisschoppen moesten worden gepubliceerd.

Volgens Van Espen waren er voldoende argumenten uit het Romeins recht, uit het kerkelijk recht en uit het gewoonterecht die aantoonde dat de publicatie van een wet te Rome alleen niet voldoende was. Het was een algemeen aanvaard rechtsbeginsel dat er een pe-

riode moest zijn tussen de promulgatie van de wet en de inwerkingtreding ervan. Onverdachte auteurs zoals Francisco Suárez (1548-1627) en Eric Pirhing tonen dit voldoende aan. De periode tussen de bekendmaking en de inwerkingtreding moest bovendien voldoende groot zijn opdat de gemeenschap aan wie de wet gericht was, kennis kon nemen van de wet en zich kon aanpassen. Van Espen vroeg zich af hoe het materieel mogelijk was dat alle katholieke gelovigen kennis konden nemen van een wet die enkel in Rome was gepromulgeerd?⁷ Het Romeins recht leverde het tweede argument van Van Espen. Het Romeinse recht bepaalde dat wetten van de Romeinse keizer moesten worden verzonden aan elke provincie in het rijk. De gouverneurs van de provincie waren dan verantwoordelijk voor de verdere afkondiging van de wetten. Vermits ook de Kerk zich uitstreckte over een enorm gebied, en vermits het kerkelijk recht het Romeins recht accepteerde als rechtsbron, diende de Kerk dit voorschrift uit de *Novellae* na te leven, volgens Van Espen.⁸

Het kerkelijk recht, en meer bepaald de vierde distinctie van Gratianus, kende een belangrijke rol toe aan het gewoonterecht. Pauselijke wetten, aldus Gratianus, zouden pas bekrachtigd zijn indien ze zouden worden nageleefd door de rechtsonderhorigen. De 16de-eeuwse Spaanse canonist Covarruvias⁹ had hieruit het omgekeerde afgeleid, met name dat indien een wet vanaf het begin zou worden verworpen door de gelovigen, de wet niet van kracht zou zijn. Wie anders dan de bisschop moest de gelovigen aanzetten om de bepalingen van de wet na te leven?¹⁰ Gratianus, hierin gevolgd door de auteur van de *Glossa Ordinaria* Johannes Teutonicus (ca. 1170-1245), had overigens bepaald dat een wet in overeenstemming moest zijn met de gewoonte van het land. Wie anders dan de bisschop, aldus Van Espen, moest de paus waarschuwen indien een wet niet overeenstemde met de gewoonten van het land?¹¹

Dit waren Van Espens argumenten om de publicatie van wetten te laten gebeuren via de bisschoppen. Maar ook Van Espen zag in dat het probleem van de publicatie van wetten nooit zou worden opgelost binnen de Kerk zelf. De relatie tussen paus en bisschoppen was daarvoor te slecht gereguleerd. Hij trachtte de patstelling te doorbreken door beroep te doen op de vorst. De vorst moest het placet verlenen op elke kerkelijke wet vóór deze van kracht kon zijn in de Nederlanden. Volgens Van Espen kwam daarmee ondubbelzinnig vast te staan welke pauselijke wetten van kracht waren in de Nederlanden en welke niet.

Met het placetrecht bracht Van Espen de gehele kerkelijke wetgeving onder controle van de vorst. Hij sloot hiermee aan bij een reeds lang bestaande praktijk in de Nederlan-

7 Z.B. Van Espen, *Tractatus de promulgatione legum ecclesiasticarum, ac speciatim bullarum & rescriptorum Curiae romanae; ubi et de placito regio, quod ante earum publicationem & executionem in provinciis requiritur*, in: *Scripta Omnia*, IV, p. 123...-174..., aldaar P. 1, cap. 1, § 2.

8 Van Espen, *De promulgatione legum*, P. 1, cap. 1, § 4; Nov. 66.1

9 Diego Covarruvias y Leyva (1512-1577), canonist aan de universiteit van Salamanca, speelde een belangrijke rol op het concilie van Trente, was bisschop van Ciudad Rodrigo en later van Segovia. Zijn invloed in de Nederlanden was niet gering: zijn werken werden gepubliceerd in Antwerpen en hij steunde zelf op Leuvense theologen zoals Johannes Driedo (ca. 1480-1535). Hij werd beschouwd als een orthodoxe verdediger van de Heilige Kerk.

10 D. 4 d. post c. 3 § 1; Van Espen, *De promulgatione legum*, P. 1, cap. 2, § 3.

11 D. 4 c. 2 en *glossa ordinaria* op D. 4 c. 3; Van Espen, *De promulgatione legum*, P. 3, cap. 1, § 2. De problematiek van de verhouding tussen wet en gewoonte werd door middeleeuwse canonisten uitvoerig bediscussieerd: L. De Luca, 'L'accettazione popolare della legge canonica nel pensiero di Graziano e dei suoi interpreti', in: *Studia Gratiana* 3 (1955), p. 193-276.

den,¹² en bij de doctrine van Pieter Stockmans,¹³ bij Franse juristen en canonisten, en bij Spaanse canonisten zoals Covarruvias en Salgado.¹⁴

Pieter Stockmans en Zeger-Bernard Van Espen waren uitstekende juristen, maar zij stelden hun werkjes niet samen uit een abstracte, wetenschappelijke interesse. Het *Ius belgarum circa bullarum pontificalium receptionem* (1652) en het *Tractatus de promulgatione legum ecclesiasticarum* werden geschreven naar aanleiding van zeer concrete controverses met betrekking tot het jansenisme. Het jansenisme was immers van bij zijn ontstaan ook een controverse met betrekking tot het placetrecht. In *eminenti* had de *Augustinus* veroordeeld op basis van het publicatieverbod van 1611. Maar dit Romeinse verbod had in de Nederlanden nooit het placet ontvangen, en dus was het niet geldig, waardoor Jansenius wel kon publiceren. Als een reactie op deze argumentatie van de jansenisten, had *In eminenti* in een bijkomende clause gestipuleerd dat de publicatie en affichering van wetten te Rome alléén, voldoende was. Deze clause was een oorlogsverklaring aan het adres van de Raad van Brabant en deze raad hield de publicatie van *In eminenti*, en daarmee ook de veroordeling van de *Augustinus*, jarenlang tegen. Pieter Stockmans schreef naar aanleiding van deze clause in *In eminenti* zijn *Ius belgarum*,¹⁵ en zijn stellingen werden later hernomen door Van Espen naar aanleiding van de controverse rond *Vineam Domini* (1705), die zich toespitste op de vraag of ook dogmatische bullen moesten worden onderworpen aan het placet.¹⁶

Met de *recursus ad principem* bracht Van Espen de gehele rechterlijke macht van de Kerk onder vorstelijke controle. *Recursus ad principem* is de verzamelnaam van een aantal juridische acties waarmee clerici, ondanks het *privilegium fori* toch toegang konden krijgen tot de seculiere rechter. Van Espen onderscheidt drie juridische acties, met name *possessoire acties* en het *remedium cassationis*, die op zijn beurt kon worden opgesplitst in de *appellatio ab abusu* en in het *remedium cassationis stricto sensu*. Hoewel dit drie te onderscheiden acties zijn, is het niet helemaal mogelijk de drie acties van elkaar te scheiden.

De *possessoire actie* of *maintenue* was een juridische actie die een oplossing moest geven op het volgende probleem. De bisschop kon een priester schorsen indien deze laatste schuldig was aan ketterij, in *casu* aan jansenisme. Van Espen betwist niet het recht van de bisschop om een priester te schorsen, en hem dus zijn inkomen te ontnemen. Hij stelt wel dat de ketterij van de priester eerst moest worden bewezen in een proces waarbij de priester zich kon verdedigen. Indien de bisschop de priester schorste zonder proces, dan kon de priester een actie instellen bij de seculiere rechter ter bescherming van zijn bezit. Deze actie werd *maintenu* genoemd. De oorsprong hiervan lag waarschijnlijk in het Franse cos-

12 Over de praktijk van het placetrecht, zie L. Willaert, 'Le placet royal dans les anciens Pays-Bas', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 32 (1954), p. 466-506 en p. 1075-1117 en *ibid.* 33 (1955), p. 20-36.

13 P. Stockmans, *Ius belgarum circa bullarum pontificalium receptionem*, in *Opera Omnia* (Brussel 1695).

14 Francisco Salgado de Somoza (1594-1665) was vicaris-generaal van het aartsbisdom Toledo, en dus rechtstreeks in dienst van de Kardinaal Infant (1609-1641), gouverneur-generaal van de Zuidelijke Nederlanden.

15 L. Ceyssens, 'Pierre Stockmans et ses opuscules jansénistes', in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 36 (1965), p. 35-73.

16 J. Thielens, *Le placet royal et la bulle Unigenitus. Un aspect des rapports entre l'Eglise et l'Etat dans les Pays-Bas au début du XVIIIe siècle* (Stan- den en Landen, nr. 68; Kortrijk-Heule 1975), p. 25-47.

tumiere recht, dat zelf waarschijnlijk terugging op het Romeinse bezitsinterdict *uti possidetis*. Indien immers de bisschop de priester schorste zonder deze eerst een proces te gunnen, schond de bisschop het recht, en ontnam de bisschop dus het beneficium en inkomen van de priester met geweld, een essentiële voorwaarde om *uti possidetis* te kunnen toepassen. Omdat bezit een feitenkwesitie was en omwille van het geweld dat erbij betrokken was, kon de priester een beroep doen op de seculiere rechter.¹⁷ Van Espen vertelt hier niets nieuws en beschrijft de praktijk.

Het *remedium cassationis* kon volgens Van Espen worden onderverdeeld in de *appellatio ab abusu* en in het *remedium cassationis stricto sensu*. In de *appellatio ab abusu* eigende de kerkelijke rechter zich bevoegdheden toe die hem niet toekwamen. De benadeelde partij kon dan een beroep doen op de seculiere rechter. Indien de nuntius in de Nederlanden iemand zou veroordelen, dan kon de veroordeelde naar de seculiere rechter gaan, die het vonnis van de nuntius moest casseren omdat de nuntius in de Nederlanden geen contentieuze jurisdictie bezat. Indien een 'Belg' door een Romeinse rechtbank zou worden veroordeeld, dan werd deze veroordeling door de seculiere rechter gecasseerd omwille van het *privilegium de non evocando*. Uiteraard, indien de kerkelijke rechter zou vonnissen in zaken waarin de seculiere rechter exclusief bevoegd was, zou het vonnis onmiddellijk worden gecasseerd.

Het *remedium cassationis sensu lato* komt overeen met het Franse *appel comme d'abus*, maar aandacht dient besteed te worden aan het feit dat Van Espens *appellatio ab abusu* strikter moet worden geïnterpreteerd, met name tot die zaken waarin de kerkelijke rechter zich bevoegdheden toeëigende die hij niet bezat. Maar ook zaken waarin de kerkelijke rechter wel de bevoegde rechter was, konden worden gecasseerd door de seculiere rechter indien de kerkelijke procedurele normen niet werden nageleefd. Dit is het *remedium cassationis sensu stricto*.¹⁸

Van Espen maakt niet zo scherp het onderscheid tussen *appellatio ab abusu* en het *remedium cassationis (sensu stricto)* als hij het onderscheid maakt tussen *maintenue* en het *remedium cassationis*: hij wijdt er bijvoorbeeld geen aparte titel aan. Toch meen ik dat hij het onderscheid tussen *appellatio ab abusu* en het *remedium cassationis* bewust maakt. Zijn invulling van de *appellatio ab abusu* is veel strikter dan het Franse *appel comme d'abus*; bovendien zitten zijn meest radicale gedachten precies verrat in het *remedium cassationis (sensu stricto)*: de *maintenue* en de *appellatio ab abusu* waren immers dagdagelijkse praktijk. Het *remedium cassationis (sensu stricto)* opende een heel spectrum aan mogelijkheden voor clerici die toegang zochten tot de seculiere rechter, en wellicht wilde hij omwille van dit radicale standpunt het *remedium cassationis (sensu stricto)* nauw doen aansluiten bij het ook in de Nederlanden bekende Franse *appel comme d'abus*.

¹⁷ Van Espen, *Tractatus de recursu ad principem*, in: *Scripta Omnia*, IV, p. 289...-384..., aldaar cap. 2-4. Over possessoire acties, zie J. Hallebeek, 'The possessory remedy of *maintenue*. Origin and application by the Court of Utrecht', in: B.C.M. Jacobs en E.C. Coppins (red.), *Een Rijk Gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève* (Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 41; Nijmegen 1998), p. 193-214, aldaar p. 197.

¹⁸ Van Espen, *De recursu ad principem*, cap. V.

Overigens schreef Van Espen zijn *Tractatus de recursu ad principem* naar aanleiding van het decreet van Karel VI (1714-1740) die in 1723 verbood aan seculiere rechtbanken toegang te verlenen aan clerici met betrekking tot ongekwalficeerde rechtszaken. Van Espen argumenteerde dat de taak om iedereen een normale rechtsgang te verzekeren onlosmakelijk verbonden was aan het koningschap. Hij impliceerde hiermee dat Karel VI niet het recht had een dergelijk verbod uit te vaardigen. Van Espen had zijn standpunten met betrekking tot de *maintenu* reeds uiteengezet in 1707 in het *Motivum juris pro Van de Nesse*, waarin hij het beroep van zijn vriend Guillaume van de Nesse († 1716) op de Raad van Brabant verdedigde, toen Van de Nesse door aartsbisschop de Précipiano (1690-1711) uit zijn ambt was ontzet.

De drie acties die gezamenlijk als *recursus ad principem* worden bestempeld, kunnen niet los van elkaar worden gezien.¹⁹ Alle drie hebben ze met elkaar gemeen dat de kerkelijke rechter het recht op één of andere wijze niet naleeft en dat op deze basis toegang tot de seculiere rechter kan worden verleend. Deze toegang betekende geenszins een hoger beroep. Een priester beschuldigd van ketterij die de *maintenu* van zijn bezit had verkregen, was daarom niet vrijgesproken van ketterij. De seculiere rechter eigende zich niet de bevoegdheden toe om te binden of te ontbinden.

Het *ius placiti* en de *recursus ad principem* waren formele rechtsfiguren waarmee het materiële recht in kerkelijke zaken moest worden gevrijwaard. Dat materiële recht bestond volgens Van Espen vooral uit gewoonterecht. Het *ius placiti* diende om vast te stellen welke de pauselijke wetten waren die van toepassing waren in de Nederlanden en het diende ook om de pauselijke wetten te controleren op hun conformiteit met het Nederlands gewoonterecht. De *recursus ad principem* diende om de kerkelijke procedurele normen te doen naleven door de kerkelijke overheid. Grofweg kan worden gesteld dat volgens Van Espen het gewoonterecht het materiële recht is van de *Ecclesia Belgica* en het *ius placiti* en de *recursus ad principem* de middelen van formeel recht waarmee het materiële recht werd beschermd.²⁰

Van Espens werken over het *ius placiti* en over de *recursus ad principem* zijn de meest expliciete verwoordingen over zijn visie op de verhoudingen tussen Kerk en Staat. Hij schreef echter nooit een coherente of uitgewerkte synthese over deze materie. Nochtans ligt wel een algemeen idee aan de basis van zijn traktaten over de Kerk-Staat verhoudingen. Aan de hand van enkele fragmenten uit zijn oeuvre is het mogelijk dit basisidee te reconstrueren.

Eén van de oudste en meest invloedrijke teksten over de verhouding tussen Kerk en Staat is de brief van paus Gelasius I (492-496) aan de Romeinse keizer Anastasius (491-518).

19 Over de *recursus ad principem* bij Van Espen, zie: J. Hallebeek, 'Recursus ad principem. Zegers Bernard van Espen on the rôle of secular courts in preventing the abuse of ecclesiastical jurisdiction', in: J. Hallebeek en B. Wirix (red.), *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser* (Zoetermeer 1996), p. 64-71; C. H. van Rhee, 'How the Church lost a power game. Some remarks on "recursus ad principem"', in: Cooman, Van Stiphout en Wauters, *300 Years Jus Ecclesiasticum Universum*; zie ook: M. van Stiphout, 'Van de paus of van de koning? Zeger-Bernard Van Espen en het appel comme d'abus', in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 100-114.

20 Meer details over het regalistisch 'systeem' van Van Espen in: B. Wauters, 'A jurisdictione principum nemo immunis. The legal construction of the *Ecclesia Belgica*', in: Cooman, Van Stiphout en Wauters, *300 Years Jus Ecclesiasticum Universum*.

Deze brief werd later door Gregorius VII (1073-1085) gebruikt tijdens de investituurstrijd en Gratianus nam hem op in het *Decretum*, meer bepaald in distinctie 96. Gelasius erkende de goddelijke oorsprong van de keizerlijke macht en de verplichting van paus en Kerk om te gehoorzamen aan de keizer in wereldlijke zaken. Tegelijk stelt Gelasius het als een dogma dat het de keizer verboden was om zich te mengen in kerkelijke aangelegenheden. De keizer moest de kerkleiders volledig gehoorzamen. Hedendaagse historici verschillen van mening over de precieze betekenis van Gelasius' brief. Gelasius spreekt immers van *auctoritas* die toekomt aan paus en kerk, en *potestas* werd gebruikt om de rol van de vorst aan te duiden. Sommige auteurs argumenteerden dat *potestas* een echte soevereine macht betekent, en *auctoritas* enkel een morele autoriteit. Anderen zoals Walter Ullmann toonden aan dat in het juridische taalgebruik van het Romeins recht, waarmee Gelasius zeker vertrouwd was, *auctoritas* een inherent recht om te regeren inhield, en *potestas* enkel een gedelegeerde, uitvoerende macht was. Nog andere auteurs hebben geargumenteed dat *auctoritas* en *potestas* synoniemen waren en dat Gelasius' variatie in terminologie enkel een middel was om zijn tekst retorisch op te fleuren.²¹ De hedendaagse discussie tussen kamergeleerden reflecteert slechts in beperkte mate het gigantische, maatschappelijke debat tijdens de middeleeuwen over de betekenis van Gelasius' brief. De brief van Gelasius is aldus één van de meest significante voorbeelden van het dualisme tussen de twee machten. De brief was onderhevig aan verschillende interpretaties vanaf de 5de eeuw. De brief was de basis van de doctrine van de *potestas directa*, die radicaal de suprematie van de paus in wereldlijke zaken vooropstelde, alsook van de theorie van de *potestas indirecta* die stelde dat de paus in geval van nood kon tussenkomen in wereldlijke aangelegenheden.²²

Volgens Van Espen zijn dit alle misvattingen en slechte interpretaties van pausen en canonisten, vooral dan van Gregorius VII. In zijn commentaar op de Gelasiaanse brief, vertrekt Van Espen van het dualisme tussen de twee machten. De kerkelijke macht is enkel spiritueel en heeft als doel redding in het hiernamaals en eeuwig heil te brengen. In dit leven, op aarde, zoekt de mens naar vrede en rust, en daarom wil de mens dat de juiste orde wordt bewaard en dat het recht wordt nageleefd. Op aarde moesten zelfs de pausen de vorstelijke wetten naleven.²³

De Kerk is dus enkel een spirituele gemeenschap onder de spirituele leiding van zijn lei-

21 B. Tierney, *The Crisis of Church and State, 1050-1300* (Medieval Academy Reprints for Teaching, nr. 21; Toronto-Buffalo-London 1988), p. 10-11 en 13-15.

22 P.G. Caron, 'Auctoritas sacrata pontificum et regalis potestas. L'interpretazione della lettera di papa Gelasio I all' imperatore Anastasio nella letteratura canonistica dagli inizi dell'Alto Medioevo all'età dei primi Decretisti', in: J.F. Gerkens e.a. (red.), *Mélanges Fritz Sturm offerts par ses collègues et ses amis à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire* (Luik 1999), p. 641-654.

23 Van Espen, *Commentarius in Decretum Gratiani*, in: *Scripta Omnia*, III, p. 493-657, aldaar *commentarius in distinctionem XCVI*. 'Hoc hic notandum, fragmentum huius epistolae a Gratiano referri quidem sub nomine Gelasii papae; sed tamen non esse ex eius epistola desumptum; at hic recitari, prout extat in epistola Gregorii VII. notant correctores romani, qui Gregorius eam non parum in alium sensum inflexit. Porro de genuino & vero sensu Gelasii videri potest praefatio ad tractatum de promulgatione legum ecclesiasticarum, & placito regio, ubi ostendi mentem Gelasii fuisse, probare, potestates duas esse omnino a se distinctas; sacerdotalem & imperialem, illam mere spirituaalem ad salutem aeternam procurandam; hanc vero spectare ad huius vitae pacem, & tranquillitatem, & rectum ordinem conservandum, & procurandum, eumque in finem ordinare, quae ad id obtinendum conducunt, atque in his etiam pontifices legibus imperialibus obtemperare debere.'

ders, met name priesters en bisschoppen. Van Espen stelt op verscheidene plaatsen dat de Kerk geen publiekrechtelijke macht heeft of is. 'Het staat vast dat Christus niet wilde dat het bestuur van de Kerk *imperium* zou hebben, of macht zou hebben zoals meesters over hun slaven, maar veeleer een macht van vaders, die hun kinderen liever met liefde en vriendschap dan met geweld en gezag lokken en zachtjes leiden tot gehoorzaamheid aan de wetten'.²⁴ Het is zeer onwaarschijnlijk dat Van Espen hiermee de Romeinsrechtelijke relatie tussen *pater* en *filius* voor ogen had, vermits hij enkel spreekt van de liefde tussen vader en zoon. Maar duidelijk is alleszins dat de Kerk geen *imperium* heeft of is. Hij is nog explicieter in verband met de regels uitgevaardigd door de pauselijke kanselarij, de instelling belast met het verdelen van beneficies. Enkele van deze regels zijn overal geldig, niet omdat ze door de kanselarij zijn uitgevaardigd, maar wel omdat ze wegens hun billijkheid zijn aanvaard, door langdurig gebruik een gewoonte zijn geworden, of omdat ze met publiekrechtelijke macht zijn bekleed.²⁵ De regels van de kanselarij moeten bij de dood van elke paus opnieuw worden gepromulgeerd door de nieuwe paus. Bij deze hernieuwde publicatie mogen geen nieuwe clausules, laat staan nieuwe regels, worden toegevoegd, zonder dat aan deze nieuwe regels of clausules publiekrechtelijke autoriteit wordt verleend.²⁶

De Kerk heeft geen publiekrechtelijke macht. Het is enkel een spirituele gemeenschap. Indien de Kerk geen publiekrechtelijke macht is, kan de hiërarchie enkel spiritueel van aard zijn. Naast de specifieke spirituele en pastorale doeleinden van de hiërarchie moet de hiërarchie van de Kerk, en meer in het algemeen, de Kerk als instelling, worden beschouwd als een essentieel menselijke instelling en dus moet deze instelling worden bestuurd volgens het recht. Van Espen maakt niet het onderscheid tussen Kerk en Staat zoals dat in het begin van de 21ste eeuw wordt gemaakt, waar de Staat als enige publiekrechtelijke macht optreedt en de Kerk als het ware een privaatrechtelijke vereniging is. Van Espen maakt het onderscheid binnen de Kerk zelf tussen enerzijds de Kerk als een spirituele gemeenschap of mystiek lichaam en anderzijds de Kerk als organisatie voor en door de mensen gemaakt. Enkel op deze wijze kan zijn adagium 'Ecclesia est in Republica'²⁷ worden verstaan. De Kerk als instelling wordt beheerst door het recht, en de rechtsbronnen staan onder controle van de vorst: wetgeving, rechtspraak en gewoonte. De taak om het recht te doen naleven is onlosmakelijk verbonden aan het koningsschap.

Van Espen maakt het onderscheid tussen de Kerk als spirituele gemeenschap en anderzijds de Kerk als menselijke jurisdictionele organisatie. Op zich was dit onderscheid niet

²⁴ Van Espen, *De promulgatione legum*, P. 1, cap. 2, § 3. 'Certum esse, Christum noluisse regimen Ecclesiae imperium esse, aut potestatem dominorum in servos, sed paternum potius seu quasi patris in filios qui amore potius & dilectione quam timore & imperio ad legum observantium alliciuntur & suaviter adducuntur.'

²⁵ Van Espen, *De promulgatione legum*, P. 1, cap. 3, § 5. 'Scitur quoque, nonnullas [regularum] illarum esse passim ubique receptas, non vi publicationis in cancellaria romana, sed quia ob suam aequitatem vel publica auctoritate, vel longo usu, tanquam leges regni sunt publicatae & receptae, adeo ut non tanquam leges a cancellaria romana pendentes, sed ut leges regni spectentur.'

²⁶ Ibid. '[...] aut additionum ulla habetur ratio, priusquam publica auctoritate expresse, vel saltem tacite longo usu sint probatae & admissae.'

²⁷ Van Espen, *De recursu ad principem*, cap. 1, § 2.

nieuw. Wèl merkwaardig is het feit dat Van Espen het spirituele deel van de Kerk op een dergelijke manier zal transcenderen dat het bijna buiten bereik komt van de mens. Zijn opinie over het *placet* op dogmatische bullen is hiervoor exemplarisch. Dogma's zijn geloofswaarheden door God geopenbaard en op het eerste zicht behoren zij tot wat Van Espen de spirituele verdieping van de Kerk zou noemen. Maar hij ziet het anders. Een dogma of geloofsartikel kan niet met een positieve wet worden ingesteld; het is voldoende indien het door God wordt geopenbaard en door de Kerk wordt gedeclareerd en gedefinieerd. Het al dan niet bestaan van een dogma is niet afhankelijk van de publicatie omdat de openbaring door God voldoende is. Het is niet het vorstelijk *placet* dat bijval moet verlenen aan de *Dogmata Fidei*: de gelovigen moeten immers zelf voldoende zien dat het dogma door God is geopenbaard. Maar de publicatie, uitvoering en de manier waarop het dogma aan de gelovigen wordt kenbaar gemaakt, behoort wel tot het externe positieve recht. *Materialiter* is het dogma van God afkomstig; *formaliter* is de tekst waarin het dogma wordt gegoten, of de drager van het geloofsartikel, noch de afkondiging ervan, van God afkomstig. Dat is een louter positiefrechtelijke aangelegenheid, en dus moet de vorst het *placet* verlenen, waarbij hij, uit zorg voor goede wetgeving, de tekst moet onderzoeken op de heldere formulering van het dogma, zodat geen twijfel kan gezaaid worden, waardoor zware meningsverschillen worden vermeden. Een voorbeeld van een ongelukkig geformuleerd dogma – met overigens dramatische consequenties – is dat van de Drievuldigheid, en Van Espen laat niet na dit voorbeeld te vermelden.²⁸ Zijn verhaal over de dogmatische bullen toont voldoende aan dat Van Espen het onderscheid tussen spirituele gemeenschap en menselijke organisatie maakt, waarbij hij de Kerk als menselijke organisatie onder controle brengt van de vorst door diens controle van de rechtsbronnen en de spirituele gemeenschap buiten het bereik van de mens plaatst.

Het onderscheid tussen de transcendente en de georganiseerde Kerk komt merkwaardig genoeg overeen met het kerkbeeld zoals dat door Jean Gerson (1363-1429) was geconcipeerd, in navolging van andere vrijbuiters zoals Marsilius van Padua (1275/80-1342/43) en Willem Ockham (1290/1300-1349-1350). Gerson werd op zijn beurt nagevolgd door onder meer Nicolas van Cusa (1401-1464), Jacques Almain (1480-1515) en John Mair (1470-1550). Gerson begint zijn traktaat over de kerkelijke macht met een distictie tussen de Kerk en de andere gemeenschappen. Alle vormen van autoriteit zijn in beginsel op natuurlijke wijze tot stand gekomen, door onderlinge consensus, en worden gereguleerd door menselijke wetten. De Kerk is volgens Gerson ook het mystiek lichaam van Christus en Christus heeft op bovennatuurlijke wijze de macht gegeven aan Zijn apostelen en leerlingen én aan hun opvolgers. Maar naast dit spirituele mystieke lichaam moet de Kerk ook worden beschouwd als een politieke maatschappij, als een corporatie, waarvan de legitimiteit dezelfde is als die van elk ander *regnum*, waarin de pausen hun macht van God verkrijgen via

²⁸ Van Espen, *De promulgatione legum*, P. 5, cap. 2, § 1 en 4.

Johannes Gerson (1363-1429), kanselier van de Sorbonne en notoir conciliarist. K.U. Leuven, Tabularium.

de onderdanen.²⁹ Gerson baseert zich op een canonieke traditie waarvan Marsilius van Padua en Willem Ockham de meest radicale exponenten waren. In de *Defensor Pacis* (1324) neemt Marsilius de veronderstelling dat de Kerk in staat is juridische of politieke macht uit te oefenen of om afdwingbare sancties op de leggen, op de korrel.³⁰ Ook Ockham maakt scherp het onderscheid tussen spirituele en wereldlijke jurisdictie. De Kerk heeft de plicht en de macht om zielen te redden en de gelovigen te leiden, maar de Kerk heeft niet de macht om politiek te bedrijven.³¹ Reeds in de middeleeuwen bestond binnen de canonieke traditie een beweging die het onderscheid maakte tussen de spirituele Kerk en de mense-

²⁹ Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought 2. The Age of Reformation* (Cambridge 1978), p. 41.

³⁰ Marsilius van Padua, *Defensor Pacis*, A. Gewirth ed. (Medieval Academy Reprints for Teaching, nr. 6; Toronto-Buffalo-London 1980), p. 168 of D. 2, cap. 9.

³¹ Skinner, *Age of Reformation*, p. 38-39.

lijke organisatie ervan. Nicolas van Cusa, ooit gevraagd voor de leerstoel kerkelijk recht van de jonge Leuvense universiteit, bevindt zich met zijn *De Concordantia Catholica* (1433) in dezelfde lijn. Ook hij maakt het onderscheid tussen de Kerk, bevoegd in spirituele zaken, en de Staat bevoegd in wereldlijke.³² Overigens klinkt na de lectuur van Van Espen Nicolas' stelling dat kerkelijke wetten alleen geldig zijn indien zij in overeenstemming zijn met een heersende gewoonte, zeer bekend in de oren.³³

Gerson en de andere conciliaristen maakten dit onderscheid om een middel te vinden om de paus af te zetten. Als de Kerk wordt beschouwd als een dubbele gemeenschap, een transcendente en een aardse, dan kan de paus, die een louter ministeriële of administratieve functie heeft, worden afgezet door de gehele Kerk die belichaamd is in een algemeen concilie. Gerson en Nicolas van Cusa benadrukten dit punt vanwege de contemporaine debatten op het concilie van Constanz (1414-1417) en het concilie van Basel (1431-1437/49) die het Westers Schisma met zijn twee, en zelfs drie, pausen moest oplossen.³⁴ Het conciliaristisch discours was in het begin van de 18de eeuw nagenoeg weggefallen. In de nasleep van de bul *Unigenitus* (1713), opgesteld tegen de jansenisten, appelleerden vele Franse priesters en bisschoppen weliswaar tegen de bul *Unigenitus* bij een toekomstig, nog te houden concilie. Maar deze Franse appellanten waren minder geïnteresseerd in de conciliaire ecclesiologie dan in deze juridische procedure. Het appel bij een algemeen concilie zou, althans volgens de appellanten, elke doctrinaire beslissing en elke repressieve maatregel opheffen tot aan het finale oordeel van het concilie.³⁵ Zelfs indien het overdreven zou zijn Van Espen te bestempelen als een conciliarist, waarmee wordt bedoeld dat hij de superioriteit van een algemeen concilie boven de paus zou erkennen zodat hij zich rechtstreeks in de traditie van de 15de-eeuwse conciliaristen zou plaatsen, is het parallelisme tussen zijn opvatting over de Kerk als een dubbel lichaam – enerzijds transcendent, anderzijds menselijk – en de opvatting ter zake van lieden als Gerson en Nicolas van Cusa, opvallend. Het bracht hem ertoe om de Kerk als menselijke instelling volledig te onderwerpen aan het recht en indien het recht door de kerkelijke gezagsdragers niet werd nageleefd, moest de vorst ingrijpen. Tegelijk plaatste hij het spirituele of transcendente aspect zodanig buiten het bereik van de gewone sterveling, in goede augustiniaanse stijl, in die zin dat volgens Van Espen Gods wil voldoende zou worden geopenbaard aan de gelovigen zodat tussenkomst van de kerkelijke hiërarchie niet meer nodig zou zijn.

Tegelijk wordt Van Espen wel geconfronteerd met het (historische) gegeven van de hiërarchie. De hiërarchie heeft volgens Van Espen een functie: de prediking van het woord

³² Nicolas van Cusa, *The Catholic Concordance*, P. E. Sigmund ed. (Cambridge Texts in the History of Political Thought; Cambridge 1991), boek 3, cap. 5, nr. 340, met commentaar op D.96 c.10.

³³ Nicolas van Cusa, *Catholic Concordance*, boek 2, cap. 14-15, nrs. 131-132.

³⁴ Over de conciliaristische crisis van de 15de eeuw en de voorafgaandelijke canonieke traditie: A. Black, *Monarchy and Community. Political Ideas in the Later Conciliar Controversy, 1430-1450* (Cambridge 1970); W. Ullmann, *The Origins of the Great Schism. A Study in Fourteenth-Century Ecclesiastical History* (Handen 1972); B. Tierney, *Foundations of the Conciliar Theory. The Contribution of the Medieval Canonists from Gratian to the Great Schism* (Studies in the History of Christian Thought, nr. 81; Leiden-New York-Köln 1998).

³⁵ Van Kley, *Religious Origins*, p. 85-89; C. Maire, *De la cause de Dieu à la cause de la Nation. Le jansénisme au XVIIIe siècle* (Parijs 1998), p. 51-85.

Gods.³⁶ Alle andere taken van de bisschop zijn hieruit afgeleid. In navolging van de decreten van het concilie van Trente is het de bisschop die verantwoordelijk is voor de instructie en opleiding van de (parochie)clerus,³⁷ hij moet met visitaties toezicht houden op de materiële en inhoudelijke aspecten van de verkondiging³⁸ en om dit alles in goede banen te leiden was het noodzakelijk dat de bisschop zijn residentieplicht respecteert.³⁹ Uit het grote belang dat Van Espen hecht aan de bisschoppelijke taak, hebben sommige auteurs geconcludeerd dat Van Espen een episcopalist zou zijn. Het episcopalisme was een zeer oude doctrine die de rechten van de bisschoppen wilde vrijwaren ten opzichte van de pauselijke jurisdictionele suprematie. De doctrine bepaalde dat de paus een bisschop zoals alle andere was, en kende aan hem niet meer macht toe dan aan een *primus inter pares*. Ook omdat het episcopalisme mooi aansluit bij het idee van landskerken zoals dat door Van Espen werd verdedigd, leek het episcopalisme een geschikte categorie om Van Espen in onder te brengen.⁴⁰ Dit moet wat worden verduidelijkt. De macht van de Kerk is enkel spiritueel van aard. Deze macht is door God gegeven aan de Kerk in zijn geheel, en niet aan Petrus in het bijzonder.⁴¹ Aan het hoofd van de Kerk staat Christus zelf, de paus is enkel het dienstdoende hoofd: ‘Christus caput primarium Ecclesiae, summus pontifex ministeriale’.⁴² Een natuurlijk lichaam zou zonder zijn hoofd onmiddellijk sterven. Maar niet de Kerk, die bij de dood van een paus blijft leven omdat Christus het hoofd is.⁴³ De paus heeft niet meer macht dan andere bisschoppen, de macht is gegeven aan de Kerk als geheel, de paus is niet het hoofd van de Kerk, ... uitspraken die naar episcopalisme neigen. Bovendien mocht de bisschop bij de uitoefening van zijn opdracht niet worden gestoord of gehinderd door pauselijke legaten of nuntii,⁴⁴ en zoals reeds gezegd kent Van Espen een belangrijke plaats toe aan de bisschop bij de promulgatie van pauselijke wetten. Toch verdedigt Van Espen niet blind de rechten van de bisschop. De nadruk op de taken van de bisschop was in de post-tridentijnse canonistiek zeer normaal. Ook de meer abstracte benadering over macht, bestuur en hiërarchie binnen de Kerk was na de conciliaristische crisis voldoende bekend. Op zich schrijft Van Espen niet echt veel nieuws. Het lijkt ook onwaarschijnlijk dat Van Espen de rechten zou verdedigen van bisschoppen zoals de Prècipiano en d’Alsace, die hem en andere jansenisten genadeloos vervolgden. Bovendien werd Van Espen door anti-jansenistische tegenstanders er herhaaldelijk van beschuldigd

36 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 1, tit. 16, cap. 10, nr. 1. ‘Praecipuum munus episcoporum est praedicatio verbi Dei’.

37 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 2, sect. 1, tit. 11, cap. 2, nr. 7.

38 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 1, tit. 17, cap. 1, nr. 1.

39 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 1, tit. 16, cap. 8, nr. 4.

40 Zie bijvoorbeeld Nuttinck, Van Espen, p. 665-666; K. Walf, ‘Zeger Bernhard Van Espen – ein Kanonist auf der Seite der Jansenisten’, in: *Festschrift für Ajmans* (in publicatie).

41 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 1, tit. 16, cap. 2, nr. 5.

42 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 1, tit. 16, cap. 4, nr. 4.

43 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 1, tit. 16, cap. 6, nr. 6. ‘Respondeo quod similitudo corporis veri & mystici non est usquequaque eadem, quoniam sine capite naturali corpus non potest vivere, sed sine capite secundario corpus mysticum potest habere vitam, sicut in casu nostro patet de papa, quo remoto, vel abscisso stat unitas & vita in corpore mystico Ecclesiae, & hoc in virtute capituli.’ Van Espen citeert hier Gerson.

44 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 1, tit. 21, cap. 4, nr. 1. ‘Legati & nuntii ordinarios in sua jurisdictione turbare non possunt.’

een aanhanger te zijn van de Franse theoloog Richer.⁴⁵ Edmond Richer (1559-1631), uitgever van de werken van Jean Gerson, was een verdediger van de rechten van de bisschoppen ten opzichte van de paus, maar tegelijk verdedigde hij de rechten van de seculiere clerus ten opzichte van de bisschoppen. In zijn meest radicale vorm kan het richerisme aldus worden beschouwd als een katholieke variant van het presbyterianisme. Uiteraard werd Richer door Rome veroordeeld, maar verrassend was ook de verwerping van zijn doctrine door de meeste gallicaanse juristen en theologen. Het valt niet te ontkennen dat Van Espen de doctrine van Richer grondig heeft bestudeerd. De notities die Van Espen heeft gemaakt bij de lectuur van Richer zijn immers bewaard.⁴⁶ Ook gebruikt hij Richer soms, bijvoorbeeld diens opinie over de *appel comme d'abus*. Van Espen verdedigt eveneens met vuur de rechten van de pastoors – het recht van preken en het recht van biecht horen, rechten die zijn verbonden aan het beneficie zelf – maar dit maakt hem nog geen richerist. Richer dacht immers aan een democratisch regime in de Kerk, waarbij het priesterkorps deel zou hebben aan de besluitvorming.⁴⁷ Zo ver gaat Van Espen niet. Hij gebruikt Richer in de mate dat deze aansluit bij een veel oudere traditie van essentiële onvervreembare rechten van priesters zoals die onder meer door conciliaristen werd ontwikkeld. Walter Ullmann beweerde ooit dat de conciliaristische beweging niet meer was dan een heropleving van de oude doctrine van het episcopalisme.⁴⁸ Francis Oakley en recent nog Brian Tierney hebben Ullmanns bewering genuanceerd.⁴⁹ Het conciliarisme had oog voor de rechten van het individu, in *casu* van de priester. De theorie van het conciliarisme was immers uitgebouwd op basis van de corporatie-idee. De doctrine van de corporatie had aandacht voor de rechten van de corporatie als geheel, voor de rechten van de leider van de corporatie, voor de rechten van de corporatie ten opzichte van zijn leider, en voor de rechten van de individuele leden van de corporatie. Het type voorbeeld van de corporatie was dat van het kathedraalkapittel. De rechten van het kapittel, waarvan de bisschop deel uitmaakte, waren zorgvuldig vastgelegd. Ook de rechten van de bisschop ten opzichte van de rest van het kapittel en, andersom, de rechten van het kapittel ten opzichte van de bisschop, waren nauwkeurig vastgelegd. Maar minstens even belangrijk waren de rechten van de individuele leden van het kapittel, met name het recht op de inkomsten verbonden aan de kanunnikdij én op de functies die verbonden waren aan de aanstelling. Dit behoorde tot de standaarddoctrine van canonisten en conciliaristen.⁵⁰ Latere conciliaristen breidden de rechten van individu-

45 Leclerc, Van Espen, p. 222.

46 Van Espen, *Tractatus de ecclesiastica et politica potestate*, in: *Supplementum ad varias collectiones operum cl. viri Z.B. Van Espen ...* (Brussel 1768), p. 246-257.

47 M. Cottret, 'Edmond Richer (1539-1631): le politique et le sacre', in: H. Méchoulan (red.), *L'État baroque. Regards sur la pensée politique de la France du premier XVIIe siècle* (Parijs 1985), p. 159-177, aldaar p. 167.

48 W. Ullmann, *Historia del pensamiento político en la Edad Media* (Barcelona 1983), p. 212.

49 B. Tierney, *The Idea of Natural Rights. Studies on Natural Rights, Natural Law and Church Law 1150-1625* (Emory University Studies in Law and Religion, nr. 5; Atlanta 1997), p. 222; F. Oakley, 'Figgis, Constance and the Divines of Paris', in: *American Historical Review* 75 (1969), p. 368-386, aldaar p. 370, hernoemen in: F. Oakley, *Natural Law, Conciliarism and Consent in the Late Middle Ages. Studies in Ecclesiastical and Intellectual History* (London 1984).

50 Zie bijvoorbeeld Tierney, *Foundations of the Conciliar Theory*, 98-120; B. Tierney, *Religion et droit dans le développement de la pensée constitutionnelle* (Parijs 1993), p. 110-121; Tierney, *The Idea of Natural Rights*, p. 212-213.

ele kanunniken uit tot deze van seculiere priesters, die ook recht hadden op de inkomsten en functies verbonden aan hun beneficies.⁵¹ Van Espens zogenaamde richerisme en episcopalisme moeten tegen deze achtergrond worden bekeken. Ook Van Espen stelde met de *maintenue* vast dat de inkomsten en taken verbonden aan een beneficie het recht van de priester waren. Het was de taak van de vorst het vreedzaam bezit ervan te beschermen, ook tegenover usurpatie en geweldpleging van de bisschop. Van Espens *consilia* over de rechten van de kapittels van Haarlem en Utrecht in hun strijd tegen Rome, alsook zijn meer theoretische – want minder beladen – beschouwingen in het *Jus Ecclesiasticum Universum* sluiten hierbij aan. Het kathedraalkapittel vertegenwoordigt de clerus van het hele bisdom en draagt samen met de bisschop verantwoordelijkheid voor de goede gang van zaken⁵² – een idee dat ook bij Nicolas van Cusa is terug te vinden.⁵³

Conclusie

Van Espen kent aan de paus niet meer dan een ereprimaat toe en verdedigt de rechten van de bisschop. Toch is hij geen episcopalist, omdat hij ook de rechten van de priesters ten opzichte van de bisschop verdedigt, en meer bepaald met de *recursus ad principem* het fundamenteel recht op wat Kenneth Pennington ‘due process’,⁵⁴ behoorlijk proces, noemt. Nochtans is Van Espen ook geen richerist. Hij gebruikt Richer alleen in zoverre Richer overeenstemt met oudere conciliaristische, canonieke en juridische doctrines die individuele rechten en vrijheden beschermden.⁵⁵ Van Espen mag niet exclusief worden bestudeerd vanuit de context, met name het jansenisme. Evenveel aandacht moet uitgaan naar de canonieke en juridische tradities waarbinnen Van Espen met zijn historische benadering van juridische bronnen bij uitstek te situeren is. Schematisch kunnen deze tradities worden voorgesteld als volgt. Marsilius van Padua en Willem Ockham waren slechts de meest radicale exponenten van een canonieke traditie die een constitutioneel regime binnen de Kerk, maar ook in de Staat, voorstond. Deze traditie bouwde voort op juridische en canonieke theorieën over de corporatie. Binnen dezelfde middeleeuwse traditie ontwikkelt zich ook een groeiend bewustzijn van de nood aan bescherming van individuele rechten. In de 15de eeuw komen deze tradities samen naar aanleiding van het grote maatschappelijke debat met betrekking tot het Westers Schisma. Om de paus te kunnen afzetten werd de juridische doctrine van de corporatie verder verfijnd en uitgewerkt, en werd een ecclesiologie ontwikkeld die zich baseerde op, of alleszins rekening hield met de

51 Tierney, *The Idea of Natural Rights*, p. 247.

52 Van Espen, *Jus Ecclesiasticum Universum*, P. 1, tit. 8, cap. 1, nr. 4.

53 Tierney, *Religion et droit*, p. 89-95.

54 K. Pennington, *The Prince and the Law, 1200-1600. Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition* (Berkeley-Los Angeles-Oxford 1993).

55 F. Oakley, *Politics and Eternity. Studies in the History of Medieval and Early-Modern Political Thought* (Studies in the History of Christian Thought, nr. 92; Leiden 1999), p. 201-207.

fundamentele rechten. Nadat Pius II (1458-1464) met *Execrabilis* (1460) verboden had be-roep aan te tekenen bij een toekomstig algemeen concilie en na het concilie van Pisa in 1511, droogde de speculatie over de superioriteit van een algemeen oecumenisch concilie over de paus, op. Van Espen zal dit conciliaristisch debat niet heropenen. Ondanks het verstommen van dit conciliaristisch discours op het einde van de 15de eeuw, zullen een aantal thema's wel blijven voortleven. Het is niet toevallig dat het *ius placiti* en de *recursus ad principem* beide zijn ontstaan in de 15de eeuw. Via de Spaanse neo-scholastici – Vitoria, Covarruvias, Suárez en Salgado, die voortbouwden op de eigen Spaanse school,⁵⁶ op Nederlandse theologen en op de school van Parijs (Gerson) -, via de eigen Bourgondisch-Nederlandse traditie, en via de gallicaanse traditie, waarvan Richer slechts de meest radicale exponent is, bleven thema's over fundamentele rechten (recht van vreedzaam bezit van beneficies, met hieraan verbonden het recht op uitoefening van pastorale functies, recht op behoorlijk proces, recht op behoorlijke wetgeving, ...) actueel tot op het moment dat Van Espen actief was.

Van Espens visie op de verhoudingen tussen Kerk en Staat is onlosmakelijk verbonden met zijn ecclesiologisch model. Hoewel hij over geen van beide disciplines een uitgewerkt, coherent of systematisch traktaat heeft geschreven, is zijn doctrine op deze punten wereldwijd van belang geweest, precies omdat hij het overzicht wist te bewaren en zichzelf zeer bewust binnen bepaalde canonieke tradities plaatste. Niettemin kan hij niet zonder meer worden gecatalogeerd als een jansenist, noch als een episcopalist, noch als een gallicanist, noch als een richerist, noch als een conciliarist; Zeger-Bernard Van Espen was een goede canonist.

⁵⁶ Jan Hallebeek was zo vriendelijk mijn aandacht te vestigen op zijn boekje Alonso "el Tostado" (c.1410-1455). *His doctrine on jurisdiction and its influence in the Church of Utrecht* (Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie, nr. 29; Amersfoort 1997). Ook hij komt daar, p. 33-38, tot de conclusie dat, wat betreft de oorsprong van jurisdictie, Van Espen teruggrijpt naar de 15de-eeuwse conciliarist 'el Tostado'. Hallebeek komt ook tot de conclusie dat Van Espen Richer slechts in beperkte mate volgt, namelijk op die punten waarin Richer aansluit bij een heersende consensus en dat de algemene invloed van Richer op Van Espen vrij beperkt is gebleven – een kwestie van interpretatie. Ik dank Jan Hallebeek voor zijn suggesties.

HET KRIJSGERECHT DER FRIESE EN NASSAUSE REGIMENTEN (CIRCA 1583-1775)

1 Inleiding

Het Krijsgerecht der Friese en Nassause Regimenten, gevestigd te Leeuwarden, is een opvallende verschijning in de geschiedenis van de militaire rechtspraak ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In die Republiek was de militaire rechtspraak toevertrouwd aan plaatselijke garnizoenskrijgsraden. Alleen in Friesland en in Stad en Lande (Groningen) was de organisatie provinciaal en oefende één Krijsgerecht, gevestigd in de hoofdplaats van de provincie, de militaire rechtspraak uit. Het Krijsgerecht der Friese en Nassause Regimenten is waarschijnlijk opgericht door de Staten van Friesland en sprak recht in civiele en criminele zaken. De vaste bezetting van het gerecht bestond niet uit militairen maar uit burgers, meestal juristen. De procesgang leunde sterk aan tegen die van het Hof van Friesland. Van het archief zijn achttien sententieboeken bewaard. Die geven een beeld van de civiele rechtspraak, met name in de 17e eeuw, en van de criminele rechtspraak vooral uit de 18e eeuw. Van de procesdossiers is niets bewaard gebleven, behalve een handvol criminele dossiers in het archief van de Friese stadhouders.¹

In de literatuur wordt weinig aandacht aan het Krijsgerecht geschonken,² een reden te meer om er in dit artikel eens nader naar te kijken. Het gaat hier om een verkenning, waarin een aantal grote lijnen wordt geschetst en waarin de nadruk ligt op de uitwendige geschiedenis van de instelling. Een inventaris van het archief (zie verder paragraaf 9) van het Krijsgerecht zal worden opgenomen in de over enige tijd te verschijnen inventaris van de archieven van de Friese stadhouders. De inleiding van die inventaris zal nog enige aanvullende informatie geven.

2 De geschiedenis van het Krijsgerecht

Toen de Staten van Friesland in 1580 tegen de Spaanse koning Filips II in opstand waren gekomen, waren zij verantwoordelijk voor de door hen aangeworven militaire troepen. Gedeputeerde Staten en stadhouder bemoeiden zich indringend met de krijgsv verrichtingen. Tot die verantwoordelijkheid behoorde ook de militaire rechtspraak. Zo ontstond het

¹ SHA voorl.inv.nrs 340e-340i.

² Dorreboom, p. 65-66 en de daar aangehaalde literatuur.

Provinciaal Krijgsgerecht, ook wel genaamd het Krijgsgerecht der Friese en Nassause Regimenten, mogelijk als een voortzetting van eerdere militaire rechtspraak door de stadhouders van de Habsburgse landsheren.

We weten niet precies wanneer het Krijgsgerecht is opgericht. Wel staat vast dat Gedeputeerde Staten van Friesland zich in 1581 al met de militaire rechtspraak bezighielden. In augustus 1581 berichtte John Norreys, uit het leger te Kollum, dat hij naar aanleiding van de brief van Gedeputeerde Staten een rechtsdag zal houden tegen de militairen die de schans te Reide aan de vijand hebben overgeleverd.³ Van een Krijgsgerecht was toen nog geen sprake. Na 'op de vorige Landdag' (die op 26 maart 1583 begon) twee krijgsraden, Rienck van Camminga en Hepcke Fockens, te hebben aangesteld, besloten de Staten op 23 mei 1583 de monstercommissaris als derde krijgsraad te benoemen.⁴ In 1585 gaven Gedeputeerde Staten aan Hermannus Abeli, de voorzitter van het Krijgsgerecht, opdracht om Herman van Hamburg te polsen voor de functie van assesseur (= lid van het krijgsgerecht).⁵

Het pad van de nieuwe raden ging niet over rozen. Medio 1586 verzochten de gerechtschout (= voorzitter) Hermannus Abeli en andere leden van het Krijgsgerecht aan de Friese stadhouder en Gedeputeerde Staten van Friesland om de uitbetaling van vier maanden achterstallig salaris. Zij kregen twee maanden salaris toegekend.⁶ Langzamerhand haalden de Staten de teugels aan. De leden van het Krijgsgerecht werd in 1596 opgedragen om in Leeuwarden te resideren en te bedanken voor hun functies bij het Krijgsgerecht van Stad en Lande (Groningen).⁷

Het ligt voor de hand dat het Krijgsgerecht na de benoeming van een derde krijgsraad op 23 mei 1583 als zodanig heeft gefunctioneerd. Duidelijk is ook dat er voor die tijd enige vorm van militaire rechtspraak is geweest. Een besluit tot oprichting van het Krijgsgerecht is niet gevonden. In het archief komen wij het Krijgsgerecht tegen als een in 1586 bestaand instituut. Langzamerhand ontwikkelde het Krijgsgerecht zich tot een in de provincie Friesland belangrijk college. Het kreeg in 1608 een instructie.⁸ Tot het maken van een instructie was overigens reeds in 1599 opdracht gegeven.⁹ In 1664 bepaalden Gedeputeerde Staten van Friesland dat het Krijgsgerecht in rangorde vóór de universiteit te Franeker kwam, in 1697 keerden de Staten die rangorde om.¹⁰ In 1748 bereikte het Krijgsgerecht het

3 SvF inv.nr.2522 (Brief van generaal John Norreys van 20 aug. 1581 aan Gedeputeerde Staten).

4 SvF inv.nr.2285, p. 216 (resolutie van de Staten van 23 mei 1583).

5 SvF inv.nr. 2286, f. 120 (resolutie van Gedeputeerde Staten van 27 mei 1585).

6 SvF inv.nr. 2522 (brief van 7 juni 1586).

7 SvF inv.nr.5, f. 17 (resolutie van de Staten van 6 maart 1596).

8 *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland*, uitgegeven door G.F. baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, 6 delen (Leeuwarden 1768-1793), deel V, p. 154-156 ('Instructie voor het Krijgsgerechte des Vrieschen Regiments, waar naar zich de Gerechts-Scholten, Assessoren en Secretaris deszelven Krijgsgerechts zullen hebben te reguleren' d.d. 23 december 1608), hieronder geciteerd als *Instructie 1608* (+ artikel).

9 SvF inv.nr. 7, f. 15 (resolutie van de Staten van 11 febr. 1599, punt 9). Zie ook Hellinga, *Staten*, regest 542 onder 9.

10 SvF inv.nrs. 2336 (hierin resolutie van Gedeputeerde Staten van 14 dec. 1664, ook afgedrukt in het in noot 8 genoemde *Charterboek*, deel V, p. 743) en 104, f. 71v (resolutie van de Staten van 18 maart 1697). – De Friese rangorde tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden was als volgt. Eerst kwamen de Staten, vervolgens Gedeputeerde Staten, daarna het Hof van Friesland met de procureur-generaal en de griffier. Daarop volgden de Rekenkamer van Friesland en de curatoren van de universiteit te Franeker. (*Tegenwoordige Staat*, IV, p. 139, 171, 196).

toppunt van zijn macht toen het de berechting van gewone delicten¹¹ door militairen gepleegd ten detrimente van Hof van Friesland tot zich wist te trekken.¹² Het Hof van Friesland verzette zich fel en wist een deel van de Staten op zijn hand te krijgen. Tenslotte moest de gouvernante van de minderjarige stadhouder, Anna van Hannover,¹³ beslissen. Zij deed dat ten gunste van het Krijsgerecht. Zo zou het tot 1753 duren voordat het Krijsgerecht zijn doel in de praktijk had bereikt.¹⁴

Het archief van het Krijsgerecht toont aan dat dit gerecht in de 17e en de 18e eeuw onafgebroken heeft gefunctioneerd. Toch is het enige keren bedreigd in zijn voortbestaan. Steeds werd een belangrijk argument om het Krijsgerecht op te heffen gevormd door de hoge kosten van die instelling. Omdat het Krijsgerecht een groot aantal bezoldigde functionarissen telde, drukten vooral de personeelskosten zwaar op de provincie Friesland. De Staten zochten naar een goedkoper alternatief. Een poging in 1670 door Gedeputeerde Staten ondernomen om het Krijsgerecht op te heffen mislukte.¹⁵ Twee jaar later, in 1672, hadden de tegenstanders meer succes. De Staten van Friesland ontbonden ‘nadat zulks door eenige officieren smakelijk was gemaakt aan Prins Hendrik Casimir’ het Krijsgerecht.¹⁶ Dat besluit is evenwel niet geëffectueerd omdat zeer kort daarna (het was het ‘rampjaar’ 1672) de Republiek in oorlog geraakte met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen. De Staten konden het Krijsgerecht niet missen.¹⁷ Wel bepaalden zij dat de functionarissen van die instelling te Leeuwarden dienden te blijven. Alleen de Provoost Geweldige mocht zich bij het leger, dat bij Meppel lag, voegen. In 1689 wilden Gedeputeerde Staten het Krijsgerecht opheffen vanwege de hoge personeelslasten en omdat de kosten van de criminele gevangenen ‘door de Capt. Geweldige van tijt tot tijt zeer verre wordende geextendeerd’.¹⁸ Maar ook dat besluit had in de praktijk geen effect. Wel gaven de Staten van Friesland aan Gedeputeerde Staten de opdracht een reglement op de kosten van de militaire rechtspraak op te stellen.¹⁹ Een poging door militairen in 1750 ondernomen had evenmin succes.²⁰

11 In dit artikel moet bij strafzaken onderscheid gemaakt worden tussen militaire delicten en commune delicten door militairen gepleegd. Militaire delicten zijn strafbare feiten die alleen een militair kan plegen, zoals desertie, slapen op wacht of het zonder geldige reden overgeven van een versterking aan de vijand. Commune delicten zijn alle strafbare feiten, die een ieder kan begaan, zoals diefstal, verkrachting, mishandeling of doodslag.

12 SvF inv.nr. 155 f. 310v. (resolutie van de Staten van 28 dec. 1748, ‘waarbij alle delicten, zo gewone als Militaire door Militaire personen begaan wordende, alleen gesteld worden aan den Militaire Register en alle Praeventie van het Hof en de gerechten weggenomen is.’)

13 De moeder van Willem V, Anna van Hannover, prinses van Groot Britannië en Ierland (1709-1759) nam vanaf 1751 het regentschap over haar minderjarige zoon waar.

14 SvF inv.nr. 160, f. 119v e.v. (resolutie van de Staten van 5 juli 1753, gevolgd door reglement op het berechten door de militaire rechter van delicten die door militairen zijn begaan).

15 SHA voorl.inv.nr. 344g (kopie resolutie van Gedeputeerde Staten van 21 jan. 1670) en SvF inv.nr. 77, f. 2 (resolutie van de Staten van 26 febr. 1670).

16 SvF inv.nr. 79, f. 64v (resolutie van de Staten van 30 maart 1672).

17 SHA voorl.inv.nr. 344g (kopie van een resolutie van Gedeputeerde Staten van 19 april 1672). Het college geeft als redenen dat de militaire rechtspraak ‘bij den tegenwoordigen swaren oorlogh’ zonder Krijsgerecht niet goed zijn loop kan hebben. Bovendien zit er nog een restant criminelen in voorlopige hechtenis.

18 SvF inv.nr. 2362 (resolutie Gedeputeerde Staten van 15 april 1689).

19 SvF inv.nr. 104, f. 56v. (resolutie van de Staten van 24 feb. 1697).

20 SHA voorl.inv.nr. 344g (‘memorie nr. 2 opgesteld en aan Sijn Hoogheit overgegeven in 1750’).

Het einde kwam wèl in 1775. Ook toen speelden de financiën een belangrijke rol. Daarbij wilde Stadhouders Willem V de militaire rechtspraak in Friesland voegen in het geheel van garnizoenskrijgsraden met hoger beroep op de Hoge Krijgsraad. Ook kan het feit dat er onvoldoende werk was daartoe hebben bijgedragen.²¹ Op advies van de stadhouder²² besloten de Staten van Friesland het Krijgsgerecht op te heffen en te vervangen door een veel goedkopere garnizoenskrijgsraad (te Leeuwarden).²³ Zij deden dat nadat zij het aantal aan het Krijgsgerecht verbonden rechters hadden laten uitsterven tot één. Het nog resterende personeel behield het salaris levenslang. Een goedkopere optie betekende ook een inboeten aan kwaliteit. De klachten over die garnizoenskrijgsraad²⁴ waren zodanig dat in 1784 de berechting van commune delicten aan het Hof van Friesland werd opgedragen.²⁵

3 De autoriteiten

3.1 De Staten van Friesland en het college van Gedeputeerde Staten

Tijdens de Republiek waren de Staten van Friesland soeverein. Aangezien deze slechts periodiek bijeenkwamen, werd het dagelijks bestuur over de provincie uitgeoefend door het college van Gedeputeerde Staten, dat wel permanent vergaderde. De hieronder in de paragrafen 4.1, 4.2, 4.4.1 en 4.4.3 genoemde functionarissen bij het Krijgsgerecht werden door Gedeputeerde Staten benoemd en van instructies voorzien. Dat neemt niet weg dat als het er werkelijk op aan kwam, zoals bij de opheffing van het Krijgsgerecht, de Staten van Friesland zelf de beslissing namen. De stadhouder kon in de praktijk invloed op die benoemingen uitoefenen. Na 1748 blijkt de stadhouder ook te benoemen (zie paragraaf 3.2.).

Het college fungeerde in civiele zaken als beroepsinstantie tegen uitspraken van het Krijgsgerecht, waarmee een hoger bedrag dan vijftig Carolusguldens gemoeid was.²⁶ Dat hoger beroep was omstreden. Zo maakte stadhouder Willem Lodewijk²⁷ in 1600 en in 1608, zonder succes, groot bezwaar tegen de mogelijkheid van hoger beroep van uitspraken van een militaire rechter op een burgerlijk college.²⁸

Bij afwezigheid of minderjarigheid van de stadhouder probeerden²⁹ Gedeputeerde

21 Het Krijgsgerecht deed in 1750 in ruim veertig strafzaken uitspraak, in de jaren 1760, 1770 en 1774 schommelde dat rond de twintig. De civiele praktijk beperkte zich tot enkele uitspraken: vier in 1760 en drie in 1768.

22 Advies, p. 45-48 ('Missive van zyne Doorluchtigste Hoogheid aan de Heeren Staaten van Friesland van 13 februari 1775').

23 SvF inv.nr. 182, f. 18 (resolutie van de Staten van 24 feb. 1775).

24 Zie hierover Advies, p. 11-44 ('Verloof van den Uitgever dienende tot opheldering van voorenstaand advies').

25 Resolutie van de Staten van Friesland van 28 feb. 1784, SvF inv.nr 155, f. 52.

26 Instructie 1608, art.21.

27 Willem Lodewijk (1560-1620), graaf van Nassau, oudste zoon van Jan van Nassau, broer van Willem I. Hij werd in februari 1584 door Willem I tot diens luitenant-stadhouder in Friesland benoemd en na de dood van de prins (in juli daaraanvolgende) in oktober 1584 door de Staten tot stadhouder van Friesland verheven.

28 Koninklijk Huisarchief, archief A 22 (Willem Lodewijk), voorl. inv.nr. VIII, 1, a).

29 Tegen criminele sententies van het Krijgsgerecht stond geen rechtsmiddel open. Wel moest de uitspraak worden goedgekeurd door de stadhouder als kapitein-generaal alvorens die uitspraak ten uitvoer kon worden gelegd. Die goedkeuring noemt men approbatie. Daarbij werd nogal eens de strafmaat verminderd.

Staten in beginsel in diens plaats de criminele sententies.³⁰ Dan konden zij ook de krijgsraad bijeenroepen.³¹ Wel blijkt dat tijdens de minderjarigheid van Willem V³² eerst Anna van Hannover en later de hertog van Brunswijk,³³ die waarnemend kapitein-generaal was, approbeerden.³⁴ Tijdens de minderjarigheid van Willem Karel Hendrik Friso³⁵ werd het recht van pardon uitgeoefend door Gedeputeerde Staten, zoals een voorbeeld uit 1727 leert.³⁶ Behalve dat Gedeputeerde Staten in deze gevallen optraden oefenden zij een algemeen toezicht uit op het Krijgsgerecht en individuele functionarissen daarvan.³⁷ Wanneer deze laatsten buiten hun boekje waren gegaan, traden Gedeputeerde Staten op, zoals toen zij de geweldige provoost corrigeerden nadat hij nalatig was geweest de scherprechter uit te betalen.³⁸

In het algemeen kan worden gezegd dat het Krijgsgerecht opereerde onder de paraplu van Gedeputeerde Staten. Zoals wij hieronder (in paragraaf 7) zullen zien namen Gedeputeerde Staten het bij conflicten met andere Friese overheidsinstellingen voor het Krijgsgerecht op.

3.2 De Stadhouder

Staatsrechtelijk gezien was de stadhouder 'de eerste dienaar der Staten'. Tevens had hij als kapitein-generaal het toezicht op de militaire discipline.³⁹ De 'Instructie voor het Krijgsgerecht' van 1608 noemt 'Syne Genade, met de Heeren Gedeputeerde Staten van Vriesland' als de overheid van gerechtsschout en assessoren. Opvallend is dat de 'Instructie' in artikel 1 bij de vermelding van het bevoegd gezag de stadhouder en Gedeputeerde Staten gelijkstelt maar de stadhouder vóór het college van Gedeputeerde Staten noemt.⁴⁰

30 SHA voorl.inv.nr 341b (resoluties van Gedeputeerde Staten, waarbij criminele sententies van het Krijgsgerecht worden geaprobeerd of gewijzigd, 1666, 1689-1726).

31 SHA voorl. inv.nr 341c (resoluties van Gedeputeerde Staten, waarbij een krijgsraad bijeengeroepen wordt, 1724-1726).

32 Willem V (1748-1806), prins van Oranje, vorst van Nassau. Stadhouder van 1751-1795. Tijdens zijn minderjarigheid voerden het regentschap zijn moeder Anna, prinses van Groot-Brittannië en Ierland van 1751-1759, en vervolgens alleen in Friesland zijn grootmoeder Maria Louise, landgravin van Hessen(-Kassel) (Marijke Muoi) 1759-1765 en zijn zuster Carolina, vorstin van Nassau-Weilburg 1765-1766.

33 Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel (1718-1788), militair en staatsman. Hij werd in 1750 adviseur van stadhouder Willem IV, en na het overlijden van Anna van Hannover (1759), behalve in Friesland, voogd van Willem V. Later werd hij ook, tot 1784, diens adviseur. De Staten-Generaal benoemden hem in 1759 tot waarnemend kapitein-generaal. De Staten van Friesland droegen de hertog in art. 3 van zijn instructie d.d. 12 juni 1755 tijdens de minderjarigheid van Willem V de approbatie van de criminele sententiën op (*Tegenwoordige Staat*, IV, p. 71).

34 MR inv.nr. 17 (crimineel sententieboek 1754-1771). Tot eind 1750 approbeerde Anna van Hannover (p. 1-166). Vervolgens zijn enige sententies niet als geaprobeerd aangemerkt. Van 27 augustus 1759 tot 11 februari 1766 (p. 476-459) keurt de hertog van Brunswijk de uitspraken goed. Daarna ontbreekt bij één zaak de approbatie. Dan keurt Willem V, op 8 maart 1766 meerderjarig geworden, verder de sententies goed. Het is mogelijk dat de sententies waar de approbatie ontbreekt zijn goedgekeurd door Gedeputeerde Staten.

35 Willem Karel Hendrik Friso (1711-1751), sedert 1747 Willem IV, prins van Oranje, vorst van Nassau.

36 SHA voorl.inv.nr 343a, p. 25-27.

37 Dat blijkt uit de lijsten in SHA voorl.inv.nr 344a.

38 SHA voorl.inv.nr. 345h (afschrift resolutie Gedeputeerde Staten van 25 feb. 1653).

39 Instructie van stadhouder Hendrik Casimir II, vorst van Nassau-Diez, uit 1664 (in: *Tegenwoordige Staat*, IV, p. 45).

40 Art. 1: 'De Gerechts-Scholtes ende Assesseuren sullen voor het eerst voor hunne Overheeden erkennen Syne Genade, met de Heeren Gedeputeerde Staaten van Vriesland, ende deselve alle gehoorszaamheid lysten'. De stadhouder komt verder in de instructie niet voor.

De stadhouder liet zich op de hoogte houden van de handel en wandel van het gerecht en intervenueerde vaak achter de schermen. Hij kon een aanzienlijke invloed hebben op de door Gedeputeerde Staten verrichte benoemingen van gerechtsschouten.⁴¹ Veel geschiedde op naam van de stadhouder, zoals het bijeenroepen van de krijgsraad,⁴² maar het is niet waarschijnlijk dat hij veelvuldig bij de zittingen aanwezig was.

Door middel van het recht van approbatie van criminele sententies had de stadhouder invloed op de strafmaat. Hij kon in het kader van die bevestiging ten aanzien van de strafmaat gratie verlenen.⁴³ Hetzelfde geldt voor het recht van pardon⁴⁴ maar dat kwam minder voor. In de praktijk was de invloed van de stadhouder wisselend, al naar gelang van het politieke gewicht van de persoon en de staatkundige omstandigheden. Hij kon zijn misnoegen duidelijk laten blijken.⁴⁵ Soms speelde de stadhouder bij conflicten tussen het Krijgsrecht en andere Friese overheidsinstellingen een bemiddelende rol (zie paragraaf 7). Bij de hervormingen van 1748 werd het benoemingsrecht van de stadhouder sterk uitgebreid. De namen van de functionarissen van het Krijgsrecht figureren niet in de desbetreffende resolutie noch in het latere Reglement Reformatoir, maar in 1751 benoemde de stadhouder een nieuwe assessor.⁴⁶ In het algemeen kan worden gezegd dat de stadhouderlijke invloed na 1748 aanmerkelijk toenam.

Tenslotte mag niet onvermeld blijven, dat de stadhouder de bevoegdheid had om (buiten het strafrecht vallende) tuchtrechtelijke straffen op te leggen.⁴⁷

4 De functionarissen

4.1 De Gerechtsschout en de assessoren

Het Krijgsrecht bestond uit de gerechtsschout (= voorzitter),⁴⁸ twee assessoren (= bijzitters) en een secretaris. De rechters waren burgers en meestal rechtsgeleerden. Zij werden volgens de instructie uit 1608 benoemd door Gedeputeerde Staten en waren de stadhouder en Gedeputeerde Staten gehoorzaamheid verschuldigd. In civiele zaken trad de

⁴¹ Gloria Parendi, p. 109-114, 116, 497, 505, 521-522.

⁴² SHA voorl.inv.nr 346 c (kopie van de resolutie van Gedeputeerde Staten van 4 april 1706) en 348 (dagvaarding van 7 jan. 1710 voor de leden van de krijgsraad).

⁴³ Gratie: gehele of gedeeltelijke kwijtschelding van straf.

⁴⁴ Pardon: tenietdoening van strafbare feiten.

⁴⁵ In 1649 gaf stadhouder Willem Frederik (1640-1664) de gerechtsschout Benedictus van Velsen een fikse uitbrander omdat hij geen krijgsraad bijeen had geroepen (Gloria Parendi, p. 631).

⁴⁶ Zie SvF inv.nr. 155, f 195v (resolutie van de Staten van 19 aug. 1748 waarbij een nieuwe instructie voor Willem IV werd vastgesteld), inv.nr. 155, f. 279v en 282 (resolutie van de Staten van 23 dec. 1748 waarbij het Reglement Reformatoir werd goedgekeurd, onmiddellijk gevolgd door de tekst van het Reglement Reformatoir van 21 dec. 1748), en inv.nr. 2424, f. 43v (resolutie van Gedeputeerde Staten van 27 april 1751).

⁴⁷ SHA voorl.inv.nr. 332h geeft een voorbeeld hiervan: de tuchtrechtelijk bestraffing door stadhouder Willem Karel Hendrik Friso van kapitein Willem Daniël van der Merwede wegens plichtsverzuim onder het voorwenden van fysieke kwalen en wegens het beledigen van zijn superieuren in 1737.

⁴⁸ De functie van gerechtsschout kwam in de militaire rechtspraak alleen in Friesland en in Groningen voor. Zie Dorreboom, p. 62-67.

gerechtsschout als voorzitter op. Hij was ook verantwoordelijk voor het voorbereidend onderzoek dat door het Krijggerecht in criminele zaken werd verricht. Als de zaak in staat van wijzen was werd door de gerechtsschout een krijgsraad samengeroepen,⁴⁹ die de strafzaak berechtte. De gerechtsschout en de assessoren waren lid van de krijgsraad, maar de gerechtsschout had geen stemrecht.⁵⁰ Hij was, waarschijnlijk tot in de laatste decennia van de 17e eeuw, wel voorzitter van de krijgsraad.⁵¹ Daarna ging die functie over op een ad hoc benoemde hoge officier. Pogingen ondernomen om de gerechtsschout dat voorzitterschap terug te geven faalden.⁵² De positie van de gerechtsschout in de krijgsraad is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk had hij grote invloed doordat hij als niet-stemhebbend rechtsgeleerde de leden van het college voorlichtte over de juridische aspecten van de zaak en over de strafmaat. Met toestemming van Gedeputeerde Staten kon de gerechtsschout zijn ambt overdragen aan een door hem voorgestelde opvolger.⁵³ De laatste gerechtsschout, Nicolaas Arnoldi, nam in 1758 ontslag.

Er werd geen opvolger benoemd. Het ligt voor de hand dat zijn functie werd ingevuld door de assessoren. Er waren twee assessoren. Een poging van de gerechtsschout, in 1600 gedaan, om hun aantal tot vier uit te breiden werd door de Staten niet gehonoreerd.⁵⁴ De functie bleef bestaan tot het einde van het Krijggerecht in 1775. De assessoren spraken met de gerechtsschout recht in civiele zaken. In criminele zaken bereidden zij met de gerechtsschout de zaak voor en konden zij in de krijgsraad hun stem uitbrengen.

Van de gerechtsschouten is er één raadsheer in het Hof van Friesland geworden.⁵⁵ Van de assessoren, die vaak als advocaat bij het Hof van Friesland stonden ingeschreven, promoveerden er twee tot gerechtsschout, twee brachten het tot procureur-generaal bij het Hof van Friesland en twee werden raadsheer in dat Hof.⁵⁶ Driemaal ging het ambt van assessor van vader op zoon over.

4.2 De secretaris van het Krijggerecht

In oktober 1580 is er sprake van een monster- en gerechtsschrijver van het Regiment Friesland.⁵⁷ In 1581 wordt er een schrijver van de geweldige provoost vermeld.⁵⁸ In de 'Instruc-

49 De gerechtsschout deed dat in opdracht van de stadhouder of Gedeputeerde Staten (SHA voorl.inv.nr 345h, omslag 'gerechtsschout', kopie van een resolutie van Gedeputeerde Staten van 9 dec. 1711). Als de stadhouder minderjarig was of Gedeputeerde Staten niet vergaderden, benoemde de gerechtsschout de voorzitter van de krijgsraad (SHA voorl. inv.nr 345h, omslag 'gerechtsschout': kopie van een resolutie van Gedeputeerde Staten van 17 april 1697).

50 Instructie van 1608, art. 4. Dit in tegenstelling tot de gerechtsschout bij het Krijggerecht in Groningen die een beslissende stem had.

51 SHA voorl.inv.nrs. 343a, p. 33-34 (kopieën van resoluties van Gedeputeerde Staten van 18 april 1674 en 12 feb. 1697)

52 SHA voorl.inv.nr 345h, omslag 'gerechtsschout' (brief uit (1708) met bijlagen)

53 SHA voorl.inv.nr. 345h, omslag 'gerechtsschout'(kopie van een resolutie van Gedeputeerde Staten van 15 april 1687).

54 Hellinga, Staten, regest 565, punt 8.

55 Heeren van den Raede, p. 294.

56 Heeren van den Raede, p. 267 (Benne Meynsma) en 319.

57 Hellinga, Merode, regest 85.

58 Hellinga, Merode, regesten 362 en 415.

tie voor het Krijgsgerecht' uit 1608 komen wij de secretaris van het Krijgsgerecht tegen.⁵⁹ Die functie bleef tot de opheffing van het Krijgsgerecht in 1775 bestaan.

De secretaris werd benoemd door Gedeputeerde Staten. Hij was ondergeschikt aan de gerechtsschout en de assessoren. De secretaris was belast met het opmaken en ondertekenen van de stukken die het gerecht deed uitgaan en met het uitschrijven van de processen-verbaal van verhoren. Hij verschaftte ook afschriften aan partijen. Van sommige secretarissen staat vast dat zij een juridische opleiding hadden genoten. Eén van de secretarissen werd assessor, een ander gerechtsschout.

4.3 *De leden van de krijgsraad*

Nadat het Krijgsgerecht het voorbereidend onderzoek in een strafzaak had afgerond, werd de zaak overgedragen aan de krijgsraad. De krijgsraad werd formeel door de stadhouder maar in de praktijk door de gerechtsschout bijeengeroepen. Aanvankelijk zat, zoals gezegd, de gerechtsschout de krijgsraad voor; later werd dat een hoge officier. De krijgsraad bestond uit officieren van verschillende rangen, die ad hoc werden opgeroepen. Ook de leden van het Krijgsgerecht maakten daarvan deel uit. Dat gaf hen een grote invloed op de einduitspraak. Met de rechtspraak in civiele zaken hadden officieren niets te maken.

4.4 *De geweldige provoost en zijn medewerkers*

4.4.1 *De geweldige provoost*

De geweldige provoost,⁶⁰ benoemd door Gedeputeerde Staten, was belast met het handhaven van rust en orde in de legerplaatsen. Die taak was breed. Zo surveilleerde hij te paard in de omgeving van het garnizoen om ervoor te waken dat militairen de bewoners van het platteland geen overlast bezorgden. Plunderaars moest hij oppakken. Hij had het toezicht op het gebruik van maten en gewichten in het leger en op de prijzen van de zoetelaars. Hij beschikte ook over de toelating van zoetelaars bij de troepen.⁶¹

Tot zijn taken behoorden eveneens het ontdekken van strafbare feiten, de arrestatie van verdachten en het verrichten van het eerste onderzoek. Het Krijgsgerecht kon de geweldige provoost daartoe ook uitdrukkelijk opdracht geven.⁶² Op basis van het eigen onderzoek en dat van het Krijgsgerecht bracht de geweldige provoost, als openbaar aanklager, de zaak aan bij het Krijgsgerecht.⁶³ De geweldige provoost had voorts de zorg over de gevangenen en de tenuitvoerlegging van de opgelegde straf.

In de instructie voor de geweldige provoost werd voorondersteld dat hij ervaring had op-

⁵⁹ Instructie 1608, artt. 13, 17, 26 en 31.

⁶⁰ Ook genoemd provoost-geweldige, kapitein-geweldige of geweldige.

⁶¹ SHA voorl.inv.nr. 345h, omslag 'geweldige' (instructies van 1655 voor E. de Horn en van 1727 voor A. van Lennep).

⁶² Instructie 1608, artt. 9 en 10.

⁶³ Curieus is dat in 1676 en 1677 een substituut fiscaal ook als zodanig optreedt (MS, inv.nr. 12).

gedaan met de militaire discipline. Ook moest hij militair zijn. Waarschijnlijk had hij een vrij lage rang: vaandrig, luitenant of kapitein.⁶⁴

Eén gerechtsschout, Hermanus Abeli, accepteerde geheel vrijwillig het (lagere) ambt van geweldige provoost.⁶⁵ Driemaal ging het ambt van vader op zoon over.

4.4.2 De medewerkers

De rechterhand van de geweldige provoost was de luitenant-geweldige. Deze functie bestond in ieder geval in 1584⁶⁶ en bleef bestaan tot het einde van het Krijgsgerecht in 1775. De luitenant-geweldige werd door het Krijgsgerecht benoemd.⁶⁷ De geweldige provoost werd verder bijgestaan door hellebaardiers en door de iets lager geplaatste stokkeknechten.⁶⁸ Later kwam daar de sluiters bij. Deze assistenten hebben diensten verricht in verband met het aanhouden van verdachten, de zorg voor de gevangenen en de tenuitvoerlegging van vonnissen en straffen. Zonodig werd gebruik gemaakt van de diensten van de provinciale scherprechter.

4.4.3 De weibel

De functie van weibel bestond in ieder geval in 1595 en bleef tot het einde van het Krijgsgerecht bestaan.⁶⁹ De weibel werd door Gedeputeerde Staten benoemd⁷⁰ en verrichtte in de eerste plaats bodediensten voor het Krijgsgerecht. Zo bracht hij de dagvaardingen bij de partijen en de beklagden en de oproepingen bij de officieren die in de krijgsraad zitting moesten nemen. Belangrijke stukken werden door hem bij de leden van het Krijgsgerecht en bij advocaten bezorgd. Waar nodig woonde hij verhoren van gevangenen, rechtzittingen en de tenuitvoerlegging van straffen bij.⁷¹ Bij afwezigheid of ziekte nam de, eveneens door Gedeputeerde Staten benoemde, substituut-weibel voor hem waar.⁷²

5 De advocatuur

De advocaten maakten geen deel uit van het Krijgsgerecht. Wel traden zij voor dat gerecht op. In civiele zaken vertegenwoordigden zij partijen en in criminele zaken stonden zij de verdachte bij. Na de dood van dr. Jusum, die de 'arme gevangenen' had bijgestaan, be-

64 Ervaring met de militaire discipline: SvF inv.nr. 2580, fol. 116 en 124; militaire rangen: SHA voorl.inv.nr 345h, omslag 'geweldige' (instructie voor A. van Lennep uit 1727).

65 SvF inv.nr 2580, f. 116.

66 Hellinga, GS, regest 552.

67 SHA voorl.inv.nr. 345h, omslag 'verschillende functionarissen' (rescriptie van het Krijgsgerecht van 2 feb. 1739).

68 SvF inv.nr 2580 fol. 116 v (instructie voor de geweldige provoost van 1593). In 1651 waren er van ieder twee: SHA voorl.inv.nr. 345h, omslag 'verschillende functionarissen' (remonstrantie uit 1651). Lagere plaatsing stokkeknechten: zelfde omslag (bijlage B bij het rekest van de geweldige van 7 jan. 1739).

69 Hellinga, FT, regest 122; SvF inv.nr. 183, fol. 51v (resolutie van de Staten van 14 maart 1776).

70 SHA voorl.inv.nr 345h, omslag 'weibel' (kopieën van resoluties van GS van 17 feb. 1706 en 6 feb. 1720).

71 SvF inv.nr 2584, f. 31.

72 SHA voorl.inv.nr.345h, omslag 'weibel' (kopie van een resolutie van GS van 16 april 1706).

noemden Gedeputeerde Staten in 1660 een opvolger.⁷³ Deze toegevoegde en door de provincie bezoldigde raadsman, gekozen uit de meest ervaren advocaten, voldeed goed. De functie bleef tot het eind van het Krijsgerecht bestaan. Na 1690 sprak men van de advocaat van de criminele gevangenen.⁷⁴

6 De organisatie en bevoegdheden van het Krijsgerecht

Het Krijsgerecht bestond, zoals gezegd, uit een voorzitter (de gerechtsschout), twee leden (assessoren) en een secretaris. Het Krijsgerecht sprak recht in civiele en (als krijgsraad) in criminele zaken. Het gerecht hield, volgens zijn instructie, iedere maandag de hele dag zitting.⁷⁵

Civiele zaken

Onder de civiele zaken vielen geschillen over contracten, testamenten, insolvente boedels, huwelijken, scheidingen enz. Indien het bedrag waarover het geschil liep groter was dan vijftig Carolus guldens was hoger beroep op Gedeputeerde Staten mogelijk.⁷⁶ Bij niet appellabele zaken was de procedure mondeling, anders schriftelijk.⁷⁷ Recht werd gesproken volgens het recht dat in Friesland van kracht was. Dat was in civiele zaken het 'Rooms-Friese' recht.

Het was het Krijsgerecht toegestaan om rechtsgeleerd advies te vragen.⁷⁸ Het mocht echter in civiele zaken beslist geen advies inwinnen bij militairen.⁷⁹

Uit de sententieboeken blijkt dat veel zaken gaan over niet betaalde rekeningen terzake van geleverde dranken en andere levens- en genotmiddelen. De eiser legde dan zijn boekhouding over. Daarnaast legde hij een aanvullende eed af over de levering. Op basis daarvan wees het Krijsgerecht de eis toe. Was het bewijs onvoldoende dan werd de eiser niet ontvankelijk verklaard.

Criminele zaken

Bij criminele zaken werd het vooronderzoek gedaan door de gerechtsschout en de beide assessoren. Vervolgens werd door deze functionarissen, namens de stadhouder, een dag bepaald voor de zitting van de krijgsraad ook wel het Malefeytses Camergerecht⁸⁰ genoemd. Die krijgsraad werd namens de stadhouder aanvankelijk voorgezeten door de ge-

73 SvF inv.nr. 2333 (resolutie van Gedeputeerde Staten van 7 feb. 1660 na de middag).

74 SHA voorl. inv.nr 345h, omslag 'advocaten'.

75 Instructie 1608, art. 16.

76 Instructie 1608, art. 21. Het voorstel van Gedeputeerde Staten was geweest de grens op honderd Carolusguldens te leggen. (SvF inv.nr. 7, f. 15 (resolutie van de Staten van 11 febr. 1599, punt 9). Zie ook Hellinga, *Staten*, regest 542 onder 9).

77 Instructie 1608, art. 27.

78 Instructie 1608, art. 12.

79 Instructie 1608, art. 7.

80 Instructie 1608, art 25.

rechtsschout, maar later (waarschijnlijk sinds de laatste decennia van de 17^e eeuw) door een hoge officier. Verder bestond zij uit lagere officieren (drie kapiteins of ritmeesters, drie luitenants, drie vaandrags of kornetten) en de beide assessoren. De assessoren gaven het eerst hun mening over de strafmaat. De overige leden van de krijgsraad volgden.⁸¹ De sententieboeken wijzen uit dat die bezetting in minder ernstige zaken ook minder zwaar kon zijn. De gerechtsschout had in de krijgsraad geen stemrecht. Hij stelde de zaak voor, vroeg de adviezen, formuleerde de conclusie en had tot taak de stemmen te verzamelen.⁸² De zaak werd aangebracht door de geweldige provoost, die ook voor de tenuitvoerlegging van de sententie zorgde. Er werd geprocedeerd volgens de *Ordonnantie op de Stijl van 1570*.⁸³ Ook bij ontkennende verdachten werd gekozen voor de ordinaire procedure. De verdachte werd bijgestaan door een door de provincie Friesland bezoldigde advocaat.

Het Krijgsgerecht was bevoegd voor alle militaire delicten.⁸⁴ De *Articul-Brief, ofte Ordonnantie, op de discipline Militaire van 13 augustus 1590* was het uitgangspunt.⁸⁵ Het Krijgsgerecht achtte zich bevoegd voor alle gewone delicten door militairen gepleegd. In die gevallen achtte echter ook het Hof van Friesland zich competent. In de praktijk werden problemen voorkomen door het recht van preventie. Volgens dat recht kon de instantie, die de verdachte militair in handen kreeg, de zaak berechten: wie het eerst komt die het eerst maalt.⁸⁶ Pas in 1753 kreeg, zoals wij zagen in paragraaf 2, het Krijgsgerecht met uitsluiting van andere instanties de bevoegdheid zowel militaire als gewone delicten te berechten.⁸⁷ Om het Krijgsgerecht te ontlasten en de kosten te drukken werden bagatelzaken overgelaten aan de regimentscommandanten.⁸⁸

Het Krijgsgerecht was bevoegd de gebruikelijke straffen op te leggen, tot de doodstraf toe. Het kon de verdachte tot 1647⁸⁹ niet buiten de provincie Friesland bannen, maar alleen uit het regiment waarbij hij diende. Na 1647 kon dat wel.

In criminele zaken was hoger beroep tegen een sententie van het Krijgsgerecht niet mo-

81 Een bundel in het archief van de Friese stadhouders geeft een aardig kijkje op de beraadslagingen van de krijgsraad in de periode 1747-1758. Het gaat om 87 zaken. Daar blijkt dat de beide assessoren, die de zaak in het Krijgsgerecht hadden voorbereid, het eerst hun oordeel gaven. De minder ervaren leden van de krijgsraad volgden meestentijds dat oordeel, soms met wijzigingen op details (SHA voorl.inv.nr. nr 345 onder l).

82 In 1751 verzocht de gerechtsschout aan de stadhouder om hem ook stemrecht te geven (SHA voorl.inv.nr 345h, omslag 'gerechtsschout').

83 De *Ordonnantie op de Stijl van 9 juli 1570* kent twee manieren van procederen. Het ordinaire proces dat verloopt als een civiel geding geeft de verdachte ruimte zijn verdediging te voeren. Bij een ontkennende verdachte kiest de rechter voor de extraordinaire procedure, waarbij de verdachte geen tegenpartij van het openbaar ministerie maar voorwerp van onderzoek is en eventueel op de pijnbank kan worden gelegd. Het Krijgsgerecht procedeerde in beginsel volgens de ordinaire procedure.

84 Zie voor het onderscheid tussen militaire en commune delicten hierboven, noot 11.

85 Voor de tekst van de *Articulbrief* zie Dorreboom, p. 307-312. De herziene tekst van 1705 is door Dorreboom gepubliceerd op p. 313-327.

86 Zie omtrent het recht van preventie Dorreboom, p. 65, 86.

87 Zie daaromtrent ook Bosch, p. 47 e.v. en SHA voorl.inv.nr. 345f.

88 SvF inv.nr. 131 fol. 99 v.-103 v. (resolutie van de Staten van 2 juni 1724). De Staten sloten aan op het door stadhouder Willem III op 24 februari 1687 uitgevaardigde *Reglement op de Proceduren der Militairen in saecken van geringe importantie* (herdrukt door Dorreboom, p. 328-335). Het gaat om lichte delicten als dronkenschap en 'irreverentie' ten aanzien van officieren, delicten die gestraft worden met spitsroeden, het Houten Paard, dragen van musketten enz., arrest bij de provoost en arrest op water en brood.

89 SvF inv.nr. 54, f. 39v (= potloodnummering f. 214v) (resolutie van de Staten van Friesland van 23 april 1647); SHA, voorl.inv.nr. 340a.

De overwinning van het Krijsgerecht in het jurisdictiegeschil met het Hof, 1753. De overdracht van de gevangenen vond plaats bij het Blokhuis in Leeuwarden. Gravure door F. Houfftuyn van een tekening door Simon Fokke (Ryksargyf, kaartenverzameling, nr. 9952). Foto Ryksargyf.

gelijk. Wel moest iedere sententie aan de stadhouder of, tijdens diens minderjarigheid, aan Gedeputeerde Staten ter approbatie worden voorgelegd. Op die regel werd inbreuk gemaakt. Zo probeerde, zoals wij zagen, voor Willem V eerst zijn moeder Anna van Hannover en daarna de hertog van Brunswijk. Bij die goedkeuring werd de straf wel eens verminderd. Dat gebeurde vooral in zaken als desertie, waar de wet de rechter verplichtte een zware straf op te leggen, maar waartegen in de loop van de 18e eeuw door veranderd inzicht in de ernst van het feit bezwaar ontstond.

Bevoegdheid ten aanzien van personen en plaatsen

Het Krijsgerecht strekte zijn rechtsmacht uit over alle militairen behorende tot de troepen die ter repartitie van Friesland stonden, dat wil zeggen door dat gewest werden betaald.⁹⁰ Waarschijnlijk achtte het zich, gezien de benaming Provinciaal Krijsgerecht, ook bevoegd

⁹⁰ SHA voorl.inv.nr. 345c (memorie van okt. 1738 over de rechtsmacht van het Provinciaal Krijsgerecht van Friesland).

ten aanzien van alle andere militairen die zich binnen Friesland bevonden, tenzij die, zoals de Zwitsers hadden bedongen, onder de eigen krijgsraad vielen. Buiten Friesland lagen de zaken ingewikkelder. Daar hadden ook de garnizoenskrijgsraden en krijgsraden te velde rechtsmacht. Het Krijsgerecht kon militairen opvragen maar was dan afhankelijk van de welwillendheid van het andere gerecht. In de praktijk werd ook hier de preventie-regel gehanteerd: wie het eerst komt, die het eerst maalt. Het Krijsgerecht was ook bevoegd ten aanzien van de lijf- of garderegimenten van de Friese stadhouder. Dat was een uitzondering op de regel, dat in de Republiek deze regimenten hun eigen krijgsraad hadden.⁹¹

Het Krijsgerecht was er in de eerste plaats voor de militairen zelf. Uit de sententieboeken krijgen wij de indruk dat het Krijsgerecht die bevoegdheid ruim uitlegde. Zo achtte het zich bevoegd ten aanzien van gepensioneerde militairen, die aan hun rechtsmacht onderworpen waren geweest.⁹² Ook een ‘gewezen cornet’ moest er aan geloven.

7 De verhouding van het Krijsgerecht tot andere Friese colleges⁹³

Het Krijsgerecht viel rechtstreeks onder Gedeputeerde Staten en de stadhouder. De relatie met die autoriteiten was goed. Stadhouder en Gedeputeerde Staten plachten het Krijsgerecht te steunen. Dat kon niet steeds gezegd worden van de verhouding tussen het Hof van Friesland en het Krijsgerecht. Het Hof van Friesland was na de omwenteling in 1580 zijn bestuurlijke bevoegdheden kwijtgeraakt. Die waren door de Staten en met name door Gedeputeerde Staten van Friesland overgenomen. Het Hof was alleen nog belast met de rechtspraak in civiele en criminele zaken. Het Hof zag het Krijsgerecht als een nieuwe en vreemde eend in de bijt en probeerde de bevoegdheden van die instelling te beperken tot militaire delicten als desertie. Een poging het Krijsgerecht in civiele zaken buiten de deur te zetten mislukte.⁹⁴ Ten aanzien van gewone delicten door militairen gepleegd gold tot 1753 het hierboven genoemde recht van preventie. Daarna was het Krijsgerecht daarmee belast, met uitsluiting van het Hof van Friesland.

Door de gebrekkige regeling van de staatsinrichting van de Republiek en van de samenstellende gewesten was de verhouding tussen de instellingen onderling onduidelijk. Iedereen was voortdurend bezig de ander op zijn plaats te zetten. Toch moet die animositeit niet worden overdreven. De autoriteiten wisten dat zij tot elkaar waren veroordeeld en dat zij samen Friesland moesten besturen. Dat toont het volgende geval.⁹⁵

91 Dorreboom, p. 67, 89-92.

92 SHA voorl.inv.nr. 345m. De zaak speelde in 1754.

93 Zie Fryslân 500, p. 53-64.

94 Het Hof van Friesland claimde op grond van een toezegging ‘in voortijden’ door de Landraad dat de berechting van geschillen tussen militairen enerzijds en kooplieden en schippers anderzijds moest worden opgedragen aan het Hof en niet aan het Krijsgerecht. Het college van Gedeputeerde Staten besloot op 15 september 1585 het Hof te berichten dat het die mening niet was toegedaan. Hellinga, G.S., regest 1152.

95 Zie over dit geschil SHA voorl.inv.nr 333g en SvF inv.nr. 2919.

Op een winternacht in 1736, die van 12 op 13 februari, arresteert de burgerwacht van Leeuwarden een soldaat, die tegen die burgerwacht geweld pleegt. Die soldaat wordt ontzet door de ruiterswacht van het garnizoen, die de soldaat meeneemt. Op last van de stadhouder⁹⁶ wordt die soldaat enige dagen later ondergebracht in de militaire gevangenis. Hij wordt niet overgedragen aan het Krijgsgerecht. De Magistraat van Leeuwarden laat daar geen gras over groeien. Op 15 februari vraagt hij het Hof van Friesland om steun. Hij doet dat niet als bestuursorgaan, maar als Nedergerecht dat steun vraagt aan het hoogste rechterlijk college in Friesland. De Magistraat stelt dat het hem onmogelijk is de openbare orde in de stad te handhaven als de militaire ruiterswacht daarin voortdurend intervenueert. Het Hof van Friesland geeft inderdaad steun. Het ontbiedt diezelfde dag de gerechtsschout en de beide assessoren van het Krijgsgerecht om over deze zaak te overleggen.

De gerechtsschout en beide assessoren verschijnen. De gerechtsschout⁹⁷ en één van de assessoren⁹⁸ dragen hun degen. Het Hof verzoekt hen eerst en gelast hen vervolgens die degen af te leggen. Beiden weigeren dat te doen, zonder uitdrukkelijke toestemming van Gedeputeerde Staten van Friesland. Zij achten zich ook niet de minderen van de leden van het Hof van Friesland. Dat laatste was wat overdreven. Zoals wij zagen kwam het Hof in rangorde van oudsher direct achter de Staten, terwijl het Krijgsgerecht in die tijd eerst na de universiteit te Franeker kwam.

Het Hof pikt dit niet en start een procedure op wegens ‘desobedientie’ en ‘vilipendentie’ van de bevelen van het Hof. Er worden dagvaardingen uitgebracht. Gedeputeerde Staten ontbieden de procureur-generaal bij het Hof en gelasten hem geen vervolging tegen de gerechtsschout en de assessor in te stellen. De procureur-generaal blijft inderdaad passief. Het Hof geeft dan de opdracht tot vervolging aan de substituut-procureur-generaal. Die is van oordeel dat hij de bevelen van het Hof moet volgen omdat de raadsheren zijn ‘Heeren en Meesters’ zijn. De procureur-generaal verzucht tegen een derde ‘Weet die man wel van wie hij zijn commissie heeft’.⁹⁹ De substituut zal dat snel merken. Gedeputeerde Staten zetten zijn salaris stop. Het Hof zet door en veroordeelt op 13 maart de gerechtsschout en de assessor ieder tot een geldboete van vijftig goudguldens.¹⁰⁰ Inmiddels wil de Magistraat van Leeuwarden praten met de stadhouder. Die weigert een onderhoud: de Magistraat had zich al tot het Hof gewend. Het Hof neemt contact op met de stadhouder. Die probeert te bemiddelen. Het Hof doet nog meer. Het pakt twee van de militaire ruiters die de Burgerwacht het leven zuur maakten op en sluit ze op in het Blokhuis.

De Staten van Friesland worden ongerust. Al deze opwinding komt het bestuur van Friesland niet ten goede. Het Mindergetal¹⁰¹ krijgt opdracht te bemiddelen. De stadhouder

⁹⁶ Stadhouder Willem Karel Hendrik Friso, de latere Willem IV.

⁹⁷ Dr. Wybrandus Heems.

⁹⁸ Dr. Bernardus Johannes Swalue.

⁹⁹ SvF inv.nr. 2919.

¹⁰⁰ HvF inv.nrs 12891 en 12892 (proces substituut procureur-generaal tegen Dr. Wybrandus Heems resp. Dr. Bernardus Johannes Swalue). Zie voorts HvF inv.nr.16604 (civiel sententieboek 1736). De beide sententies van 13 maart 1736 zijn opgenomen achter de uitspraken van 20 maart. Bij beide sententies staat aangetekend dat de uitvoering daarvan buiten effect wordt gelaten.

¹⁰¹ Het Mindergetal was ‘de ziel der Statenvergadering’. Het was een vaste commissie van acht volmachten naar de Staten, twee

verschijnt in de vergadering van het Mindergetal en doet voorstellen om uit de impasse te geraken.¹⁰² Gedeputeerde Staten en het Hof van Friesland kunnen zich daarin vinden. De Magistraat van Leeuwarden en het Krijgsgerecht zijn inmiddels naar de achtergrond geschoven. Dit is een zaak voor de zwaargewichten: Gedeputeerde Staten en het Hof van Friesland. De afspraken worden door de Staten, met vele dankbetuigingen aan de stadhouder voor zijn bemiddelende rol, in een resolutie van 17 maart 1736 bekrachtigd. De soldaat wordt overgedragen aan het Hof van Friesland. Dat college is bevoegd hem te berechten omdat het om een commuun delict gaat. De beide ruiters worden door het Hof overgedragen aan het Krijgsgerecht. De executie van de sententies van het Hof tegen de gerechtsschout en de assessor wordt buiten effect gesteld. De leden van het Krijgsgerecht zullen echter niet meer hun degen dragen als zij voor het Hof van Friesland verschijnen. Alle rondgeslingerde banbliksems worden ingetrokken. Ook de substituut van de procureur-generaal krijgt zijn salaris weerom. Zo keert de rust weer. De hele zaak heeft ruim een maand geduurd.¹⁰³

Enige jaren later, in 1750, was er een dergelijke prestigerel over het gebruik van de galg buiten de stad. Het Hof was van oordeel dat het Krijgsgerecht het Hof vergunning moest vragen die galg te gebruiken. In dit geval kreeg het Hof geen gelijk.¹⁰⁴

8 De huisvesting van het Krijgsgerecht

Waar de militaire justitie in de eerste jaren van het Krijgsgerecht gevestigd was is nog niet opgehelderd. Duidelijkheid is er wel voor de tijd sinds 1589: in dat jaar werd een achter de Galileërkerk gelegen gebouw door de stad aan de provincie afgestaan om gebruikt te worden als militaire gevangenis of 'gewaldige provoost'. Het gebouw lag aan de tegenwoordige Galileër Kerkstraat. Als gebruiker wordt genoemd het Malefeitsgerecht, dus de krijgsraad, die daar ook vergaderde in de ordinaris rechtkamer.¹⁰⁵ In de overgeleverde sententies is in 1758 voor het eerst vermeld, dat het Krijgsgerecht bij de behandeling van civiele zaken in de zelfde kamer vergaderde,¹⁰⁶ maar aan te nemen valt, dat dit reeds vanouds zo was. De ordinaris rechtkamer wordt gesitueerd in het huis of het logement van de geweldige¹⁰⁷ dat deel uit gemaakt zal hebben van het gebouw. Dat stond later ook bekend als

uit elk van de vier kwartieren. De stadhouder had een adviserende stem. Het Mindergetal bereidde de besluitvorming over alle agendapunten van de Statenvergadering (Landdag) voor. Na ruggespraak met de kwartieren nam het een besluit voor de Staten als geheel. De Staten zelf gingen na het voorlezen van de agenda van de Landdag uiteen en vergaderden verder per kwartier.

¹⁰² SvF inv.nr 1732(journaal van het Mindergetal dd 16 maart 1736).

¹⁰³ SvF inv.nr. 143, f. 64-66 (resolutie van de Staten van 17 maart 1736).

¹⁰⁴ Zie Faber en SHA voorl.inv.nr. 345e.

¹⁰⁵ SHA voorl.inv.nr. 348 (citatie van 21.1.1633), voorl.inv.nr. 343a p. 49; Eekhoff, I, p. 256 en II, p. 192. Onze dank gaat uit naar de heren K. Zandberg en J.J. Faber van het gemeentearchief van Leeuwarden, die mondeling enige gegevens uit dit werk van Eekhoff corrigeerden.

¹⁰⁶ MR inv.nr. 10, p. 2.

¹⁰⁷ SHA voorl.inv.nr. 348 (citatie van 21.1.1633), voorl.inv.nr. 343a, p. 49.

het Landschapsgeweldigehuis.¹⁰⁸ In 1750 kocht men een belendend pand om het te gaan gebruiken voor gedetineerde officieren.¹⁰⁹ Het complex werd in 1832 of 1833 gesloopt.¹¹⁰

9 Het archief van het Krijsgerecht

De kern van het archief van het Krijsgerecht van de Friese en Nassause Regimenten wordt gevormd door de sententieboeken. Waarschijnlijk gaat het hier om werkexemplaren op basis waarvan de uitspraken in het net werden afgeschreven. Deze zijn voor een deel bewaard. De tien delen civiele sententieboeken bestrijken de perioden 1602-1691 en 1758-1770; de acht delen criminele sententieboeken de jaren 1605-1704, 1710-1727 en 1732-1775. Eén der boeken bevat afschriften uit de 18e eeuw van criminele sententies uit de perioden 1614-1661 en 1684-1698¹¹¹. Bij de civiele sententies staat een aantekening indien er hoger beroep bij Gedeputeerde Staten is ingesteld.¹¹² Bij de criminele sententies wordt de approbatie door de stadhouder of diens vervanger vermeld. In het archief van de Friese stadhouders berust nog een afschrift van criminele sententies over de periode 1732-1746.¹¹³

In dat zelfde archief bevinden zich stukken uit het archief van het Krijsgerecht.¹¹⁴ Die zijn afgedwaald door toedoen van de laatste gerechtsschout Nicolaas Arnoldi, die tevens secretaris en archiefbeheerder van de stadhouders was. Deze bescheiden zijn vermengd met stukken over het Krijsgerecht, die de stadhouders op grond van hun betrekkingen met die instelling ontvingen of opmaakten. De belangrijkste stukken uit de beide categorieën archivalia zijn vijf criminele procesdossiers (1684-1689), één pak stukken over vervolging en over processen, die niet tot dossiers zijn gevormd (1635-1754) en een pak oproepingen van leden van de krijgsraad en van partijen in civiele en beklagden in criminele zaken (1600-1726). Voorts zijn er stukken over organisatie, functionarissen en bevoegdheden van het Krijsgerecht (1608, 1637-1755) en over conflicten van het Krijsgerecht met andere colleges in Friesland (1672, 1703, 1721-1758).

Stukken betreffende het Krijsgerecht zijn ook te vinden in andere bestanden die in het Rijksarchief in Friesland berusten. Hier zijn het noemen waard zijn de archieven van de Staten van Friesland, met name de resolutieboeken, het archief van Gedeputeerde Staten, het archief van het Hof van Friesland, het archief van de Universiteit te Franeker en de collectie door het Fries Genootschap verzamelde archivalia. Buiten het Rijksarchief in Friesland moet gewezen worden op het Koninklijk Huisarchief waar zich instructies en andere stukken over het Krijsgerecht bevinden.

108 SHA voorl.inv.nr. 341c. Een bij het gebouw behorende hof (=tuin) werd reeds in 1642 verkocht (SvF, inv.nr. 2321, f. 127v: resolutie van Gedeputeerde Staten van 4 feb. 1642).

109 SvF inv.nr. 2423, f. 110v-111, 114v, 119-123v en 135 (resoluties van Gedeputeerde Staten van 29 en 30 okt., 2 en 3 dec. 1642).

110 Vriendelijke mededeling van de heer J.J. Faber van het gemeentearchief van Leeuwarden.

111 MR inv.nrs. 1-18.

112 Een aantal van de appèldossiers en van de uitspraken is te vinden in SvF inv.nrs. 2955 e.v. en 2951 e.v.

113 SHA voorl.inv.nr 347.

114 SHA vooral voorl.inv. nrs. 340a-348.

Nicolaas Arnoldi (1696-1777), gerechtsschout 1736-1758. Olieverf op doek door Matthijs Accama (stadhuis te Leeuwarden). Foto F.C.D. Popken, Leeuwarden.

10 Besluit

Het Krijsgerecht der Friese en Nassause Regimenten (circa 1583-1775) is voor de geschiedenis van de militaire rechtspraak in civiele en in strafzaken binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden van uitzonderlijk belang. Het gerecht stond buiten de 'hiërarchie' van de garnizoenskrijgsraden en de Hoge Krijgsraad en richtte zich sterk op de procesgang bij het Hof van Friesland. Van het Krijsgerecht zijn sententieboeken van civiele en van strafzaken over langere perioden bewaard. Die geven een goed inzicht in de rechtspraak van het Krijsgerecht.

Lijst van in de noten met afkortingen geciteerde bronnen

Archieven in het Rijksarchief in Friesland

- Archieven van gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland, 1580-1795. Omvat onder meer de archieven van de Staten en die van Gedeputeerde Staten. Geciteerd als SvF. De inventaris staat als Toegang 5 op de studiezaal van het rijksarchief in Friesland.
- Archief van de Friese stadhouders, 1584-1777. Geciteerd als: SHA De inventaris staat als Toegang 7 op de studiezaal van het rijksarchief in Friesland. Het bestand is momenteel in bewerking, de geciteerde gegeven inventarisnummers zijn voorlopig (voorl.).
- Archief van de Raad, na 1515 het Hof van Friesland, (1502)1516-1811. Geciteerd als HvF. De inventaris staat als Toegang 14 op de studiezaal van het Rijksarchief in Friesland.
- Archieven militaire rechtspraak, 1602-1914. Geciteerd als MR. De inventaris staat als Toegang 15.01 op de studiezaal van het rijksarchief in Friesland.

Toegangen

- Onno Hellinga, *Het register van Feicke Tetmans (1537/8-1601, grietman van Utingeradeel ... (1524) 1579-1599)*. *Regesten en indices* (Ljouwert, 1995). Geciteerd als: Hellinga, FT. Het werk staat als Nadere Toegang 345.1. op de studiezaal van het rijksarchief in Friesland.
- Onno Hellinga, *Het journaal van Bernard van Merode, luitenant-stadhouder van Friesland, 1580-1583* (Ljouwert, 1990). Geciteerd als: Hellinga, Merode. Het werk is opgenomen als nr. 5510 in de bibliotheek van het rijksarchief in Friesland
- Onno Hellinga, *Resoluties van de Staten van Friesland (1580-1601)*. *Regesten en indices* (Ljouwert, 1992). Geciteerd als Hellinga, Staten. Het werk staat als Nadere Toegang 5.26 (1580-1601) op de studiezaal van het rijksarchief in Friesland.
- Onno Hellinga, *Resoluties en andere stukken van Gedeputeerde Staten van Friesland (1579)1580-1601(1608)*. *Regesten en indices*. 3 delen (Ljouwert), 1992. Geciteerd als Hellinga, GS. Het werk staat als Nadere Toegang 5.35 op de studiezaal van het rijksarchief in Friesland.

Bronpublicaties

- Advies van het Hof Provinciaal van Friesland aangaande de wettigheid van den Hoogen Krygs-raad ...*, van 6 januari 1783. Geciteerd als: *Advies*. Het bevindt zich in de Provinciale Bibliotheek van Friesland onder nr. 1185R.
- Gloria Parendi. *Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654* uitgegeven door J. Visser onder eindredactie van G. N. van der Plaat (Den Haag, 1995). Geciteerd als: Gloria Parendi
- ‘Instructie voor het Krijgsgerechte des Vrieschen Regiments, waar naar zich de Gerechts-Scholten, Assessoren en Secretaris deszelve[n] Krijgsgerechts zullen hebben te reguleren’

d.d. 23 december 1608, in: G.F. baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland* (6 delen; Leeuwarden, 1768-1793), deel 5, p. 154-156. Geciteerd als: Instructie 1608 (+ artikel)

Literatuur

- A.G. Bosch, “‘Soo staen de Raden provinciaal als perplex’ ... Hof van Friesland en provinciaal bestuur. Een verkenning’, in: D.P. de Vries en P. Nieuwland (red.), *500 jaar Hof van Friesland. Bijdragen aan het herdenkingssymposium, gehouden te Leeuwarden 24 september 1999* (Hilversum/Leeuwarden, 2000), p. 41-57. Geciteerd als: Bosch
- M.L. Dorreboom, ‘Gelijk hij gecondemneert word mits deezen’. *Militaire strafrechtspleging bij het krijgsvolk te lande, 1700-1795*. Diss. UvA (Amsterdam, 2000). Geciteerd als: Dorreboom
- W.Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, (.van den vroegsten tijd tot den jare 1846, 2 delen* (Leeuwarden, 1846). Geciteerd als: Eekhoff
- Jan Faber, ‘De Leeuwarder galgen’, in: *Leopardia, historisch tijdschrift voor Leeuwarden en omgeving*, 1-3 (dec. 2000), p. 25-26. Geciteerd als: Faber
- Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van Friesland*, deel IV (Amsterdam, 1784). Geciteerd als: *Tegenwoordige Staat*, IV
- Arie-Pieter van Nienes, Barteld de Vries, Siem van der Woude, *Fryslân 500, 1498-1998, vijf eeuwen provinciaal bestuur* (Leeuwarden, 1998). Geciteerd als: *Fryslân 500*
- O. Vries, B.S. Hempenius-van Dijk, P. Nieuwland, P. Baks, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum/Leeuwarden, 1999). Geciteerd als: *Heeren van den Raede*

EEN NEERGAANDE LIJN: HET STEMRECHT IN DE PERIODE 1795-1848

1 Inleiding

‘Het Vertegenwoordigend Lichaam is datgene, welk het geheel Volk vertegenwoordigd’, aldus art. 30 van de Acte van Staatsregeling van 1798. Sinds 1798 is in de opeenvolgende Staatsregelingen en de verschillende edities van de Grondwet een gelijkkluidende bepaling of een bepaling van deze strekking opgenomen. De vertegenwoordigende vergadering vertegenwoordigt het gehele volk. Hiermee is echter niets gezegd over de invloed van het volk op de samenstelling van de vertegenwoordigende vergadering.¹

Deze invloed van de burgers komt tot uiting in de regeling van het stemrecht. Hierbij zijn twee vragen van belang: wat is de plaats van het stemrecht in het staatsbestel en welke eisen worden aan de stemgerechtigde burgers gesteld? Met betrekking tot deze laatste vraag kan een onderscheid gemaakt worden tussen positieve vereisten en negatieve vereisten.² Positieve vereisten bepalen aan welke voorwaarden een burger dient te voldoen om het stemrecht te hebben, negatieve vereisten vormen de keerzijde hiervan en handelen over de uitsluiting van groepen burgers van het stemrecht die wel aan de positieve voorwaarden voldoen, maar waarvan het niet wenselijk of mogelijk wordt geacht deze te laten stemmen.

Bij bestudering van het stemrecht in de periode 1795-1848 dient een duidelijk onderscheid gemaakt te worden tussen stemrecht en kiesrecht. Het stemrecht werd door burgers uitgeoefend in de eerste trap van de verkiezingsprocedure bij het kiezen van een lid van de kiezersvergadering (de kiezer). Deze kiezers hadden het kiesrecht en konden het kiesrecht uitoefenen in de tweede trap van de verkiezingsprocedure.

2 De plaats van het stemrecht in het staatsbestel

De invloed die burgers kunnen uitoefenen op het bestuur van de staat hangt nauw samen met de afstand tussen de burger en de door hem gekozen wetgevende vergadering. Deze afstand kan gemeten worden aan de hand van het aantal trappen in de kiesprocedure voor leden van de wetgevende vergadering. Het stemrecht is gedurende de periode 1795-1848, met uitzondering van de tijd dat Nederland deel uitmaakte van het Franse rijk, de eerste

¹ Th. Veen, *De Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk*, 2^e druk (Nijmegen 2000), p. 89.

² D.A.J. Overdijk, ‘Regeling en praktijk van het algemeen kiesrecht in Nederland in de jaren 1795-1798’, in: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), *De Bataafse omwenteling en het recht* (Nijmegen 1997), p. 62.

Opening van de Nationale Vergadering op de 1e maart 1796.

stap in de procedure voor het aanwijzen van de volksvertegenwoordigers die in de vertegenwoordigende vergadering zitting hebben. In deze periode wisselde de afstand tussen de uitoefening van het stemrecht en het zitting nemen van de vertegenwoordiger in de vergadering van twee trappen in 1796, drie trappen in 1803, tot in 1815 een verkiezing in vier trappen voor de stemgerechtigden in de steden.

De verkiezingsprocedure voor de Nationale Vergadering was vastgelegd in het 'Reglement, volgens het welk eene algemeene Nationale Vergadering door het Volk van Nederland zal worden byeen geroepen en werkzaam zyn' van 30 december 1795³ en bestond uit twee trappen: de stemprocedure in de grondvergaderingen en de daarop volgende kiesprocedure in de districtskiezersvergaderingen. Per kiesdistrict van vijftienduizend inwo-

³ G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland. Teksten der achtereenvolgende Staatsregelingen en Grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen* (Zwolle 1936), p. 17 (hieronder aangehaald als Reglement 1795).

⁴ L. de Gou (ed.), *De Staatsregeling van 1798: bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1989), dl. I, p. 456.

ners zou er een volksvertegenwoordiger zijn, hetgeen in 1795 bij een bevolking van 1.880.463 zielen uitkwam op een totaal aantal van 126 representanten.⁴ Elk kiesdistrict van 15.000 inwoners werd verder onderverdeeld in 30 groepen van 500 inwoners, de zogenaamde Grondvergaderingen. In de grondvergadering kozen de opgekomen stemgerechtigden uit hun midden een kiezer. De tweede trap van de verkiezingsprocedure bestond uit het kiezen van een representant naar de Nationale Vergadering door de 30 kiezers van een district. De kiezers kozen een representant die, anders dan in de grondvergaderingen, niet uit hun midden afkomstig diende te zijn (art. 45 Reglement 1795). De representant kon derhalve uit de gehele Bataafse Republiek afkomstig zijn.

De Staatsregeling van 1798 was op het gebied van het kiesrecht en de samenstelling van het Vertegenwoordigend Lichaam gebaseerd op de regeling met betrekking tot de samenstelling van de Nationale Vergadering zoals neergelegd in het Reglement van 1795.⁵ Hoewel er sprake was van een Eerste en een Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam werd bij de verkiezing van de leden van de twee kamers geen onderscheid gemaakt. Wel was het aantal grondvergaderingen per kiesdistrict op 40 gesteld, zodat er nu één volksvertegenwoordiger per 20.000 inwoners gekozen werd.

Het Vertegenwoordigend Lichaam werd bij de invoering van de Staatsregeling van 1801 vervangen door een Wetgevend Lichaam, bestaande uit één kamer van 35 leden. De eisen waaraan de stemgerechtigden, kiesgerechtigden en representanten moesten voldoen waren opgenomen in de Staatsregeling. Het vaststellen van een verkiezingsprocedure en van eisen van gegoedheid aan kiezers kon volgens de Staatsregeling bij een nader vast te stellen wet geschieden. Deze wet werd op 18 februari 1803 vastgesteld en bevatte een kiesprocedure met drie trappen.⁶ De grondvergaderingen kozen een ringkiezer.⁷ De ringkiezersvergaderingen kozen de departementale kiezersvergadering en stelden een nominatie van vier personen op voor het Wetgevend Lichaam. Een uitgeloot gedeelte van de departementale kiezersvergadering koos uit de nominatie een lid van het Wetgevend Lichaam.

De Staatsregeling van 1805 beoogde een indirect door de burgers gekozen vertegenwoordiging in het leven te roepen. Deze Vergadering van Hun Hoog Mogenden zou volgens artikel 18 van de Staatsregeling 1805 bestaan uit negentien leden, benoemd door de departementale besturen. Bepaald werd dat deze departementale besturen voorlopig op

5 De teksten van de Staatsregelingen van 1798, 1801 en 1805, van de Constitutionele Wetten van 1806 en van de Constitutie van 1806 zijn opgenomen in W.J.C. Van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse Staatsregelingen en Grondwetten*, 17^e druk (Alphen a/d Rijn 1987).

6 De tekst van de wet van 18 februari 1803 is opgenomen in *Verzameling van placaten, proclamatien, notificatien, enz. door het Wetgevend Lichaam, het Staatsbewind des Bataafschen Volks en het Departementaal Bestuur van Friesland, beginnende den 16 October 1801, en eindigende den 28 April 1803*, zesde deel (Franeker 1803), p. 397 e.v.

7 Het principe van de grondvergaderingen waarin de stemgerechtigden voor een kiezer konden stemmen bleef intact (art. 23 Staatsregeling 1801). De basis waarop de gemeente in grondvergaderingen werd verdeeld veranderde echter. In de Staatsregeling van 1798 bestond er per 500 inwoners een grondvergadering, ongeacht het aantal stemgerechtigden. Onder de kieswet van 1803 bleef het aantal grondvergaderingen gebaseerd op het inwonertal van een gemeente: het aantal inwoners gedeeld door 500 was het aantal grondvergaderingen. De daadwerkelijke verdeling van de gemeente in grondvergaderingen geschiedde op basis van het aantal stemgerechtigde burgers. Het aantal stemgerechtigden werd gelijkmatig over de grondvergaderingen verdeeld, zodat het aantal inwoners in het gebied van een grondvergadering kon variëren, maar het aantal stemgerechtigden ongeveer gelijk was.

8 De tekst van de Wet van 17 april 1807 is opgenomen in *Verzameling van placaten, proclamatien, notificatien, enz. door Hun Hoog Mo-*

dezelfde voet zouden blijven bestaan zoals die in de departementale reglementen van 1802 was vastgelegd. Deze besturen werden onder het regime van de departementale reglementen van 1802 indirect door de stemgerechtigde burgers gekozen. Conform artikel 12 van de Staatsregeling van 1805 bleven de regelingen met betrekking tot het stemrecht ongewijzigd. Uit bovenstaande kan een systeem afgeleid worden waarbij de volksvertegenwoordiging benoemd wordt door de departementale besturen, die op hun beurt indirect door de kiezers gekozen worden. Een definitieve regeling van een kiesprocedure bleef door de politieke ontwikkelingen echter uit.

Het stemrecht en de procedure voor het aanwijzen van de leden van de Vergadering van Hun Hoog Mogenden ten tijde van het Koninkrijk Holland werd bij de 'Wet en Reglement over de vereischten tot het Stemregt en de wijze van benoeming der Leden van het Wetgevend Lichaam' van 17 april 1807 geregeld.⁸ Van invloed van de burgers op de samenstelling van het Wetgevend Lichaam was in deze wet in het geheel geen sprake. In de Constitutie van 1806 en de Wet van 1807 werd nog wel verwezen naar de vereisten voor het stemrecht, maar dit stemrecht bestond slechts uit 'het waarnemen der functie van kiezer'. Een lid van het Wetgevend Lichaam werd door de koning benoemd uit twee nominaties, één nominatie met door de koning geselecteerde kiezers en één nominatie opgesteld door het Wetgevend Lichaam.

De Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden van 1814 was een volksvertegenwoordiging van één kamer, waarvan de leden gekozen werden door de Provinciale Staten. De Grondwet van 1815 maakte daarvan een tweekamerstelsel met een door de koning benoemde Eerste Kamer en een door de Provinciale Staten gekozen Tweede Kamer. Elke provincie had een vast aantal Tweede-Kamerleden dat door de Provinciale Staten kon worden benoemd. De Provinciale Staten fungeerden in dit nieuwe staatsbestel dus als kiescollege voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Op hun beurt werden de Provinciale Staten samengesteld uit vertegenwoordigers van de drie standen: de edelen (ridderschappen), de steden en de landelijke stand (art. 129 Grondwet 1815). Voor de drie standen bestonden verschillende procedures met betrekking tot het benoemen van de Statenleden. Zowel de procedures in de steden als de procedures voor de landelijke stand kenden het stemrecht. Er waren echter verschillende positieve vereisten en procedures verbonden aan dit stemrecht, zodat deze afzonderlijk behandeld zullen worden.

In de grondwet was vastgelegd dat het stedelijk stemrecht op basis van de plaatselijke omstandigheden geregeld diende te worden in een door de koning vast te stellen reglement. Op 5 november 1815 werd het overgrote deel van de stedelijke Reglementen in een eerste editie vastgesteld.⁹ Op het gebied van het stemrecht waren deze reglementen vrijwel gelijk. In dit opstel is het Reglement voor de Stad Amsterdam als voorbeeld genomen. De

genden vertegenwoordigende het Bat. Gemeenebest; en het Departementaal Bestuur van Friesland, beginnende den 7 Maart 1806 en eindigende den 21 April 1807, tiende deel (Franeker 1807), p. 505 e.v. Aan deze wet wordt verder gerefereerd als 'Wet van 1807'.

⁹ Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden: inhoudende alle besluiten, resoluties, disposities, decisies, reglementen, enz., 1815 III (Dordrecht 1816), p. 1268 e.v.

¹⁰ De tekst van de reglementen is opgenomen in Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden: inhoudende alle besluiten, resoluties, disposities, decisies, reglementen, enz., 2^e serie, 1^e deel, 1^e stuk, 1824 (Dordrecht 1825).

overige reglementen weken hier veelal in geringe mate van af. Vaak verschilde slechts het bedrag dat een stemgerechtigde aan belastingen diende te betalen. In 1824 werden de stedelijke reglementen in gewijzigde redactie uitgevaardigd.¹⁰ De leden van de Provinciale Staten die zitting hadden voor de steden werden door het bestuur van de betrokken steden benoemd. Het stedelijk bestuur werd gevormd door de raad en uit zijn midden gekozen ‘burgemeesteren’. Deze raad werd gekozen door de stedelijke kiezers in het kiescollege. Die kiezers waren op hun beurt gekozen door de burgers met stemrecht. De benoeming van leden van de Provinciale Staten voor de steden geschiedde dus in drie trappen.

De verkiezingsprocedures voor de landelijke stand waren opgenomen in de achtereenvolgende provinciale reglementen van 1814, 1817 en 1825. De reglementen van 1814 bevatten de procedure op hoofdlijnen, de daaropvolgende reglementen van 1817 waren vastgesteld om de verkiezingen, die dat jaar de eerste maal gehouden zouden worden, in goede banen te leiden. Volgens de artikelen 6 en 7 van de Grondwet van 1815 zouden de regelingen met betrekking tot het stemrecht, zoals die 10 jaar na de afkondiging zouden gelden, deel gaan uitmaken van de Grondwet. Hiervoor werden reglementen in 1825 wederom herzien. Voor het kiezen van de leden van de Provinciale Staten door de landelijke stand werden de provincies ingedeeld in districten (art. 135 Grondwet 1815 en art. 8 Reglement Staten van Holland 1817). De provincies werden op basis van het aantal ingezetenen zoveel mogelijk verdeeld in gelijkwaardige districten met een even groot inwonertal.¹¹ Het aantal districten verschilde per provincie en varieerde van 2 in Groningen tot 27 in Holland. Het aantal afgevaardigden per district liep uiteen van 1 per district in Holland tot 6 per district in Groningen. De benoeming van leden van de Provinciale Staten voor de landelijke stand geschiedde in twee trappen.¹² De stemgerechtigde burgers uit een district kozen een kiezer, de kiezersvergadering van de provincie koos vervolgens een Statenlid.

3 Positieve eisen voor het stemrecht

Anders dan op grond van het toentertijd met revolutionair vuur aangehangen gelijkheidsbeginsel verwacht zou kunnen worden, was het stemrecht ten tijde van de Bataafse Republiek geen algemeen stemrecht zoals we dat nu kennen. Grote groepen personen werden niet toegelaten tot de grondvergaderingen. Eén voorwaarde was niet uitdrukkelijk in de wettelijke regelingen van het stemrecht opgenomen: op basis van geslacht was de halve bevolking van de Bataafse Republiek uitgesloten van het stemrecht. Vrouwen werden geacht afhankelijk te zijn en konden niet stemmen. Ook onder de grondwet van 1814/1815 zou dit een vanzelfsprekendheid blijven. Pas in 1887 verviel de vanzelfsprekendheid en

¹¹ L. Blok, *Stemmen en kiezen: het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987), p. 177.

¹² De provincie Friesland had tot 1825 een afwijkende procedure, waarbij de stemgerechtigden rechtstreeks het Statenlid kozen dat namens de grietenij zitting had. Zie hiervoor *Bijvoegsel tot het Staatsblad ... 1815 III* (Dordrecht 1816), p. 1268 e.v.

¹³ Art. 9 Reglement 1795: ‘Stemgerechtigden zyn alle Burgers die twintig jaaren bereikt, en gedurende het jaar voor de stemming, in dit Gemeenebest, hunne vaste woonplaats gehad hebben. Deze bepaling echter van het jaar inwooning, sluit niet uit de Burgers,

werden vrouwen expliciet uitgesloten van het stemrecht. In 1917 werd deze uitsluiting uit de grondwet verwijderd en in 1919 werd het actieve kiesrecht voor vrouwen ingevoerd.

Met betrekking tot de regeling van het stemrecht zijn er een aantal terugkerende eisen, waaraan men diende te voldoen. Het gaat dan om leeftijd, inkomen en woonplaats. De algemene regel ten tijde van de Bataafse Republiek met betrekking tot het stemrecht was deze: elke man van 20 jaar of ouder, die zichzelf kon onderhouden en minimaal 1 jaar in de republiek woonde, had stemrecht. In de periode tussen 1795 en 1848 werden de positieve vereisten aan de burgers keer op keer aangepast. Vooral de steeds ruimer geformuleerde politieke verklaringen hadden een grote invloed op het aantal stemgerechtigden. Een steeds kleiner wordende groep burgers voldeed aan deze positieve eisen. In 1806 werd de minimumleeftijd gelijkgesteld aan de meerderjarigheidsgrens, 23 jaar. Na 1815 werd bovendien een bepaald minimumbedrag aan betaalde belastingen opgenomen in de regeling van het stemrecht.

De basis van de verkiezingsprocedure voor de leden van de Nationale Vergadering lag volgens het Reglement van 1795 in de grondvergaderingen. Elke grondvergadering bestond uit de stemgerechtigde burgers uit een bevolkingsgroep van 500 inwoners. De bevoegdheid tot stemmen was verbonden aan een aantal in het Reglement neergelegde vereisten.

Slechts degenen die op het oog stemrecht konden hebben (de *apparente* stemgerechtigden) kregen toegang tot de grondvergadering (art. 5 jo. art. 12 Reglement 1795). De artikelen 9 en 10 van het Reglement bevatten de vereisten voor het hebben van de bevoegdheid tot stemmen.¹³ Twintig jaar was de minimumleeftijd voor een stemgerechtigde. Gedurende het jaar voorafgaand aan de verkiezingen moest de stemgerechtigde in het Bataafse Gemenebest gewoond hebben. Voor hen die na september 1787 gevlucht waren voor het repressieve beleid van de stadhouder was dit laatste niet van toepassing (art. 9 Reglement 1795). Militairen van de Nationale Regimenten en de burgerwachten hadden wel stemrecht, maar mochten hun post niet verlaten om in hun woonplaats te gaan stemmen (art. 10 Reglement 1795). De meeste militairen hadden overigens geen vaste woonplaats buiten de garnizoensplaats. Bovendien was het een ieder verboden om in uniform ter grondvergadering te verschijnen (art. 35 Reglement 1795).

De regeling van het stemrecht in de Staatsregeling van 1798 (artikelen 10-11)¹⁴ kwam vrij-

die om heerschzugt en geweld hun Vaderland verlaaten hebbende, daar in zyn terug gekeerd, en weder hunne vaste Wooning genomen hebben'. Art. 10 Reglement 1795: 'Ieder Stemgerechtigde zal zyne stem in eigen Persoon uitbrengen ter plaatse, welke voor de Stemgerechtigden van hunne vaste Woonplaats, volgens Art. 7. zal bepaald zyn; zullende de Guarnisoenen niet voor de Woonplaatsen der Militairen gerekent worden, ten zy dezelve tevens hunne vaste Woonplaats zyn, en zullen de Militairen, tot Nationale Regimenten behoorende, alleen recht van stemming hebben; doch om dit Stemrecht uit te oefenen, hunnen vaste post niet verlaaten, of zig uit hunne Guarnisoenen naar hunne vaste Woonplaats begeven mogen.'

14 Art. 10 Staatsregeling 1798: 'Niemand echter kan, als Bataafsch Burger, eenen daadlijken invloed op het bestuur der Maatschappij oefenen, tenzij hij in het openbaar Stemregister der Gemeente, waartoe hij behoort, zig hebbe doen inschrijven. Deze Inschrijving word bepaaldlijk vereischt:

a Om zijne Stem in de Grond-Vergaderingen te kunnen uitbrengen.

b Om eenigen Post van Bestuur, eenig Ambt of Bediening, in de Maatschappij te kunnen waarnemen.

c Om eenig Ambt, Bediening of Pensioen, te blijven behouden.'

Art. 11 Staatsregeling 1798: 'Zij, die zig mogen doen inschrijven in zoodanig Stemregister, moeten hebben de navolgende vereichten:

aDat zij den vollen ouderdom van twintig jaaren hebben bereikt, in de lasten der Maatschappij hun aandeel dragen, en Inboorlin- gen zijnde, ten minsten geduurende de laatste twee Jaaren, doch, Vreemdelingen zijnde, ten minsten geduurende de laatste tien

wel overeen met die van het Reglement van 1795. Nieuw in de Staatsregeling van 1798 was onder meer de registratie van de stemgerechtigde burgers. Artikel 10 verplichtte eenieder die in de grondvergadering wilde stemmen, zich in te schrijven in het openbaar stemregister van zijn woonplaats. Hiermee werd het moment van toetsing van het stemrecht van de burger verplaatst van de grondvergadering naar de daaraan voorafgaande inschrijving in het stemregister. De vereisten voor inschrijving kwamen grotendeels overeen met de vereisten voor stemgerechtigheid uit het Reglement van 1795. Zij waren echter op bepaalde punten aangescherpt of juist minder scherp gesteld.

Bij inschrijving moest men een uitgebreide eed afleggen, van afkeer tegen het stadhouderschap, het federalisme, de aristocratie en de regeringsloosheid.¹⁵ Burgers moesten, in plaats van één jaar, sedert twee jaren inwoner van de Bataafse Republiek zijn, voor vreemdelingen werd dit een periode van tien jaar. Vreemdelingen die als soldaat in dienst van de Republiek waren geweest hoefden slechts zeven jaar in de Republiek gewoond te hebben. Men moest om te mogen stemmen de taal (het 'Nederduits') kunnen lezen en schrijven. Dit laatste vereiste gold echter niet voor diegenen die zich binnen één jaar na invoering van de Staatsregeling in het stemregister lieten inschrijven. Voor hen was de mogelijkheid opgenomen de naam van de kandidaat mondeling aan het stembureau mede te delen (art. 10 Reglement A, Staatsregeling 1798). Na enige discussie in de Nationale Vergadering werd besloten dat joodse inwoners van de Republiek als individueel stemmende burgers ook stemrecht hadden.

De eisen die onder het regime van de Staatsregeling van 1801 aan de stemgerechtigden gesteld werden waren opgenomen in artikel 24.¹⁶ Zij waren grotendeels gelijk aan die van de Staatsregeling van 1798.

Jaaren, in deze Republiek hunne vaste woonplaats gehouden hebben, en in staat zijn de Nederduitsche Taal te lezen en te schrijven.

Dit laatste vereischte zal, onmiddellijk na de aanneming der Staatsregeling, gelden ten aanzien van allen, die door het Volk tot eenige openbaare daad, post, of ambt, geroepen worden, doch voor het overige, één jaar na de invoering dezer Staatsregeling, ten aanzien van alle stembevoegden, die alsdan in het Stemregister worden ingeschreven. Ook kunnen Vreemdelingen, die de Republiek te Water of te Lande gediend hebben, volstaan met eene inwooning van zeven jaaren.

b Dat zij in handen van den Vóórzitter van het Plaatselijk Bestuur, hebben afgelegd, en geteekend de navolgende Verklaring:

"Ik houde het Bataafsche Volk voor een vrij en onafhankelijk Volk, en beloof aan Hetzelve trouw. Ik verklaar mijnen onveranderlijken afkeer van het Stadhouderlijk Bestuur, het Foederalismus, de Aristocratie en Regeeringloosheid. Ik beloof, dat ik, in alle mijne verrigtingen, hetzij als stemoefenend Burger, hetzij als Kiezer, alle de voorschriften der Staatsregeling getrouwlijk zal opvolgen, en nimmer mijne Stem geven aan iemand, wien ik houde te zijn een voorstander van het Stadhouderlijk of Foederatief Bestuur, van de Aristocratie of Regeeringloosheid."

¹⁵ De af te leggen eed werd in 1798 gezien als een positieve eis voor het hebben van stemrecht, terwijl die in 1795 nog als negatieve eis gezien werd (zie paragraaf 4).

¹⁶ Art. 24 Staatsregeling 1801: 'Om Stemgerechtigd Burger te zyn wordt vereischt:

1 De inschrijving in het Nationaal Stemregister van elks woonplaats;

2 De volle ouderdom van twintig Jaren of Lidmaatschap der Gewapende Burgermagt;

3 Bestendige inwoning binnen de Republiek, geduurende het laatste Jaar voor Inboorlingen, en geduurende de laatste zes Jaren voor Vreemdelingen;

4 Het kunnen lezen en schryven van het Nederduitsch, hetwelk echter niet toepasselyk is op Burgers vóór den 23 April 1799 in het Stemregister ingeschreven;

5 Het afleggen van de volgende belofte:

"Ik belove trouw aan de Constitutie, en onderwerping aan de Wet."

Art. 28 Staatsregeling 1801: 'Krygslieden stemmen niet, dan ter plaatse hunner vaste woning, afgescheiden van de plaats hunner Gaarnisoenen.'

¹⁷ Art. 2 Wet van 1807: 'Het Stemregt kan slechts worden uitgeoefend door Manspersonen, Ingezetenen van het Koninkrijk, welke de volgende vereischten bezitten:

De periode, die een burger in de Republiek moest hebben gewoond om stemgerechtigd te zijn was teruggebracht van twee naar één jaar, voor vreemdelingen van tien jaar tot zes jaar. Het kunnen lezen en schrijven van het Nederduits was nog steeds een vereiste. Uitzondering was mogelijk voor hen die zich voor 23 april 1799 in het stemregister hadden laten inschrijven. Deze datum kwam overeen met de bepaling uit artikel 11 sub a Staatsregeling van 1798 dat analfabeten zich binnen één jaar na inwerkingtreding van de Staatsregeling moesten laten inschrijven om te kunnen stemmen. De politieke verklaring uit het Reglement van 1795 en de uitgebreidere politieke verklaring uit de Staatsregeling van 1798 waren in nieuwe bewoordingen opgenomen in de Staatsregeling van 1801. Men diende om stemgerechtigd te zijn de volgende ruime verklaring af te leggen: 'Ik belove trouw aan de Constitutie, en onderwerping aan de Wet.'

De Staatsregeling van 1805 veranderde niets aan de bestaande regeling van het stemrecht. In artikel 12 van de Staatsregeling werd bepaald dat de vereisten voor de uitoefening van het stemrecht voorlopig op de oude voet zouden blijven bestaan.

Ook de wetgeving van het Koninkrijk Holland kende het stemrecht. In de eerder genoemde wet over de vereisten voor het stemrecht van 17 april 1807 waren de criteria vastgelegd waaraan een burger diende te voldoen om stemgerechtigd te zijn.¹⁷ Uniek ten opzichte van de andere kieswetten uit deze tijdperiode was het opnemen van een bepaling met betrekking tot het geslacht. Slechts 'manspersonen' hadden stemrecht (art. 2 Wet van 1807). Eerder was dit vereiste slechts stilzwijgend aangenomen en pas in 1887 zou er weer een dergelijke bepaling bestaan.

Verder diende men meerderjarig te zijn, hetgeen een leeftijd van ten minste 23 jaar inhield. Nederlanders dienden minimaal 1 jaar in het koninkrijk te wonen, vreemdelingen minimaal 12 jaar. Vreemdelingen, getrouwd met een Nederlandse vrouw, konden volstaan met een inwoning van zes jaar, waarbij meegerekend werden de eventuele jaren voor het huwelijk. Men hoefde dus niet zes jaar getrouwd te zijn. Bovendien diende men 'op de quohieren der beschrevene middelen' te zijn opgenomen als belasting betalend burger.

Na de Franse Tijd (1810-1813) zonder stemrecht of eigen vertegenwoordigende vergadering, werd in 1814 in de Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden wederom het stemrecht ingevoerd. Onder de wettelijke regelingen van het stemrecht in het Koninkrijk der Nederlanden waren er verschillen tussen de vereisten die gesteld werden aan burgers in de steden en plattelanders. Om beide vormen te onderscheiden wordt in het onderstaande gesproken van stedelijk stemrecht en landelijk stemrecht.¹⁸ Beide vormen worden na elkaar

a Dat zij meerderjarig zijn.

b Dat zij voor Inboorlingen, gedurende het laatste jaar, en voor Vreemdelingen, gedurende de laatste twaalf jaren in het Koninkrijk zijn gedomicilieerd geweest. Voor Vreemdelingen welke eene Hollandschen Vrouw getrouwd hebben of zullen trouwen, wordt den tijd van inwoning tot op zes jaren verminderd, daar onder gerekend die jaren, welke het Huwelijk onmiddellijk hebben voorafgegaan. Die afwezend zijn Rei publicae causa, worden gerekend gedurende den tijd hunner afwezendheid in het Rijk te zijn blijven wonen.

c Dat zij op de Quohieren der beschrevene Middelen als contribuërende Ingezetenen bekend staan.'

18 De term 'landelijk stemrecht' wordt, in navolging van het gebruik van de term 'landelijke stand', gebruikt om het stemrecht op het platteland te onderscheiden van het stemrecht in de steden, het stedelijk stemrecht.

19 Art. 2 Reglement Stad Amsterdam 1824: 'Voor stemgerechtigden worden gehouden zij, die ten minste gedurende het laatste ver-

besproken. Overigens waren de verschillen niet zeer groot. Beide vormen van stemrecht knoopen aan bij het stemrecht zoals dat ten tijde van de Bataafse Republiek bestaan had en stelden als extra vereiste een bepaald minimum aan betaalde belastingen, de census.

Om in de stad stemgerechtigd te zijn diende een burger ten minste een jaar inwoner van de stad te zijn geweest, moest hij de minimale leeftijd van 23 jaar bereikt hebben, een bepaald bedrag aan belasting betalen (de census) en aan zijn verplichtingen in verband met militaire dienst voldaan hebben (art. 2 Reglement Stad Amsterdam 1824¹⁹). Onder de bedoelde belasting vielen de grondbelasting (op gebouwen en grondbezit) en de personele belastingen (op huurwaarde, deuren en vensters, haardsteden, meubilair, dienstboden en paarden).²⁰ De patentbelasting (op uitoefening van beroep of bedrijf) werd niet ingesloten bij de te betalen som aan belastingen. De hoogte van de census was in Amsterdam 25 gulden. In 1824 werd dit bedrag verhoogd naar 50 gulden. In de overige Hollandse steden liepen de bedragen in 1815 uiteen van 12 gulden in de kleinere steden tot 30 gulden in Haarlem. Deze bedragen werden in 1824 aangepast en liepen toen uiteen van 20 gulden in kleine steden tot 50 gulden in Amsterdam. Nederlanderschap was voor het hebben van stedelijk stemrecht géén uitdrukkelijk geformuleerd vereiste. In een door de koning gegeven uitleg werd echter aangegeven dat niet-Nederlanders, hoewel die privaatrechtelijk gelijk behandeld dienden te worden aan Nederlanders, dit staatkundige recht niet konden uitoefenen.²¹

Als stemgerechtigden op het platteland werden de meerderjarige personen (23 jaar en ouder) aangemerkt die in het district woonachtig waren en minimaal een bepaald bedrag aan belasting betaalden (art. 20 Reglement Staten van Holland 1825).²² De bepaling van het door de burger betaalde bedrag geschiedde op dezelfde wijze als in de steden: slechts grondbelasting en personele belasting werden geteld. In Holland was de census 30 gulden, het bedrag liep in de overige provincies uiteen van 10 gulden in Drenthe tot 50 gulden in Utrecht. Dit bedrag diende in de provincie betaald te worden waarin de stemgerechtigde zijn landelijk stemrecht uitoefende. Bovendien werd vereist dat de burger zijn militaire verplichtingen had vervuld (art. 20 Reglement Staten van Holland 1825).

loopene jaar ingezetenen der stad, of van derzelve grondgebied geweest, en nog werkelijk op het oogenblik zelve ingezetenen daarvan zijnde, den ouderdom van 23 jaren hebben vervuld, jaarlijks in de verponding, en verdere beschrevene rijksmiddelen, buiten het patentregt, betalende niet beneden de vijftig guldens, aan de wettelijke verplichtingen aangaande de nationale militie, naar aanleiding der grondwet op hun gelegd, tot op het oogenblik toe hebben voldaan, en niet vallen in de termen van uitsluiting, bij het volgende artikel bepaald.'

20 L. Blok, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979), p.400.

21 C.W. van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1822-1825', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* XIII (1934), p. 291.

22 Art. 20 Reglement Staten van Holland 1825: 'Voor Stemgerechtigden tot benoeming van Kiezers voor den Landelijke Stand zullen (behoudens hetgeen omtrent de afwendigheid wegens bedieningen of commissien bij art. 3 is vastgesteld, in zoo verre hetzelfde ten deze toepasselijk kan worden beschouwd), worden gehouden zij, die binnen het Rijk, of deszelfs kolonien geboren zijn, of brieven van naturalisatie bekomen hebben, of wel bij wetduiding voor Nederlanders gehouden worden; in eene der Gemeenten van het Distrikt hunne eenige of voorname huisvesting hebben, en ten gevolge daarvan op de lijst der ingezetenen aldaar, bij art. 2 vermeld, zijn ingeschreven; gedurende ten minste het laatste jaar en zes weken ingezetenen der Provincie zijn geweest; den ouderdom van 23 jaren hebben vervuld; aan de wettelijke verplichtingen aangaande de Nationale Militie, naar aanleiding der Grondwet op hen gelegd, tot op het oogenblik toe voldaan hebben; in de grondlasten en verdere directe Rijks belastingen, doch het patentregt daaronder niet begrepen, betalen jaarlijks eene somme van ten minste dertig guldens (f 30,00) mits die betaling binnen de Provincie en ten platten lande geschiede; zullende zij eindelijk niet vallen in eene der bepalingen van uitsluiting, bij het eerstvolgend artikel vastgesteld.'

23 Art. 11 Reglement 1795: 'Van het Stemrecht zyn uitgesloten:

A Allen, die om verkwisting of wangedrag onder Curatele staan. Ook alle Banqueroutiers, of die beneficie van Cessie verzoegt heb-

4 Negatieve eisen voor het stemrecht

Het kon voorkomen dat een persoon voldeed aan de vereisten die gesteld werden voor het hebben van stemrecht, waarvan men het in die tijd niet wenselijk vond dat deze het stemrecht kon uitoefenen. Naast de beschrijving van de eisen die aan een persoon werden gesteld om het stemrecht te bezitten waren in de regelingen van het stemrecht bepalingen opgenomen waarin bepaalde categorieën personen werden uitgesloten van het stemrecht. In vrijwel alle regelingen betrof dit de armen, gefailleerden, onder curatele staande personen en criminelen.

Artikel 11 van het Reglement van 1795²³ bevatte de categorieën personen die waren uitgesloten van de bevoegdheid om te stemmen. Personen die wegens verkwisting of wangedrag onder curatele stonden, of die failliet verklaard waren, werden uitgesloten van het stemrecht. Ook gevangenen, personen die waren uitgesloten bij rechterlijk vonnis en in hechtenis genomen verdachten werden uitgesloten. Een grotere groep die uitgesloten was van het stemrecht was de categorie bedeeden. Alle personen die in weeshuizen, gestichten en diaconie- of armenhuizen waren opgenomen, waren uitgesloten van het stemrecht. Personen die in het jaar voor de verkiezingen langer dan drie maanden bedeed waren uit de armenkassen, de zogenaamde seizoenarbeiders, waren eveneens uitgesloten. De laatste uitsluitingsgrond was een politieke. Diegenen die weigerden een verklaring af te leggen waarin instemming met de oppermacht van het volk en afkeer van het stadhoudelijk stelsel werd betuigd, waren uitgesloten van het stemrecht en werden niet toegelaten tot de grondvergadering.

De Staatsregeling van 1798²⁴ sloot aan bij de regeling van het stemrecht zoals die in 1795

ben, of welkers Boedels aan desolate Boedelkamers gekomen zyn, of die accord met hunne Crediteuren gemaakt hebben, en door geene Rechterlyke daad gerehabiliteerd zyn.

B Allen, die in Wees-, Diaconie-, Armen- of andere Godshuizen *pro Deo* onderhouden worden, en die uit de Armen-Kassen in het laatste afgelopen jaar, te rekenen tot den dag der oproeping, langer dan drie maanden zyn bedeed geworden.

C Allen, welken uit hoofde van Rechterlyke Vonnissen en Uitspraken voor eerloos moeten gerekent worden.

D Allen, die op besluit van den Rechter gevangen zitten; allen, die door eenig Rechterlyk Decreet onder vermoedens van misdaad gebragt zyn; en allen, tegen welken op publicque authoriteit eenige maatregelen van voorziening of zekerheid genomen zyn.

E Allen, welke weigeren te doen de navolgende Verklaring:

"Ik verklaar voor wettig te houden alleen zodanige Regeeringsform, welke gegrond is op de Oppermagt des geheelen Volks; en dienvolgens houde ik voor onwettig en daar meede stryden alle erfelyke Ampten en Waardig-heeden".'

24 Art. 13 Staatsregeling 1798: 'Van de Stemming zijn uitgesloten:

a* Allen, die zig, zonder uitdrukliken last of toestemming van het Gouvernement, buiten 's Lands met de woon hebbende begeven, na hunne terugkeering nog geene twee volle Jaaren, in deze Republiek, hunne vaste woonplaats weder persoonlijk gehad hebben.

b* Allen, die in eed of bediening zijn van eenige vreemde Mogendheid, of daarvan eenig pensioen genieten.

c* Alle leden van eenige buitenlandsche Corporatiën tot welker Lidmaatschap, hetzij onderscheiding van geboorte, hetzij de aflegging van eenige godsdienstige gelofte, vereischt word.

d* Alle Lijf- en Huisbedienden, die tot persoonlijken dienst behooren, en inwoonen bij hen, welken zij dienen.

e* Allen, die in Wees-, Diaconie-, Arm-Huizen, of andere Gestigten, als behoeftigen onderhouden worden.

f* Allen, die, in het laatst afgelopen half jaar, tot den dag der oproeping te reekenen, uit de Armen-Kassen zijn bedeed geworden.

g* Die om verkwisting, wangedrag, of gebrek aan verstandlijke vermogens, onder Curatele staan.

h* Bankbreukigen, mitsgaders diegenen, wier boedel insolvent verklaard is, die hunnen Crediteuren derzelve agterwezen niet ten genoegens zullen hebben voldaan, niettegenstaande zij het Beneficie van Cessie mogten hebben verkregen.

i* Die door een Regterlyk Decreet in staat van beschuldiging gesteld zijn, mitsgaders die, welken in regten voor eerloos worden gehouden.

k. Allen, die overtuigd worden, voor geld of geldswaarde, één of meer stemmen bekomen, of verkogt te hebben.'

Art. 14 Staatsregeling 1798: 'Zij, die in het Stemregister zijn ingeschreven en gedurende drie agtereenvolgende Jaaren, de Grond-Vergaderingen, waartoe zij behooren, niet hebben bijgewoond, zonder voldoende redenen, staande ter beoordeeling van gezegde Grond-Vergaderingen, worden, voor de daarop volgende drie Jaaren, ontzet van hunne Stembevoegdheid, en van alle publieke Ambten, Bedieningen en Pensioenen.

in het Reglement was neergelegd. Er waren slechts enkele veranderingen in de nieuwe regeling opgenomen.

Naast de categorieën personen die in het Reglement van 1795 uitgesloten waren van het stemrecht, bevatte de Staatsregeling van 1798 nog enkele groepen van personen die uitgesloten waren van deelneming aan de grondvergaderingen. Lijf- en huisbedienden (inwonend huispersoneel) waren uitgesloten van stemming. Personen die gedurende drie jaren de grondvergadering niet bezocht hadden waren eveneens uitgesloten, voor een periode van drie jaar. Aanhangers van het oude bewind waren voor een periode van tien jaar uitgesloten van de grondvergaderingen. Dit gold voor alle 'openbare aanhangers van het Stadhoudelijk en Foederatief Bestuur', alsmede voor alle 'bekende wederstreevers van de groote beginselen der Omwenting van 1795'. Ten opzichte van de bedeeden was de regeling van het stemrecht iets veranderd. Het Reglement van 1795 kende een uitsluiting van bedeeden die in het jaar voor de verkiezingen langer dan drie maanden een bijdrage uit de armenkassen ontvangen hadden. In de Staatsregeling van 1798 werd bepaald dat zij, die het laatste half jaar een bijdrage uit de armenkas ontvangen hadden, uitgesloten waren van de stemming in de grondvergadering.

De categorieën personen, die in artikel 25 van de Staatsregeling 1801²⁵ uitgesloten waren van het stemrecht, kwamen vrijwel overeen met die van de Staatsregeling van 1798. De regeling met betrekking tot het stemrecht bleef conform artikel 12 van de Staatsregeling van 1805 onder het nieuwe regime gehandhaafd.

Personen in dienst van een vreemde mogendheid, inwonende lijf- en huisbedienden, behoeftigen, bedeeden die in het half jaar voor de verkiezingen uit de armenkassen bedeed waren, onder curatele staanden waren uitgesloten van het stemrecht, evenals personen die bij rechterlijk vonnis uitgesloten waren. De bepalingen uit de oude Staatsregeling met betrekking tot degenen die drie jaar lang niet ter grondvergadering verschenen waren en die met betrekking tot de aanhangers van het stadhoudelijk bestuur waren niet in de nieuwe Staatsregeling opgenomen. Mede op aandringen van Napoleon Bonaparte, die aanstuurde op verzoening tussen de partijen in de Bataafse Republiek, waren deze eisen vervallen.²⁶ Militairen hadden stemrecht, maar mochten hun vaste garnizoensplaats niet verlaten om te stemmen. Slechts zij die hun standplaats hadden in de vaste woonplaats, mochten stemmen in de grondvergadering.

Dezelfde uitsluiting, voor den tijd van vijf jaren, heeft plaats ten opzichte van allen, die eenigen, hun opgedragen, Post van Bestuur, zonder wettige redenen, te beoordeelen door het Lichaam, waartoe zij geroepen waren, weigeren aan te nemen.

De laatste bepaling zal niet langer kragt hebben, dan tot 1 Januarij 1803, tenzij de Wet dezelve alsdan vernieuwe.'

Art. 15 *Staatsregeling 1798*: 'Gedurende den tijd van ten minsten tien volgende Jaaren, na de aanneming der Staatsregeling, worden tot de inschrijving in het Stemregister niet toegelaten de openbare aanhangers van het Stadhoudelijk en Foederatief Bestuur, noch ook alle bekende wederstreevers van de groote beginselen der Omwenting van 1795.'

25 Art. 25 *Staatsregeling 1801*: 'Van het Stemrecht zyn uitgesloten:

- 1 Alle die in Eed of bediening zyn van eenige vreemde Mogendheid of daar van eenig pensioen genieten;
- 2 Alle Lyf- en Huisbedienden, die tot persoonlyken dienst behooren en inwonen by hen, welke zy bedienen;
- 3 Alle die in Wees-, Diaconie-Armhuizen of andere Gestigten, als Behoeftigen onderhouden worden;
- 4 Alle die in het laatst afgelopen halfjaar vóór de oproeping uit de Armen-Kassen zyn bedeed geworden;
- 5 Die om verkwisting, wangedrag, of gebrek aan verstandelyke vermogens onder Curateele staan;
- 6 Bankbreukigen, mitsgaders zy die Cessie van Goederen hebben gedaan, zoo lang hunne Crediteuren niet ten genoegen zyn voldaan;
- 7 Die door een Rechterlyk Decreet in staat van beschuldiging gesteld zyn, of in rechten voor eerloos worden gehouden.'

Art. 28 *Staatsregeling 1801*: 'Krygslieden stemmen niet, dan ter plaatse hunner vaste woning, afgescheiden van de plaats hunner Gaarnisoenen.'

26 L. de Gou, *De Staatsregeling van 1801*, p. X.

Artikel 3 van de Wet van 1807,²⁷ waarin de bepalingen voor uitsluiting van het stemrecht in het Koninkrijk Holland waren vastgelegd, sloot een aantal categorieën personen uit van het stemrecht.

Zij die in vreemde dienst waren of waren geweest, huisbedienden, armen en behoeftigen, onder curatele gestelden, gefailleerden en door de rechtbank in staat van beschuldiging gestelden waren uitgesloten van het stemrecht en konden daarmee geen kiezer worden.

Het uitsluiten van categorieën personen met betrekking tot het stemrecht bleef ook ten tijde van het Koninkrijk der Nederlanden een gangbare praktijk. Bij de uitsluitingsgronden werd geen onderscheid gemaakt tussen het stemrecht in de steden en dat op het platteland.²⁸ Uitgesloten was een aantal categorieën personen: personen die zonder koninklijke goedkeuring in dienst waren van een vreemde mogendheid, of daarvan een pensioen ontvingen, zij die door rechterlijk vonnis van het stemrecht uitgesloten waren of die een raadsman toegevoegd gekregen hadden, personen in staat van faillissement, veroordeelde criminelen en in staat van beschuldiging gestelden.

5 Het stemrecht in getallen

Het absolute effect van de voor het stemrecht gestelde positieve en negatieve eisen kan teruggevonden worden in cijfers met betrekking tot het aantal stemgerechtigden. In verschillende archieven zijn wel voorbeelden bewaard. In het onderstaande wordt voornamelijk gekeken naar het percentage stemgerechtigden, dat wil zeggen naar het aantal stemgerechtigden ten opzichte van de totale bevolking.

Een exact aantal stemgerechtigden onder het Reglement van 1795 kan niet gegeven worden door het ontbreken van een nauwkeurige registratie van de stemgerechtigden. De

²⁷ Art. 3 Wet van 1807: 'Van het Stemregt zijn uitgesloten:

1° Alle die in dienst of eed van eenen Vreemde Mogendheid zijn of eenig Pensioen van dezelve genieten.

2° Alle Domistieken en Liverei Bedienden.

3° Alle die hun onderhoud in Wees- of Armhuizen of dergelijke Gestichten als behoeftigen genieten.

4° Alle welke uit de Armen-Kassen bedeed zijn gedurende het laatste jaar, vóór dat zij tot de uitoefening van het Stemregt worden geroepen.

5° Alle die wegens verkwisting, wangedrag of gebrek aan verstandelijke vermogens onder Curatele zijn gebracht.

6° Alle Bankroetiers en de zulke die cessie van hunne Goederen gedaan of verzocht hebben, zoo lange hunne Crediteuren niet ten genoegen zijn voldaan.

7° Alle die bij Regterlijk Decreet in staat van beschuldiging zijn gesteld of in regten voor eerloos worden gehouden.'

²⁸ Art. 3. Reglement Stad Amsterdam 1824: 'Van de uitoefening van het stemregt zijn uitgesloten zij, die in dienst zijn, of pensioen genieten van eenige vreemde mogendheid, buiten autorisatie des Konings; die zich in staat van geregteijke interdictie bevinden, alsmede die, aan welken geregteijk een raadsman is toegevoegd; die in staat van faillissement zijn; die cessie van hunne goederen gedaan hebben; die een crimineel vonnis hebben ondergaan, door geene nadere uitspraak of beslissing krachteloos gemaakt; die ten tijde van de stem-opneming nog in staat van criminele beschuldiging zijn.'

Art. 21 Reglement Staten van Holland 1825: 'Van de uitoefening van het stemregt zijn uitgesloten zij, die in dienst zijn of pensioen genieten van eenige vreemde Mogendheid, buiten toestemming des Konings; die zich in staat van geregteijke ontzegging bevinden, alsmede die, aan welken geregteijk een Raadsman is toegevoegd; die in staat van faillissement zijn, of die afstand van hunne goederen aan derzelver schuldeischers gedaan hebben; die een crimineel vonnis hebben ondergaan, door geene nadere uitspraak of beslissing krachteloos gemaakt; die ten tijde van de stemopneming nog in staat van criminele beschuldiging zijn.'

commissie voor de volkstelling in Amsterdam ging uit van een gemiddelde opkomst van 90 (stemgerechtigde) personen in een grondvergadering van 500 inwoners.²⁹ Dit aantal kan echter niet als afspiegeling gezien worden van de landelijke situatie, aangezien in de steden een groot aantal uitgesloten bedeeden woonde (in Amsterdam 120 van de 500 inwoners). Er is echter op basis van de getallen die voor de Staatsregeling van 1798 bekend zijn en een vergelijking van de in die Staatsregeling gehanteerde vereisten en uitsluitingsgronden wel een algemene uitspraak te doen over het aantal stemgerechtigden onder het Reglement van 1795.

De regels met betrekking tot het stemrecht in de Staatsregeling van 1798 leiden tot de volgende rekensom. De helft van de bevolking was uitgesloten op grond van geslacht: vrouwen waren immers uitgesloten van het stemrecht. Ongeveer de helft van de mannelijke bevolking was aan het einde van de achttiende eeuw twintig jaar of ouder.³⁰ Het percentage van inwoners die aan de positieve eisen voor het stemrecht voldeden lag dus op slechts 25% van de totale bevolking. Het aantal burgers met stemrecht ten tijde van de volksstemming over het Ontwerp van Staatsregeling op 1 oktober 1801 was 416.419,³¹ ongeveer 20% van de totale bevolking van de Bataafse Republiek. Het verschil van 5% is terug te vinden in de uitsluitingregels: van de mannelijke bevolking boven de 20 jaar viel een vijfde deel onder de uitsluitingregels. Voor het aantal bedeeden in de steden worden zelfs percentages tot 40% van de totale bevolking genoemd, een verdubbeling ten opzichte van de landelijke cijfers.

Op basis van de gegevens over het stemrecht onder het regime van de Staatsregeling van 1798 en een vergelijking van de vereisten en uitsluitingsgronden kan een uitspraak gedaan worden over het aantal stemgerechtigden onder het Reglement van 1795. De vereisten die gesteld werden in het Reglement van 1795 en de uitsluitingsgronden die gehanteerd werden waren minder strikt gesteld dan die in de Staatsregeling van 1798. Met name de uitsluiting van huisbedienden was van grote invloed op het aantal stemgerechtigden. Het precieze aantal is niet te achterhalen, maar volgens een advies aan de Representanten van Holland uit 1795 betrof dit in 1740 een aantal van 40.000 mannen.³² In 1795 zal hiervan, niettegenstaande de economische teruggang aan het einde van de achttiende eeuw, nog een aanzienlijk aantal overgebleven zijn. Hieruit kan men afleiden dat het aantal stemgerechtigden onder het Reglement van 1795 groter was dan onder de Staatsregeling van 1798. Het percentage stemgerechtigden kan derhalve op circa 22 procent geschat worden.

Volgens de regels van de Staatsregeling van 1801 en de Wet van 1803 hadden bij het stemmen voor het Ontwerp van Staatsregeling van 9 tot 16 april 1805 353.322 personen het recht om te stemmen. Dit was ongeveer 17% van de totale bevolking. Bij deze stemming brachten overigens slechts 14.229 personen, oftewel 0,7% van de gehele bevolking, hun

²⁹ D.A.J. Overdijk, 'Regeling en praktijk van het algemeen kiesrecht in Nederland in de jaren 1795-1798', p. 61.

³⁰ C.B. Wels, 'Stemmen en Kiezen 1795 - 1922', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979), p. 316-317.

³¹ L. de Gou (ed.), *De Staatsregeling van 1801: bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1995), p. XXVII.

³² J.H. van Swinden, *Advies over de Nationale Conventie, ter vergadering van de Provisioneele Representanten van het Volk van Holland* (Amsterdam 1795), p. 21.

stem uit.³³ De regeling van het stemrecht bleef onder de Staatsregeling van 1805 ongewijzigd, zodat dezelfde percentages gelden als bij de Staatsregeling van 1801.

Ten tijde van het Koninkrijk Holland kon jaarlijks slechts een klein deel van de personen die aan de vereisten voor het stemrecht voldeden daadwerkelijk dit stemrecht uitoefenen. Per te kiezen lid van het Wetgevend Lichaam werden slechts 13 kiezers aangewezen, zodat er jaarlijks totaal 104 of 117 kiezers actief waren. Het exacte aantal stemgerechtigden is niet bekend.

Het stedelijk stemrecht was in 1829 in het Koninkrijk der Nederlanden voorbehouden aan 37.381 personen, op een totale stedelijke bevolking van 915.822 personen (een percentage van 4,1%). Op het platteland hadden in 1829 van de 1.511.384 inwoners 45.243 personen stemrecht (een percentage van 3,0%). Op een totale bevolking van 2,4 miljoen inwoners hadden 82 duizend burgers stemrecht, ongeveer 3,4%. De cijfers voor 1839 (zonder de provincie Limburg) lieten eenzelfde beeld zien. Op een totale bevolking van 2.663.731 zielen hadden 85.823 personen stemrecht, een percentage van 3,22%.³⁴ In 1845, het laatste jaar waarin onder de grondwet van 1815/1840 verkiezingen plaatsvonden, hadden in totaal ongeveer 90.000 personen stemrecht.³⁵

6 Conclusie

Na het invoeren van het stemrecht in het Reglement voor de Nationale Vergadering van 1795 is het percentage van de bevolking dat het stemrecht bezat sterk gedaald. Bovendien veranderde de plaats van het stemrecht in het staatsbestel van een eerste van twee trappen in 1795 tot de eerste trap in een kiesstelsel met vier trappen in 1815.

Met het ontstaan van de Bataafse Republiek kwamen de revolutionaire idealen van de Franse revolutie mede tot uiting door het invoeren van het stemrecht. Meer dan 420.000 personen, ongeveer 22% van de bevolking, kregen in 1795 het stemrecht. Onder invloed van de politieke gebeurtenissen werd de groep stemgerechtigde burgers ten tijde van de Republiek geleidelijk kleiner. Onder de Staatsregeling van 1805 had nog 17% van de bevolking het stemrecht. Gezien de beperkende werking van de vereisten voor toekenning van het stemrecht kan het aantal stemgerechtigden onder de Constitutie van het Koninkrijk Holland in diezelfde neergaande lijn doorgetrokken worden. Een grote breuk vormden de Grondwetten van 1814/1815 en de daaraan verbonden regelingen. In het Koninkrijk der Nederlanden had in de periode 1815 – 1848 slechts 3 tot 3,5% van de bevolking stemrecht. Dit aantal zou onder de Grondwet van 1848 en de kieswet van Thorbecke van 1850 nog verder dalen, en pas na 1887 weer een stijgende lijn te zien geven.

Wanneer men deze lijn beschouwt in het licht van positieve en negatieve vereisten dan

³³ L. de Gou (ed.), *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806: bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1997), p. XVIII.

³⁴ L. Blok, *Stemmen en kiezen*, p. 301.

³⁵ L. Blok, *Stemmen en kiezen*, p. 250.

kan de conclusie getrokken worden dat de steeds verdergaande vermindering van het aantal stemgerechtigden voornamelijk het gevolg is van een verscherping van de positieve vereisten. De negatieve vereisten (uitsluitingsgronden) bleven in strekking gedurende de gehele onderzochte periode vrijwel gelijk.

Het aantal stemgerechtigden daalde in de beschreven periode van meer dan 420.000 in 1795 tot slechts 90.000 in 1845.³⁶ Bovendien was het aantal trappen in de verkiezingsprocedure tussen de stemgerechtigde en de vertegenwoordiger groter geworden. Er kan derhalve gesteld worden dat er, zowel in absolute aantallen als in percentages, vanaf de invoering van het algemeen stemrecht in 1795 tot de laatste verkiezingen onder de grondwet van 1815 een sterke neergaande lijn bestond.

De vermindering van invloed van wat in de Grondwet 'het Nederlandse volk' heet, werd nog versterkt door de vergroting van het aantal trappen in de verkiezingsprocedure van 2 naar 4.

³⁶ Bij invoering van het directe kiesrecht in 1848 ging het aantal stemgerechtigde personen verder omlaag tot slechts 55.000. L. Blok, *Stemmen en kiezen*, p. 259.

GEHEIME BLOEM-STUKKEN

Weinig dichters van zijn generatie zijn tegenwoordig nog zo populair als Jakobus Cornelis Bloem (1887-1966). De veertiende druk van zijn *Verzamelde gedichten*¹ laat zich moeiteloos uit de schappen van de iets betere boekhandel plukken. Van alle drukken van dit verzameld werk zijn totaal meer dan 50.000 exemplaren verkocht.² En wie kent niet de versregel ‘Domweg gelukkig in de Dapperstraat’, waarmee het volgende sonnet eindigt:

*Natuur is voor tevredenen oflegen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bos, ter grootte van een krant,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.*

*Geef mij de grauwe, stedelijke wegen,
De'in kaden vastgeklonken waterkant,
De wolken, nooit zo schoon dan als ze, omrand
Door zolderramen, langs de lucht bewegen.*

*Alles is veel voor wie niet veel verwacht.
Het leven houdt zijn wonderen verborgen
Tot het ze, opeens, toont in hun hogen staat.*

*Dit heb ik bij mijzelfen overdacht,
Verregend, op een miezerigen morgen,
Domweg gelukkig in de Dapperstraat.³*

Nu zijn juist deze laatste versregel en dit gedicht niet erg representatief voor het oeuvre van Bloem. Geluk is in de poëzie van deze dichter van het onbevredigbaar en onbevredigd verlangen, de dood en de vergankelijkheid, een schaars artikel. Bovendien verheerlijken zijn gedichten niet alleen het (rumoerige) stadsleven, maar net zo goed de hierboven gewraakte natuur, het rustige dorpsbestaan:

*Wanneer wij 's avonds 't dorp inkwamen geurden
De linden, of wij zagen voor het huis
De meidoorns, die hun vage bloesems beurden
In scheinring van zacht bladerengesuis.*

¹ J.C. Bloem, *Verzamelde gedichten*. Verantw. door A.L. Sötemann en H.T.M van Vliet. 14^e ongew. dr. (Nederlandse Klassieken; Amsterdam 1998). Hierna kortweg: Bloem.

² A.L. Sötemann, *Een dichter en zijn wereld, Over J.C. Bloem* (Utrecht 1994), p. 75. (Hierna: Sötemann.)

³ ‘De Dapperstraat’, in: Bloem, p. 206.

Het leven stuurt ons hooploos heen en weer.
 Waar zullen ons de laatre lenten vinden?
 Ik vraag niet langer, ik weet slechts: niet meer
 Zien wij tezaam die meidoorns en die linden.⁴

Hoe dit verder zij, op de faam van Bloem als dichter valt niets af te dingen. Maar dat hij ook jurist was, is niet algemeen bekend. Alleen dat al maakt het de moeite waard aandacht aan zijn juridische loopbaan te schenken. Of vervolgens kennis ervan ook een ruimere blik op zijn poëtisch werk geeft, is zeker in het geval van Bloem een hachelijke vraag. Toch mag en kan het antwoord daarop niet uitblijven met het oog op wat komen gaat. Zelf heeft de dichter volgens H.T.M. van Vliet, een Bloem-deskundige, eens opgemerkt 'dat het dichtwerk van een mensch over het algemeen van weinig belang is voor zijn biografie, en omgekeerd.' Bloem zegt hier niet, legt Van Vliet uit, dat hij tegen de biografie is, maar dat hij ernstig twijfelt aan een verband tussen leven en werk. Kennis van het leven leidt niet tot een beter verstaan van het werk, en omgekeerd zegt het werk vrij weinig over het leven van de schrijver. Van Vliet steunt deze opvatting van het autonome kunstwerk niet onvoorwaardelijk waar het de vaak persoonlijke, ongepubliceerde gedichten van Bloem betreft. Maar ten aanzien van de verzamelde gedichten staat hij er vierkant achter: zijn gedichten verwoorden niet de persoonlijke gevoelens van de mens Bloem, maar van alle mensen. Zij zijn van elke persoonlijke ervaring 'geheel weggeschreven en toegeschreven naar een hoger plan, waar de particuliere belevenissen hun betekenis geheel hebben verloren'.⁵ Van Vliet concludeert dat deze algemeenheid voor een deel de populariteit van Bloems poëzie bij steeds nieuwe generaties lezers verklaart.

Hoewel Sötemann, Bloem-kenner bij uitstek, en in zijn voetspoor B. Siertsema in haar artikel 'Helse daagelijksheid' dit onderschrijven, bespeuren zij een zekere concretisering in gepubliceerde gedichten, die op latere leeftijd geschreven zijn. De eerste memoreert herhaaldelijk dat de dichter bij een aantal gedichten duidelijk de aanleiding tot zijn verzen in zijn levensomstandigheden vond.⁶ Meer specifiek merkt Siertsema op, dat degene die iets van de maatschappelijke loopbaan van Bloem afweet, ook weet hoe autobiografisch versregels als 'geestloze arbeid, wrokkend verricht' zijn.⁷ Ik sluit me bij deze zienswijze aan en zal in het vervolg van dit artikel meer van dergelijke versregels als voorbeelden aanhalen. Daarmee is tevens de vraag of kennis van Bloems juridisch werkzaamheden een bredere kijk geeft op zijn poëzie, positief beantwoord, hoe gecompliceerd de zaak ook ligt en hoezeer voorzichtigheid geboden is.

4 'Afscheid', in: Bloem, p. 151.

5 H.T.M. van Vliet, 'Stemmen uit de tweede rang, Biografische aantekeningen rond J.C. Bloem', in: *De Parelduiker* 4 (1999) nr. 3, onder andere op p. 51-53 (citaten respectievelijk op p. 51 en 53). Hierna: Van Vliet. Van Vliet is hoogleraar aan de VUA en directeur van het Constantijn Huygens Instituut in Den Haag.

6 Zie Sötemann bijvoorbeeld op p. 62.

7 B. Siertsema, 'Helse daagelijksheid', in: *Nieuwsbrief voor afgestudeerden van de opleiding Nederlands aan de Vrije Universiteit* 2001 nr. 4, p. 37. Het zinnenet is afkomstig uit 'Herfst' (bijvoorbeeld in: Bloem, p. 204).

Geheime Bloem-stukken

Voor het beschrijven van de juridische loopbaan van Bloem zijn in dit artikel nieuwe bronnen aangeboord en wel stukken die zich in ‘geheime’ archieven van het ministerie van Justitie en in gerechtelijke archieven bevinden.⁸ Het was niet altijd even eenvoudig deze op te sporen. Meer dan eens liep de zoektocht langs kronkelige en nauwelijks betreden wegen.⁹ Maar het was geen vergeefse moeite. Nieuwe feiten kwamen naar boven, die de huidige kennis aanvullen en bijsturen. Ook geeft de Justitiële keuken, waarin benoemingen werden toebereid, geheimen prijs.

Voorzover er nog geen archiefmateriaal bekend is, ontleen ik de gegevens aan reeds genoemde of nog te noemen Bloem-deskundigen. Ook komt het voor dat ik met de nodig gebleken omzichtigheid Bloems gedichten zelf te hulp roep.

Deze bijdrage bevat, na een beknopt overzicht van de eerste 32 levensjaren van Bloem, een beschrijving van zijn mislukte gooi naar een functie bij de rechterlijke macht in 1920 en een verslag van het zedenproces in dat jaar, waarmee het hoe en waarom van deze mislukking is te verklaren. Pas vanaf 7 april 1927, toen Bloem het weer aandurfde bij de rechterlijke macht te gaan solliciteren, kan het spoor van zijn echte juridische loopbaan gevolgd worden. Deze ving na een waarnemend griffierschap bij het kantongerecht te Rotterdam officieel aan met het koninklijk besluit van 23 april 1928 waarbij hij bijna 41 jaar oud ‘eindelijk’ benoemd werd tot griffier van het kantongerecht te Lemmer in Friesland, het eerste van de drie kantongerechten die hij zou ‘dienen’.¹⁰ In de periode die daaraan vooraf ging (vanaf 1920) werkte Bloem als nachtedacteur bij de NRC. Was zijn dichtader al een paar jaar nagenoeg opgedroogd, voor het overige stond de dichter bepaald niet droog. Hij vluchtte in de drank, en, in 1926, in het huwelijk.

Te Lemmer raakte Bloem weer aan ‘de verzenschrijverij’ én aan het solliciteren, dit laatste vooral omdat de rust van het platteland spoedig als drukkend isolement werd ervaren.¹¹ Een benoeming tot griffier van het kantongerecht van Breukelen-Nijenrode volgde (1931), maar na drie jaar werd hij op wachtgeld gesteld wegens de opheffing van 39 kantongerechten, waaronder het zijne. Deze gang van zaken ontlokte aan A. Roland Holst in een brief aan J. Greshoff de schampere opmerking: ‘Nu zal hij zich geheel aan de Bols en aan Mussert kunnen wijden.’¹² (Bloem was in 1933 lid geworden van de NSB, een lidmaatschap dat hij al spoedig weer heeft opgezegd.)

Ondanks een slechte beoordeling in 1932 dong hij toch naar vacante functies van (substituut-)griffier bij een kantongerecht in een grotere plaats en bij rechtbanken. Tevergeefs.

⁸ De term ‘geheim’ gaat niet meer volledig op. Wel zijn er formele en feitelijke barrières. Voor inzage en publicatie, vooral van stukken van na ongeveer 1920, is toestemming nodig.

⁹ Met hartelijke dank aan Sjoerd Faber voor diverse bijdragen aan het archiefonderzoek.

¹⁰ Algemeen Rijksarchief (ARA), toegang 2.09.22: Ministerie van Justitie (MvJ) 1915-1955, inv.nr. 16134, Kabinet (Kab.) nr. 53D, 18 april 1928.

¹¹ Sötemann, p. 53.

¹² Van Vliet, p. 60.

Evenmin kwam hij in aanmerking voor een baan bij het departement van Justitie, zodat er niets anders opzat dan als arbeidscontractant bij het departement van Sociale Zaken te gaan werken. Of zijn literaire bekendheid ertoe bijdroeg dat de dichtende jurist in 1942 tot griffier van het kantongerecht Zutphen benoemd werd, is niet aantoonbaar. Maar vreemd was die benoeming wel. Aan dit griffierschap kwam in 1946 een einde, toen Bloem op 59-jarige leeftijd, voor de buitenwacht ‘eervol’, ontslagen werd. Dit betekende tevens een afsluiting van zijn juridische loopbaan die zonder overdrijving de kwalificatie ‘mislukt’ verdient, hetgeen meer dan ruimschoots vergoed en verzoet werd door het feit dat Bloem na de Oorlog een gevestigd en algemeen erkend dichter was geworden.

‘Alleen één zekerheid: het ouderhuis’¹³

Op 10 mei 1887 werd Jacques Bloem vlak bij Alphen aan de Rijn in de toen nog zelfstandige gemeente Oudshoorn geboren, waar zijn vader burgemeester was. Hij groeide op in een warm nest. Sötemann spreekt in dit verband van een ‘patricisch-traditioneel milieu waar een wat broeikasachtige atmosfeer heerste’.¹⁴ Zijn al te begrijpende en overbezorgde moeder behoevde hem voor de ruwheid van de buitenwereld, wat hem weinig weerbaar maakte. De aanbeden vader, vermoedelijk een ‘bon-vivant’ met de trekken van een dandy, zou als personage in de Haagse romans van Louis Couperus niet hebben misstaan. De innige affectie voor en de sterke binding met zijn ouders zou er bij de volwassen Bloem toe leiden dat hij naar eigen zeggen het allerlieftst verzen voor hén schreef, iets wat maar zelden lukte.¹⁵ Een voorbeeld is het gedicht ‘Aan mijn ouders’, waaruit de eerste en tweede strofe:

*Wat er van mijn dagen mij gebleven,
En van hun gloed en ‘t rusteloos gedruis
Der wereld om mijn nutteloze streven?
Alleen één zekerheid: het ouderhuis.*

*Maar dat blijft onaantastbaar en volkomen
Van liefde en leed en bitre tederheid;
Tussen de wilde warreling der dromen
Het enige dat ik voorgoed belijd.¹⁶*

Bloems ‘grootpapa’ van vaderskant maakte in de jaren 1885-1888 als minister van Financiën deel uit van het derde conservatieve Kabinet Heemskerk (1883-1888). Met Clara Eggink, latere (ex-)echtgenote van Jacques Bloem,¹⁷ is het curieus te noemen dat de kleinzoon van deze succesvolle minister totaal geen notie van financiën had.¹⁸

¹³ Zie komend citaat, vierde versregel.

¹⁴ Sötemann, p. 11.

¹⁵ Sötemann, p. 46.

¹⁶ In: Bloem, p. 110.

¹⁷ Clara Eggink publiceerde haar herinneringen aan haar voormalige echtgenoot in: *Leven met J.C. Bloem* (Amsterdam 1977).

Jakobus Cornelis Bloem met schep-
netje, ca. 1889. Collectie Letterkun-
dig Museum, Den Haag.

Het gelukkige kind werd geen gehoorzaamheid en discipline bijgebracht. Niemand bij de familie Bloem deed, gelooft Eggink, ooit iets waar hij of zij geen zin in had. Daartegenover stond dat Jacques van huis uit natuurlijke beschaving en aristocratische zelfbeheersing meekreeg. Hij las alles wat los en vast zat zonder enige ouderlijke censuur en had op negenjarige leeftijd al een 'wonderlijke neiging tot poëzie'.¹⁹

Hierna: Eggink.

¹⁸ Eggink, p. 23.

¹⁹ Sötemann, p. 12.

Rechtenstudie: ‘mysteria horrenda’

De toekomst van Jacques was al door zijn vader uitgestippeld: eerst naar de H.B.S., daarna rechten studeren.²⁰ Als scholier spande hij zich alleen in voor vakken die hij leuk vond, Frans, Geschiedenis en Duits. Dankzij zijn intelligentie en voortreffelijke geheugen haalde hij uiteindelijk toch het eindexamen H.B.S. (1906) en, na twee keer zakken, het staatsexamen (1909).

Aangezien zijn hart bij de Schone Letteren lag, ging hij met begrijpelijke weerzin rechten studeren in Utrecht. Deze studie, door hem als ‘mysteria horrenda’ gekwalificeerd,²¹ sloot hij op 29 jarige leeftijd met een promotie op stellingen af. Gedeeltelijk waren het dezelfde als waarop zijn vriend, de dichter P.N. van Eyck, een paar jaar daarvoor in Leiden zijn graad had behaald. Voor het andere deel betrof het nieuwe stellingen, die wederom door Van Eyck speciaal voor deze gelegenheid waren bedacht.

‘Ridderslag in poëtici’s’

Voerde de toekomstige dichter, met zijn mentaliteit van verwend kind, als scholier en student weinig tot niets uit, in de vele vrije uren die hij overhad hield hij zich intensief met het échte werk bezig, de poëzie. Om een voorbeeld te noemen: Jacques was in de hoogste klas van de H.B.S. bevriend met Philip van Goethem, een sportieve klasgenoot met dezelfde dichterlijke aspiraties als hij. Philip was doelman van de plaatselijke voetbalclub, de A.F.C. Quick. (Voetballen was toen nog een elite-sport.) Op zondag ging Bloem, die zelf volstrekt onsportief was, in zijn zondagse kleren met hoed en wandelstok naar het voetbalveld en stelde zich bij het doel van Philip op. Wanneer de keeper niets te doen had, zetten zij hun gesprekken over poëzie voort.²²

Wat het actief bedrijven van poëzie aangaat kan gezegd worden dat het dichterschap hem niet aan kwam waaien. Hoewel de gedrevenheid om zijn emoties te verwoorden en te verbeelden over het algemeen ruimschoots aanwezig was, moest hij zijn uiterste best doen de techniek van het dichten onder de knie te krijgen. Hier liet hij het níet afweten.

Diverse periodieken gingen er gedurende zijn studie toe over poëzie van hem te plaatsen. Het door Albert Verwey opgerichte tijdschrift *De Beweging* – een Walhalla voor de jonge dichters van zijn generatie – bleef echter voorlopig voor hem gesloten. Verwey stuurde keer op keer zijn gedichten terug. Eerst in 1910 vond hij dat Bloem (23 jaar) zo verrassend was vooruitgegaan, dat hij diens ingezonden gedichten ‘Futura’ en ‘Walcheren’ in zijn tijdschrift opnam.²³ Bloem was oneindig gelukkig met deze ‘ridderslag in poëtici’s’,²⁴ want nu

20 Eggink vindt het raadselachtig dat Jacques’ vader zijn zoon niet naar het gymnasium stuurde, dat veel meer aan hem besteed zou zijn geweest en dat rechtstreeks toegang tot de universiteit gaf (p. 31-32).

21 Sötemann, p. 37.

22 Dit verhaal komt uit een, volgens Sötemann (p. 16) behoorlijk betrouwbare, mondelinge bron.

23 Zie Bloem, p. 12 en 13.

24 Sötemann, p. 21.

De Beweging in rust op de Pauwhof te Wassenaar (jaren 1920): v.l.n.r. mr. J.C. Bloem, mr. P.N. van Eyck, A. Roland Holst, J. Greshoff. Foto: Starreveld & Zn, Wassenaar. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

was hij waarlijk als dichter erkend. Met onder anderen J. Greshoff, A. Roland Holst, P.N. van Eyck en H.W.J.M Keuls ging hij behoren tot de later zogeheten dichtersgeneratie van 1910.

Niettemin duurde het nog zeven jaar voordat hij, enigszins van *De Beweging* vervreemd, in *De Gids* debuteerde. Bundeling van zijn gedichten bleef Bloem eindeloos uitstellen. Indolentie, twijfel aan de merites van zijn verzen, maar ook de opvatting dat ‘gepubliceerde verzenbundels premature grafheuvels (zijn) voor wie ze geschreven heeft’,²⁵ droegen er toe bij dat pas in 1921 zijn eerste dichtbundel, *Het verlangen*, verscheen.

Het is hier niet de plaats om uit te weiden over de invloeden die Bloem onderging van dichters als Perk en Boutens, van de dichtersgroep rondom *De Beweging* (Verwey, Greshoff, Van Eyck, De Haan), van Franse symbolisten, Engelse literatoren, van *Forum*-coryfeeën als Ter Braak en Du Perron, enzovoort. Evenmin wordt ingegaan op dichterlijke kenmerken als bijvoorbeeld de traditionele symboliek van deze romanticus, in wiens gedichten de betekenis van de maan niet ophoudt bij het fysieke hemellichaam en groen de kleur is van de hoop. Maar een opmerking over wat het dichterschap voor hem betekende, mag niet achterwege blijven. De poëtische schepping gaf hem een vreugdevol gevoel van bevrijding.

Deze enige troost in het leven vreesde hij keer op keer te verliezen: ‘Geen smart te kennen, die haar zang niet vindt.’²⁶

Aanloop naar de rechterlijke macht

In 1920 begon mr. J.C. Bloem te solliciteren naar functies bij de rechterlijke macht. Hij was toen bijna 33 jaar oud. Voordat de rechterlijke macht in het vizier kwam, had de dichter-jurist vier jaar als gemeente-ambtenaar, te Amsterdam en Almelo, in verschillende banen gewerkt. Met bedroevend resultaat. De vrijheid waarvan hij tijdens zijn studietijd gedroomd had, was uitgebleven. Voor de examendruk waren vaste werktijden en oninteressant werk in de plaats gekomen, waardoor hij zich een gevangene voelde:

*Van mensen is op straat 't bevriend gewemel:
De dagtaak slaakte haar gevangenis;
En boven glanst een smalle strook van hemel,
Die blauw en teer als een verlangen is.*²⁷

Juist in deze ellende schreef hij, ook volgens hemzelf, een van zijn mooiste gedichten:²⁸

*Naar bed gegaan, vermoeid van leed en leven,
Een mens die slaap wenst als hem de aarde pijn,
Voel ik mij tot een lichter lust verheven.
Omdat de maan zo helder schijnt. (2e strofe)*

en

*Al wat ik heel mijn leven heb verzwegen,
Verlangen zonder vorm en zonder naam,
Is nu geworden tot een warme regen
Buiten een zilvren raam. (4e strofe)*

Zijn chefs mochten hem bijzonder graag, maar zij konden hem niet handhaven, omdat elk spoor van belangstelling voor zijn werk ontbrak en hij niet serieus wilde werken. De dichter in hem, die zoals gezegd al naam begon te maken, speelde even met de gedachte om van zijn literaire werk te gaan leven, maar diepe geldzorgen, waaraan met name hoge boekenschulden debet waren, schoven dit plan terzijde. Na vruchteloze pogingen een burgemeesterspost in de wacht te slepen, werd hij ‘volontair’ bij het kantongerecht van Almelo. Sinds de benoeming van zijn vader tot burgemeester van Hardenberg, bevond zich in deze plaats het ouderlijk huis, waarin hij (weer eens) zijn intrek had genomen.

²⁶ Sötemann, p. 122.

²⁷ Vierde strofe van ‘Eenzaamheid’, in: Bloem, p. 76.

²⁸ ‘Regen en Maanlicht’, in: Bloem, p. 101.

De gegevens over het vervolg van Bloems loopbaan bij de rechterlijke macht zijn te vinden in archivalia die zich deels in rijksarchieven, voor een ander deel nog in de archiefbe-
waarplaatsen van het ministerie zelf bevinden.²⁹ De oudste stukken dateren uit 1920, de
jongste uit 1947, vier maanden nadat Bloem definitief ambteloos burger was geworden.³⁰

Bijna griffier

Vanaf dit opstapje in Almelo schreef Bloem twee brieven waarin hij solliciteerde naar een
functie van griffier, bijvoorbeeld in Kampen en Veghel.³¹ Op 30 maart 1920 nam het de-
partement van Justitie de sollicitaties voortvarend in behandeling,³² want twee dagen
daarna verzocht de minister per brief de procureur-generaal bij het gerechtshof te Arnhem
om inlichtingen in te winnen over mr. J.C. Bloem te Almelo.³³ Deze schakelde mr. Luyken
Glashorst, officier van justitie te Almelo, in, die zich kennelijk door de charme van de ‘vo-
lontair’ liet inpakken. Mr. Bloem had op hem een beschaafde, aangename indruk ge-
maakt, schreef hij op 20 april in een gunstig rapport aan de procureur-generaal. Diens an-
tecedenten, capaciteiten en persoonlijkheid leken voldoende waarborgen te bieden voor
een goede vervulling van de betrekking van griffier van een kantongerecht.³⁴ Dit door de
procureur-generaal naar de minister doorgestuurde rapport had geen effect wat Kampen
betreft. Alleen al de voorrangsregeling voor zittende rechterlijke ambtenaren maakte hem
kansloos. Mr. J. van Praag, griffier van het Hof van Justitie in Suriname, die voor verlof in
Nederland was, werd hier de uitverkorene. Maar bij Veghel (Noord-Brabant) was het raak.
Toen minister van Justitie Heemskerk het lijstje met de drie gegadigden ter beslissing werd
voorgelegd, markeerde hij de naam Bloem met rood, wat tot gevolg had dat op 11 mei 1920
de literair begaafde jurist voor benoeming tot griffier te Veghel aan de Koningin werd
voorgedragen.³⁵ De jaarwedde zou f 1600,= gaan bedragen.

Niets kon Bloems benoeming meer tegenhouden. Zo leek het, maar het tegendeel bleek
de volgende dag. Om 14.30 uur zond Luyken Glashorst rechtstreeks een telegram aan de
minister van Justitie. Hij had vandaag uit authentieke bron vernomen, telegrafeerde hij,

29 De belangrijkste geraadpleegde archieven: ARA, MvJ 1915-1955 (en de nog niet overgebrachte delen daarvan die zich nog bij het ministerie bevinden); Rijksarchief in Noord-Holland (RANH), Rechtbank Amsterdam 1838-1920 en Gerechtshof Amsterdam 1887-1920.

30 Afgezien van enige correspondentie uit latere jaren in verband met pensioenkwesties en schulden. Daaraan is in dit artikel geen aandacht besteed.

31 Zie de index geheim 1920 onder Personeel Kantongerechten, respectievelijk nr. 47 en nr. 27 (ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 14318). De sollicitatiebrieven zelf zijn niet bewaard gebleven.

32 Zie dezelfde index geheim als in de vorige noot genoemd.

33 ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16456, 1 april 1920 nr. 14 Geheim.

34 Het origineel (22 april 1920 nr. 259 Geheim) zit in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16458. Ook Sötemann gebruikt deze brief als bron (p. 43). Hetzelfde geldt voor A.P. Dekker, ‘Een lastig parket’, in: *De Parelduiker* 1 (1996) nr. 3, p. 71 juncto noot 5 (hierna: Dekker). Beiden vermelden niet hoe zij eraan gekomen zijn. Dekker heeft in ieder geval, gezien de nummering, de minuut of een afschrift in handen gehad.

35 ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16078, Kab. nr. 77A, 11 mei 1920.

RIJKSTELEGRAAF		
VERKORTINGEN VOOR BIJZONDERE AANWIJZINGEN		
D = Druktaal	KT = Korte Bericht	TL = Telegraf Bureau
EP = Aankomst Bericht	MC = Korte Bericht	CP = Korte Bericht
PT = Telegraf Bureau	TC = Korte Bericht	DC = Korte Bericht
N.B. Het bij Wakenaar vreesde schade door het verhooren, verhooren of verhooren aan het verhooren van de telegraf.		
TELEGRAM		
ONTVANGEN TE	'S GRAVENHAGE	LEN
<i>12 mei 1920 nr. 77 B. Cabinet</i> <i>12 mei 1920</i> 488 ANMELD 117 75 12/5 2:30 N.		
ENKELE MEKEN GELEDEN HEB IK RAPPORT UITGEHOORT BETREFFENDE WAARIN HEDER WOMENDE ALHOER NAAR AANLEIDING ZIJNER HULLHOUDING NAAR GRIEFTER BY HET KANTONRECHT TE KAMPEN EN INHOUD RAPPORT WATDE NIET ONREINSTE VLEEN VERHEEN IK UIT AUTECHTIKE ZON DAT BLOEM AICH HEFFT SCHULDIG GEMAAKT AAN ZEDENMISDRIJF WELKE HI HEFFT BEKENI MET HET DOOR OPRENTVEELE HENODING WELDE IK BIJ TELEGRAPHIESE VADER : BANNIET WOND IK VIA PROCECHL BENDUMIL. IN AUSTIJNDE ONREINDE LIJNENGLASHORST +		
MODEL 17. 1. 1918.		HAALDE IS VERHOODER.

Telegram van 12 mei 1920 van mr Luyken Glashorst aan de minister van Justitie. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

dat Bloem zich aan een zedenmisdrijf had schuldig gemaakt en dit bekend had. Nader rapport zou via de procureur-generaal volgen.³⁶

Zonder dit rapport af te wachten, haastte de minister zich de Koningin op 15 mei te adviseren de vervulling van de vacature te Veghel aan te houden, totdat andere geschikte sollicitanten zich zouden hebben aangemeld. Want over mr. J.C. Bloem waren sinds de datum van zijn voordracht op 11 mei 'omstandigheden bekend geworden welke eene benoeming van Mr. Bloem ongewenscht maken.'³⁷

Twee dagen later, op 17 mei, trok Bloem zijn sollicitatie zonder opgave van redenen in.³⁸ De volgende dag al maakte Luyken Glashorst in zijn nadere rapport melding van deze in-trekking, die in verband stond 'met hetgeen zich heeft voorgedaan'.³⁹ Het laat zich denken dat de officier van justitie hieraan het zijne heeft bijgedragen.

³⁶ In: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16078, Kab. nr. 77A, 11 mei 1920.

³⁷ ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16078, Kab. nr. 77B, 15 mei 1920. Waarschijnlijk is er van te voren (telefonisch) contact geweest tussen Den Haag en het openbaar ministerie in Amsterdam, waar Bloems strafzaak liep, omdat er toch nog altijd drie dagen zaten tussen de dagtekening van het telegram en de datum waarop het advies de deur uitging.

³⁸ Exhibitum 26 mei 1920 nr. 7, in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16078, Kab. nr. 77B, 15 mei 1920. Sötemann (p. 43) én Dekker (p. 69) verkeren in de veronderstelling dat Bloem op een later tijdstip zijn sollicitatie introk.

³⁹ In: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16078, Kab. nr. 77B, 15 mei 1920.

Alme van 17 Mei 1920

Aan

Heer Meester de Griffier
 heeft met uwe dat rigten te bevestigen.
 Mr. Jakobus Gerardus Bloem, brennt de te Almeer:
 die hij in Meent j. l. heeft gedieneert een in
 bevestiging van Griffier bij in kantongerecht;
 die hij echter meent op uwe sollicitatie te maake
 te bevestigen;
 na die bevestiging hij die bevestiging eenmaal te bevestigen.
 Presentie met het verzoek, zijn sollicitatie al
 hier gedaan te worden te bevestigen.
 In dees deen o. m.

J. G. Bloem

Van
 de Griffier

Het briefje van 17 mei 1920 waarmee Bloem zijn sollicitatie naar de betrekking van griffier bij een kantongerecht intrekt. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

Heterdaad

Wat was er nu eigenlijk voorgevallen? Aan welk zedenmisdrijf dat deze commotie veroorzaakte, had Bloem zich schuldig gemaakt? Om daar achter te komen moeten we drie weken terug in de tijd naar de nacht van 24 op 25 april. Dat valt niet mee, aangezien Bloems strafdossier aan vernietiging ten prooi is gevallen.⁴⁰ De Almelose officier van justitie had het beter getroffen. Voor nadere rapportage kon hij tenminste het dossier opvragen bij zijn ambtgenoot in Amsterdam.⁴¹ Gelukkig resteren, behalve zijn rapport, enkele processtukken van de rechtbank en het gerechtshof te Amsterdam. Aan de hand hiervan is de casus te reconstrueren. In 1996 deed Dekker hier al naar eigen zeggen 'een poging' toe.⁴² Hoewel hij er een vlot leesbaar verhaal van maakt, laat hij zich door sensatiezucht meeslepen, wat uit uitingen als 'het proces was een smakelijke vertoning' en 'alles in een heerlijk jargon bewaard' blijkt.⁴³ Daardoor gaat zijn fantasie veel te vaak met de proces-feiten aan de haal. Zo meteen wat voorbeelden die deze bewering staven. Ronduit ergerlijk is een ernstige omissie in de bronvermelding. Dekker vermeldt wel dat hij van de oorspronkelijke processtukken gebruikt heeft gemaakt, maar omschrijft de stukken zelf niet, noemt evenmin de plaats waar ze te vinden zijn en verzuimt bovendien aan te geven wanneer hij uit welk stuk put. Dit heeft als consequentie dat controle deels bijzonder moeilijk, deels onmogelijk is.

Hieronder zal gepoogd worden de zedenzaak van Bloem zonder enig effectbejag tot leven te brengen door de feiten, zoals ze vooral uit het verrassend informatieve proces-verbaal van de openbare terechtzitting van de rechtbank naar voren komen,⁴⁴ zoveel mogelijk voor zichzelf te laten spreken.

In de namiddag van 24 april dineerden Bloem en een vriend, de één jaar jongere journalist A.E. van den Tol, in het Paviljoen te Laren.⁴⁵ De laatste wordt door getuige Schoenmakers voorgesteld als een dichter die 'voor zijn brood redacteur van "De Kruidenier" moet zijn, wat hem, beklagde, zijn zenuwen kost'. Bloem was dus in goed gezelschap, toen hij 's avonds met deze vriend een komedievertoning bij Hamdorff bijwoonde.⁴⁶ Op weg naar huis ontmoetten zij in Blaricum op de Torenlaan waar Van den Tol woonde, de nachtwaker J. Vos, een beampte van politie met wie zij een babbeltje maakten.⁴⁷ Vervolgens liepen zij door en troffen op een bank bij de tramhalte een 'troepje' mensen aan, die volgens

⁴⁰ Slechts dossiers van delinquenten veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf of meer (en van degenen tegen wie deze straf was geëist), zijn volledig bewaard gebleven. Alsof die alleen historische waarde hebben!!

⁴¹ 18 mei 1920, in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16078, Kab. nr. 77B, 15-5-1920. Dit rapport volgde weer de voorgeschreven route: via de procureur-generaal, die het de volgende dag direct doorstuurde naar de minister. (Deze missive is opgelegd bij stukken van 1928: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16628, 14-3-1928 nr. 770 Geheim.)

⁴² Dekker, p. 67. Met dank aan Paul Snijders, die mij op het artikel van Dekker attendeerde.

⁴³ Dekker, p. 69 (beide citaten).

⁴⁴ RANH, Rechtbank Amsterdam 1838-1920, inv.nr. 773, rolnr. 1893.

⁴⁵ Volgens Dekker (p. 67) dineerden zij te Blaricum bij hun goede vriend Tobie Goedewaagen [gd: deze zal later als getuige optreden voor het gerechtshof].

⁴⁶ Dekker (p. 68) laat hen na het diner rechtstreeks naar de Torenlaan gaan.

⁴⁷ Interessante, maar ook nu weer niet controleerbare, aanvulling van Dekker (p. 68): Vos verdiende als koster weinig. Daarom assisteerde hij als nachtwaker veldwachter Broere.

Bloem ‘aan het giggelen en lachen en stoeien waren’,⁴⁸ en die hen daarin betrokken. Ook maakten ze gebaren, waaruit hij begreep dat het hun te doen was om seksuele handelingen met hen te plegen en daaraan wat te verdienen. De zeventienjarige tuinman Hendrik Klaver en de achttienjarige arbeider Johannes Puyk geven een andere lezing. Niet hun groepje nam het initiatief tot contact, maar de twee onbekende mannen spraken hén aan.

Ze liepen tezamen op en spraken over het mooie weer, totdat Van den Tol met de ‘ouden Lamphen’ voorop ging lopen.⁴⁹ Toen deze zijn avances afweerde, nam Van den Tol met meer succes Klaver apart en gaf hem 80 of 90 cent. Hij greep onder het lopen naar diens schaamdelen en duwde de jongeman vervolgens in de berm op de grond. De beklaagde knoopte beider broeken open en dirigeerde hun handen naar elkaars ‘bloote mannelijkheid’. Nadat ‘bij van den Tol eene zaaduitstorting had plaats gehad’,⁵⁰ voegden zij zich weer bij de anderen. Van den Tol zegt zich niet te herinneren ‘dat getuige Klaver hem zou hebben afgetrokken,’ maar hij kan het ook niet tegenspreken, omdat hij tijdens het eten veel gedronken had en toen al zijn bezinning kwijt was geraakt.

Bloem draaide ondertussen om Johannes Puyk heen, die hij twee gulden gaf,⁵¹ waarna hij de jongen ‘met ontuchtige bedoeling tusschen de beenen boven de kleeren ter hoogte van diens schaamdelen greep en met zijn vinger in diens gulp ging.’⁵² Maar Puyk weerde hem af, toen Bloem volgens hem vroeg of hij mee de duinen inging om dingen te doen waarvan hij nog nooit gehoord had. Op dat moment verscheen nachtwaker Vos op het toneel die de zaak niet vertrouwde. Was Bloem nog opgewonden, omdat zijn verlangen niet bevredigd was? Was het de milde lenteavond of was het zijn niet ‘volmaakt nuchtere toestand’ die alle remmen los deed gooien?⁵³ Of gingen deze factoren met elkaar gepaard? Wie zal het zeggen. Feit is dat, toen Vos bij hem informeerde wat ze aan het doen waren, Bloem antwoordde ‘jongens onder elkaar’ en (ter illustratie?) ook de politiebeampte in het kruis greep.⁵⁴

De onthutsing van Vos lijkt in het proces-verbaal voelbaar. Hij wist wel dat er zoiets als onzedelijke handelingen tussen mannen bestond, doch hij had er ‘geen gedachte op’ voordat Bloem hem greep. (Of Puyk, Klaver en Lamphen zich daaraan overgaven, was hem niet bekend.) Hierbij kwam dat er fietsers op deze openbare weg langs reden met licht aan, zodat ze alles goed konden zien. Aanhouding kon dan ook niet uitblijven en Bloem werd opgebracht wegens openbare schennis van de eerbaarheid. Weinigen zullen op hetere daad betrappt zijn.

48 Bij deze opsomming klinkt onmiskenbaar Bloems stem door het formele taalgebruik van het proces-verbaal heen.

49 Nergens in de processtukken wordt duidelijk wie deze mysterieuze Lamphen is.

50 Typisch dat dit citaat bij Dekker, die het proces immers een ‘smakelijke vertoning’ noemt, niet voorkomt.

51 Bloem toonde zich hier heel wat royaler dan Van den Tol. Hij zat niet voor niets altijd op zwart zaad.

52 Dekker (p. 68): ‘Ook zij zonderden zich in de bosjes af.’ In het proces-verbaal staat niet meer dan dat Bloem ‘hem [Puyk] apart heeft genomen’.

53 Het citaat komt uit het al vaker vermelde, nadere rapport van de officier van Justitie te Almelo. In de bewaard gebleven processtukken wordt niets over drankgebruik of -misbruik gezegd. Toch zou het vreemd geweest zijn als Bloem niet gedronken zou hebben. Hij beschouwde de geheelonthouding als een verderfelijke dwaalleer. Zie hierover Sötemann, p. 47.

54 De verklaringen van Vos en Bloem komen overeen, zodat aan de waarheid van dit voorval niet getwijfeld hoeft te worden.

Homoseksueel aangelegd

Kon de arrestatie van Bloem niet uitblijven, hetzelfde gold voor de vraag op de terechtzitting waaróm hij op de avances die de jongens volgens hem gemaakt hadden, inging. Zijn antwoord was, gezien de formulering in het proces-verbaal, onomwonden en niet mis te verstaan: 'dat hij, beklagde, tevoren homoseksuele neigingen heeft gehad en homoseksueel is aangelegd en ook wel tevoren aan die neigingen heeft toegegeven'. Door Van den Tol werd een nagenoeg gelijkkluidende verklaring afgelegd.

Deze ontboezemingen ten overstaan van de rechter contrasteerden met de getuigenissen à décharge, afgelegd door drie goede vrienden. Voor Bloem maakten twee juristen zich sterk, die hij tijdens zijn studententijd had leren kennen. Een van beiden, advocaat mr. F.D. Pauwels, had zelfs in hetzelfde huis in Utrecht gewoond. Waar mr. Bloem op weg was een groot dichter te worden, zou Pauwels uitgroeien tot een van Nederlands beroemdste strafpleiters, hoewel hij meer dichter en romanschrijver dan jurist was.⁵⁵ Deze en Bloems andere vriend, rechter-plaatsvervanger en advocaat mr. J.E. van der Meulen, verklaarden dat zij nooit iets van homoseksualiteit bij beklagde gemerkt hadden. Dat hij vroeger juist gesteld was op meisjes van de Zeedijk (Pauwels), respectievelijk op meisjes afkomstig uit de volksklasse (Van der Meulen). Voorts werd Bloem door Pauwels uitbundig geprezen, als mens en als dichter: 'Beklaagde is zachtaardig en goedhartig en heeft een edel karakter, wat men noemt een hart van goud; Bloem is een dichter van groote literaire beteekenis.' Van der Meulen aarzelde niet ook een kritisch geluid te laten horen. Bloem had een goed karakter, maar was een slap figuur.

De getuige à décharge van Van den Tol, dr. M.H.J. Schoenmakers, gaf in zijn verklaring een platonische draai aan diens homoseksuele neigingen. Zijn vriend zou nooit bij bewustzijn een grove daad van homoseksualiteit plegen. Hij had namelijk aan hem verteld dat hij zich vrijwillig had teruggetrokken, toen hij zich een paar maal op een feest van mannen bevond en bemerkte dat het tot grove daden van homoseksualiteit zou komen.

Niet verwonderlijk, maar wel jammer is dat de processtukken niets melden over het pleidooi van Bloems raadsman mr. H.W.J.M. Keuls, die naast jurist eveneens dichter was. Hij behoorde met Bloem, Greshoff, Van Eyck en Besnard tot de dichtersgeneratie van 1910.⁵⁶

Pure nieuwsgierigheid

Laten we Eggink en Sötemann over het proces aan het woord, dan zien we om met de eerste te beginnen dat zij haar informatie de auditu heeft en wel van Bloem. Begrijpelijk dat

⁵⁵ Althans volgens L.J.M. Tonino: 'Pauwels, François Désiré', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*. Dl 1 (Amsterdam 1979), p. 447.

⁵⁶ G.W. Huygens: 'Keuls, Henricus, Wijbrandus Jacobus Maria', in: *De Nederlandse en Vlaamse auteurs, Van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* (Weesp 1985), p. 316. Aan Keuls met zijn 'weemoedige, soms naar een persoonlijk mysticisme neigende poëzie' werd in 1962 de P.C. Hooft-prijs toegekend (zie eveneens p. 316).

Vier decennia later: herendiner (1 november 1959) met v.l.n.r. A. Roland Holst, dr. V.E. van Vriesland, mr. H.W.J.M. Keuls, J. Greshoff, A.P.A.A. Besnard, mr. F.D. Pauwels en mr. J.C. Bloem. Foto Edith Visser. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

het waarheidsgehalte van haar verhaal niet groot is. Met een paar vrienden, schrijft ze, was hij blijkbaar in handen van een stel chanteurs gevallen, ‘de onhandigaard.’⁵⁷ Na enige onplezierige toespelingen van de jongens viel, nog steeds volgens Eggink, de politie binnen.⁵⁸ De knapen verklaarden dat de mannen geprobeerd hadden hen te misbruiken. Jacques werd veroordeeld, waarop hij verwonderd reageerde met: ‘En er was nog geeneens wat gebeurd’.

Bloems terughoudendheid ten opzichte van seksueel verkeer met vrouwen, waarvan Eggink melding maakt, wijt zij enerzijds aan zijn vader. Deze hamerde hem niet alleen vrees voor hoeren in, van wie je venerische ziekten opliep, maar ook voor vrouwen uit het eigen milieu, met wie je pas na een huwelijk naar bed kon. En van vaste verbintenissen moest Jacques niets hebben. Anderzijds ziet zij in zijn contemplatieve aard een remmende factor voor zijn seksuele driften. De gedachte aan homoseksuele geaardheid schuift zij van zich

⁵⁷ Eggink, p. 54. De twee volgende citaten zijn hier ook te vinden.

⁵⁸ Eggink situeert de affaire dus niet buitenshuis. Over de aard van de binnenlokatie zegt ze niets.

af. Bloems 'occupatie met homoseks' in de nacht van 24 op 25 april noemt zij een geval van pure nieuwsgierigheid. En dan te bedenken dat Bloem op de terechtzitting juist voor zijn herenliefde uitkwam. Tenslotte vertrouwt Eggink haar eigen zintuiglijke waarneming, als zij opmerkt dat ze verder nooit meer iets gemerkt heeft van een voorkeur voor het eigen geslacht. Maar dat zegt niet zoveel. Pauwels en Van der Meulen hadden in het verleden ook niets gemerkt. Wel kan gezegd worden dat Bloem nooit meer voor een zedenmisdrijf terecht heeft gestaan.

Ook Sötemann hoort in de verte de klok luiden zonder het fijne van de zaak te weten, vertrouwend op het volgende citaat uit een brief van J. van Krimpen aan J. van Nijlen (vrienden van Bloem):

'In de nacht van 24 op 25 april 1920 had Bloem 'in een toestand van zware beschonkenheid, op den openbare weg te Hilversum [in feite: bij Blaricum] & zonder te weten wien of wat hij voorhad [...] bruine proposities gedaan, onder aanbieding van zeventien cent, aan een nachtwaker. [...] Hij werd vervolgd wegen schennis van de openbare eerbaarheid.'⁵⁹

Het onderwerp 'homoseksualiteit' snijdt Sötemann op deze plaats niet expliciet aan. Hij wacht ermee tot hij bij de levensfase is aangeland, waarin Bloem – in 1937 – in Kijkduin samenwoonde met een veel jongere vriend uit Breukelen, wat aanleiding gaf tot de, volgens Sötemann ongefundeerde, verdenking dat er een erotische relatie tussen die twee bestond.⁶⁰ Ten onrechte verzuimt de Bloem-kenner te vermelden waarom deze verdenking ongefundeerd was. Eggink schiet hier te hulp als zij spreekt over 'de comedie van twee geliefden' die Jacques en de jeugdige Ger Jonker uit Breukelen opvoerden.⁶¹ Verderop in haar boek vertelt zij dat op een dag twee politieagenten bij haar naar de twee heren op de Duinlaan (Kijkduin) kwamen informeren, omdat de burens dat zo in leeftijd verschillende paar niet veilig had gevonden met het oog op hun zoontjes. Eggink kon hen gerust te stellen met het antwoord dat Bloem haar ex-echtvrind was en de vader van haar zoon.⁶²

De rechtbank

De vijfde Kamer van de Amsterdamse arrondissementsrechtbank hield het rechtsgeding op 23 juni in het openbaar. Het proces-verbaal van de terechtzitting laat er geen enkel misverstand over bestaan: zij sloot haar deuren niet. Blijkbaar vond de Kamer dat het belang der zedelijkheid het niet eiste. Dit in tegenstelling tot het Hof (zie hieronder).⁶³

⁵⁹ Sötemann, p. 43.

⁶⁰ Sötemann, p. 62.

⁶¹ Eggink, p. 118.

⁶² Eggink, p. 123.

⁶³ Hoe Dekker (p. 69) met zijn pretentie Bloems zaak aan de hand van de oorspronkelijke stukken te reconstrueren, erbij komt dat de rechtbank wél de deuren sloot, is mij een raadsel. Of hij beschikte niet over het proces-verbaal van de openbare (!!) terechtzitting of hij heeft het niet goed bekeken, hoewel het bijna niet over het hoofd gezien kan worden.

Toen de rechtbank op 6 juli 1920 uitspraak deed, had Bloem al hoog en breed (op 17 mei) zijn sollicitatie naar de functie van griffier ingetrokken.⁶⁴ Hij vond al snel een andere baan buiten de overheidssector, namelijk bij de NRC waar hij op 1 juni als nachtedacteur in dienst trad.⁶⁵ Zodoende kwam het dat de rechtbank twee journalisten schuldig verklaarde aan openbare schennis van de eerbaarheid ex art. 239 van het Wetboek van Strafrecht, te weten Van den Tol en Bloem. Zij werden veroordeeld tot een gevangenisstraf voor de tijd van drie weken, aanzienlijk minder dan de drie maanden die substituut-officier van justitie mr. H.W. Massink geëist had.

Het moet voor de rechters mr. G.W. Eekhout, mr. J. van Binsbergen en mr. B.M. Vos, een ongewone zaak zijn geweest, in het algemeen maar ook in het bijzonder. In het algemeen omdat in de maanden januari tot oktober 1920 in totaal 34 van soortgelijke zaken aan het oordeel van de Amsterdamse strafrechter werden voorgelegd tegen een ontelbare vloed van vermogensdelicten.⁶⁶ Ze moesten dus wegens hun schaarste wel opvallen. De zaak van Bloem en Van den Tol zal in het bijzonder de aandacht getrokken hebben door de omstandigheid dat het in deze tien maanden van 1920 de enige zaak was waarbij ‘hoge heren’ als beklaagden en getuigen waren betrokken.⁶⁷ En dan ook nog eens geen gewone ‘heren’ uit de hogere kringen. Nee juristen, maar voor een deel ook weer geen gewone juristen, want onder hen bevonden zich twee opkomende dichters (mr. Bloem en raadsman mr. Keuls) en een dito strafpleiter (mr. Pauwels).

De vraag rijst of dit wellicht meegespeeld heeft bij het bepalen van de hoogte van de straf, omdat drie weken in relatie tot de eis van drie maanden weinig lijken. Mede dunkt me met het oog op de strafverzwarende omstandigheid, dat twee minderjarigen en een ambtenaar in functie ‘slachtoffer’ waren. Deze vraag kan slechts op verantwoorde wijze beantwoord worden na onderzoek naar de verschillen tussen de 34 zaken (aard, zwaarte, leeftijd, recidive, enz.), maar daarvoor ontbrak de tijd. Een indicatie is echter wel voorhanden. Het register voor strafzaken van de rechtbank maakt het gemakkelijk een staatje te maken van de aantallen opgelegde straffen en maatregelen.

Uit dit overzichtje (op de volgende bladzijde) komt naar voren:

- a. In de betreffende 34 zaken zijn in totaal 41 straffen en maatregelen opgelegd. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat in sommige zaken twee daders tezamen terechtstonden, zoals het geval was met Bloem en Van den Tol.
- b. De 39 opgelegde straffen variëren van drie gulden boete tot anderhalf jaar gevangenisstraf.
- c. Van de 35 personen die tot gevangenisstraf werden veroordeeld, kreeg er één een kortere straf dan Bloem en Van den Tol kregen, en 32 veroordeelden een hogere. Wel deelde de rechter aan 10 van deze 32 slechts een week meer uit.

64 Zie hiervoor aan het slot van de paragraaf ‘Bijna griffier’.

65 Sötemann, p. 43.

66 Zie het register van strafzaken van de rechtbank (RANH, Rechtbank Amsterdam 1838-1920, inv.nr. 811).

67 Eveneens volgens het in de vorige noot genoemde register.

Gevangenisstraf		Boete		Maatregel	
1 jr. en 6 mndn	1	f 50	1	plaatsing in krankzinnigengesticht	1
6 mndn	3	f 5	1		
4 mndn	3	f 10	1		
3 mndn	6	f 3	1		
2 mndn	9			teruggave aan ouders	1
1 mnd	10				
3 weken	2				
2 weken	1				
Totaal	35	Totaal	4	Totaal	2

Al met al kwamen Bloem en Van den Tol er dus niet slecht vanaf. Ze leken met andere woorden bepaald geen nadeel ondervonden te hebben van hun juridische support en (eigen) vermaardheid. Toch verwonderde Bloem zich volgens Clara Eggink – we brengen het terug in de herinnering – over de hoogte van zijn straf, omdat er naar zijn idee niets gebeurd was. Bovendien kan raadsman Keuls hem voorgehouden hebben, dat hij er met een boete of voorwaardelijke straf zou afkomen, omdat heren eigenlijk nooit voor dit soort misdrijven vervolgd werden. Hoe dan ook, hij ging in hoger beroep (19 juli) evenals de officier van justitie, die drie weken weer veel te laag vond.⁶⁸

Het hof

Het gerechtshof te Amsterdam sloot op 11 november 1920 op vordering van de advocaat-generaal, mr. N.J.L. Brantjes, de deuren, waar de rechtbank de hare had open gehouden. Het valt niet een twee drie te verklaren waarom het belang der zedelijkheid dat bij het hof eiste en bij de rechtbank niet. Ook is niet direct te doorgronden waarom er maar één getuige gehoord werd en dan ook nog ten gunste van Van den Tol die zelf niet in beroep gegaan was. Of het moest zijn dat deze vreesde een zwaardere straf te krijgen. De getuige, ene Tobie Goedewaagen, student filosofie, zou net als Bloem en Pauwels een nationale bekendheid krijgen, of beter: beruchtheid, en wel als nationaal-socialist.⁶⁹ Tobie benadrukte dat Van den Tol zich eerder aan een platonische, dan aan een reële verhouding op seksueel gebied zou overgeven.

Het hoger beroep legde Bloem noch Van den Tol windeieren: bij arrest van 25 november 1920 veroordeelde het hof weliswaar de beklagden tot een gevangenisstraf van drie maanden, maar het deed dat voorwaardelijk met een proeftijd van drie jaar.

⁶⁸ Zie het arrest: RANH, Gerechtshof Amsterdam 1887-1920, inv.nr. 68, arrestnr. 694.

⁶⁹ Later meer over hem.

‘Vol verholen tederheden’

Het lijkt een geschikt moment even stil te staan bij de vraag of men Bloems verklaring over zijn homoseksuele geaardheid, volgens het proces-verbaal tijdens de rechtbankzitting van 6 juli gedaan, voor waar kan aannemen. Een impliciet positief antwoord is hierboven al gegeven. Het proces-verbaal maakt immers als bron een betrouwbare, objectieve indruk door zijn uitgebreidheid, genuanceerdheid en consistentie. Een indruk die versterkt wordt door de opmerking van de officier van justitie van Almelo geruime tijd eerder in zijn nader rapport gemaakt: ‘Zeer vermoedelijk moeten deze [ontuchtige] handelingen toegeschreven worden aan de bij Mr. B. bestaande neiging tot homosexualiteit.’⁷⁰ Door de vooropplaatsing van ‘zeer vermoedelijk’ krijgt de hier gedane veronderstelling een dermate hoog waarschijnlijkheidskarakter dat ze tegen zekerheid aanleunt. Verder kon de officier van justitie in het stadium van het vooronderzoek ook niet gaan.

Mogen we dus aannemen dat de bronnen de waarheid dienen, dan wil dat nog niet zeggen dat Bloem de waarheid sprak. Met Dekker kan ik echter niet verzinnen welk voordeel liegen hem gebracht zou hebben. Dat ‘eerlijkheid’ de rechters milder zou stemmen? Maar onderzoek op het gebied van zedenprocessen in het begin van de twintigste eeuw wijst volgens Dekker in tegenovergestelde richting.⁷¹

Doet het er eigenlijk iets toe of de dichter Bloem in werkelijkheid homoseksueel was of niet? Ten aanzien van het schoonheidsoordeel (hopelijk) niet. Of men nu homo-, bi- of heteroseksueel is, het maakt iemands gedichten er niet mooier of lelijker op. Maar kennis van Bloems seksuele geaardheid zou naar mijn idee wel invloed kunnen hebben op het gebied van interpretatie. Eerder is reeds ter sprake gekomen en aangetoond, dat ondanks de algemeenheid van Bloems gebundelde poëzie er toch een aantal versregels (met name over menselijke arbeid) in voorkomen die duidelijk autobiografische trekken vertonen. Zouden er dan ook geen versregels kunnen zijn, die, hoezeer ze op het eerste gezicht van de werkelijkheid losgezongen lijken te zijn, bij nader inzien toch met een draadje aan de mens Bloem met zijn homo-erotische neigingen en verlangens vast blijken te zitten? Om een voorzetje te geven de volgende regels:

*Toch ben ik vol verholen tederheden,
Gekneusde liefde, die geen uitweg vond,
Oneindig medelijden met wie leden,
Bewogenheid, die 't zware leven schond.*⁷²

⁷⁰ Dit eerder genoemde rapport van 18 mei 1920 werd op basis van Bloems strafdossier opgesteld ten behoeve van de minister van Justitie.

⁷¹ Dekker komt op grond van een studie van G. Hekma indirect tot deze conclusie. Verder kan hij slechts één concrete zaak noemen, waarin de verdachte aan wie homoseksuele overtredingen tegen de zedelijkheid ten laste waren gelegd, als verzachtende omstandigheden aanvoerde dat hij heteroseksueel was en beneveld was geweest door drank. Deze werd op grond daarvan vrijgesproken. Om zekerheid op dit gebied te krijgen is het wachten op de resultaten van een grootscheeps onderzoek naar de toepassing van de zedelijkheidswetgeving in de negentiende en twintigste eeuw, dat door dr. Theo van der Meer in gerechtelijke en justitiële archieven wordt verricht.

⁷² Derde strofe van ‘Liefde’, in: Bloem, p. 89.

Vlucht in drank en huwelijk

Bloem was in een duistere fase van zijn leven aangeland. Het aanvankelijk zo enthousiast begonnen nachtelijk werk bij de NRC ging hem snel zwaar vallen. Door de tot enorme bedragen opgelopen boekenschulden dreigde faillissement. De dood van zijn innig geliefde vader in 1922 was nauwelijks voor hem te verwerken. En het proces bracht veel consternatie bij zijn familie, vrienden en hemzelf teweeg. In 1918 was zijn productie van gedichten al in het slop geraakt, maar in 1920 lukte het volgens Bloem zelf helemaal niet meer: 'Ik had de schrijverij juist weer hervat, maar nu is alles natuurlijk weer voorbij,' schreef hij op 3 mei, ruim een week na zijn aanhouding, aan A. van der Leeuw.⁷³ Op 13 juni (eveneens aan Van der Leeuw): 'Het werk op de krant is druk en vermoeiend. [...] Ik zou dolgraag mij in eenzaamheid terugtrekken en alleen literair werk verrichten. Dat is de eenige manier er boven op te komen, want ik heb nog teveel in me, om me door één afschuwelijk noodlottig iets te laten vernietigen. [...] Mijn dichterschap, dat nooit de gelegenheid heeft gehad zich te ontplooiën, die dagelijksche slavernij voor nog minder dan het dagelijksche brood, en nu nog deze maatschappelijke klap.'⁷⁴ Hoe bekend klinken formuleringen als 'dagelijksche slavernij' en 'het dagelijksche brood' in de oren. Regelmatig komt men ze letterlijk in Bloems gedichten tegen. Over het autobiografisch karakter van bepaalde versregels gesproken.

Deze sombere opsomming kan niet uitgebreid worden met de boude bewering van Dekker dat 'duidelijk is dat het [de rechtszaak] hem belet heeft ooit een goede baan bij justitie te krijgen.' We zullen later zien dat dit kant noch wal raakt. Wel kan nu alvast afgerekend worden met Dekkers misvatting dat het werk van nachtdirecteur bij de NRC een veel lager salaris opleverde dan het griffierschap zou hebben gedaan. Bloem verdiende bij deze krant een salaris van f 1800 op jaarbasis.⁷⁵ Hetgeen veel lager was dan de f 5000 die een vriend hem had voorgespiegeld, maar toch nog altijd f 200 meer dan wat hij als griffier te Veghel zou hebben verdiend en wat mr. O.M. baron van Boetzelaer, in plaats van Bloem bij besluit van 21 juli benoemd, ook werkelijk ging verdienen, namelijk f 1600 per jaar.⁷⁶

Was het een wonder dat Bloem, die al een stevige drinker was, in deze periode vol elende in de vergetelheid van de alcoholroes vluchtte? Het zou nog tien jaar duren, tot 1930, voordat hij weer aan het dichten sloeg.

Een 'vlucht' van heel andere aard was die in het huwelijk. De 39 jaar oude dichter, die toen al dik was en er ouwelijk uitzag, trouwde op 4 november 1926 het bijna twintig jaar jongere, knappe en sportieve meisje Clara Eggink (1906-1991). Zijn vrienden schudden hun hoofden over deze combinatie, Gorter bijvoorbeeld (volgens Holst): 'Zoiets zou in de natuur onmogelijk zijn'.⁷⁷ Van een gelukkige huwelijksvakantie in Parijs herinnert Eggink zich dat haar echtgenoot geen 'foudroyante' (geweldige), maar wel een amusante minnaar

73 Zoals geciteerd door Dekker, p. 72.

74 Zoals geciteerd door Dekker, p. 69.

75 Söttemann, p. 43.

76 Söttemann, p. 43. Zie voor het benoemingsbesluit van Van Boetzelaer: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16081, Kab. nr. 125.

77 Söttemann, p. 50.

was.⁷⁸ Binnen een maand werd ze zwanger en ze baarde op 8 september 1927 een zoon, Johannes Willem Cornelis Bloem, roepnaam: Willem. De vader aanbad het kind vanaf het moment dat hij het zag.⁷⁹ Hij die in zijn poëzie uiterst zuinig met het geluksmotief omging, aarzelde niet het in enkele gedichten voor zijn zoon te gebruiken:

*(Wat zou het duister van verraad en pijn
Tegen dien onbetogen zegen wegen?)
Als ik zijn handje in mijn hand voel gelegen
Kan ik niets dan volmaakt gelukkig zijn.⁸⁰*

Waarnemend griffier te Rotterdam

Opnieuw in een voorjaar, zeven jaar na het gebeurde in 1920, solliciteerde Bloem naar de functie van (substituut-)griffier bij een kantongerecht. Volgens Sötemann mikte hij op een toekomstige positie als kantonrechter omdat deze over 'loisir' beschikte, hetgeen naar de mening van Bloem iets anders was dan vrije tijd.⁸¹ Eggink daarentegen meent dat hij nooit aan een baan als kantonrechter gedacht heeft. Zij herinnert zich gesprekken tussen hem en een bevriende griffier uit Schagen, waarin beiden het met elkaar eens waren dat zij zich niet geroepen voelden vonnissen over hun medemensen uit te spreken.⁸²

Met zijn sollicitatie naar de vacante betrekking van griffier bij het kantongerecht Brielle (7 april 1927) kwam mr. J.C. Bloem in een compleet circuit van sollicitanten terecht. Op de sollicitantenlijsten in de benoemingsdossiers van het Kabinetsarchief is te zien hoe vaak dezelfde namen terugkeren. In het algemeen was het aantal sollicitanten evenredig aan de grootte, naar inwonertal, van een plaats: hoe groter hoe meer. Maar populariteit hing ook af van factoren als ligging en de soort functie (substituut-griffier of griffier). De sollicitanten die reeds in de praktijk van de rechterlijke macht werkten, werden in volgorde van anciënniteit bovenaan de lijst geplaatst en uit hen koos men een geschikte kandidaat. Als de onervaren Bloem kans wilde maken dan moest hij solliciteren bij de griffies van kantongerechten in kleine, afgelegen gemeentes, waar geen 'zittende' (substituut-)griffier uit het oogpunt van carrière maken iets te zoeken had. Daar was hij wegens zijn leeftijd in het voordeel, omdat de rangorde op de lijst voor sollicitanten van buiten, bepaald werd door de datum van afstuderen. De langst afgestudeerde stond nummer 1. Maar dat gaf nog geen garantie ook benoemd te worden. Om de nodige ervaring op te doen zocht Bloem daarom contact met de griffie van het kantongerecht in zijn woonplaats Rotterdam, waar hij per 1 juni 1927 als waarnemend griffier werd aangenomen.

In augustus hervatte Bloem het solliciteren. Hij dong achtereenvolgens naar het (substi-

78 Eggink, p. 75.

79 Eggink, p. 79 en 81.

80 Derde strofe van 'Opdracht', in: Bloem, p. 145.

81 Sötemann, p. 53.

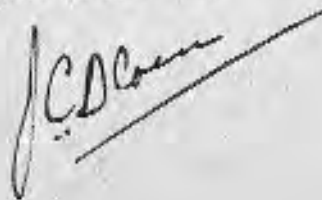
82 Eggink, p. 83.

KABINET DER KONINGIN
 REG. NO. 111111
 EXH. 72 N. 45

H. 11. Jan. 1928
 In- | Lett. |
 dex | No. |
 10. *Alm. Majest.* de Koningin

H.
 Griffier
 Kantonrecht
 Lemmer

geeft met verschuldigten verband te kennen
 van Jacobus Cornelis Bloem, geboren
 10 Mei 1887 te Gudschoon, waartoe
 Griffier bij het kantonrecht te Rotterdam, in
 vordering Westzeedijk 72^e aldus,
 dat hij kennis heeft van het vacante zijn van
 de betrekking van Griffier bij het kantonrecht
 te Lemmer,
 dat hij gaarne daartoe in aanmerking zou
 komen.
 Verhoopende dat de Alm. Majest. wordt
 toe te zien te verzoeken dat de Alm. Majest.
 behagen kan te benoemen tot Griffier bij het
 kantonrecht te Lemmer.
 Met Welken dank etc.

 J.C. Bloem

Rott. aan
9 Januari 1928

Sollicitatie van 9 januari 1928 naar de functie van griffier bij het kantongerecht te Lemmer. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

tuut-)griffierschap in Amersfoort (24 sollicitanten), Medemblik en Goes (voor beide functies 9), Hulst (9), Oostburg (8), Haarlem (18), Lemmer (5), Rotterdam (15) en Schagen (8).⁸³ Minister van Justitie J. Donner reageerde snel door op 5 september, drie dagen voor de geboorte van baby Bloem, vertrouwelijke inlichtingen in te gaan winnen langs de gewone formele weg via de procureur-generaal van Den Haag, P.A.J. van den Brandeler.⁸⁴

Dichterlijk aangelegd

De door Van den Brandeler ingeschakelde officier van justitie te Rotterdam stak zijn licht op bij Bloem zelf (1), de twee kantonrechters bij wie hij als waarnemend griffier werkte (2) en (3), de hoofdredacteur van de NRC en bij een oud-collega van dezelfde krant (4) en (5). Uit het rapport dat hij opstelde, de volgende greep:⁸⁵

(1) Bloem had na zijn studie diverse banen als gemeenteamtenaar vervuld. Het werken bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, waar hij sinds 1 september weg was, had de onaangename zijde dat hij steeds avond- en nachtwerk moest verrichten en veel alleen was. Hij was gehuwd en in de toekomst niet geheel onbemiddeld: nu leefde zijn grootmoeder, de weduwe van de oud-minister van Financiën, nog. Vervolgens ‘(is) hij dichterlijk aangelegd en werkt als zoodanig mede aan Tydschriften, speciaal aan de Gids.’

Bloem haalde, kan men concluderen, alles uit de kast om indruk te maken. Over negatieve zaken als het ontslag bij de NRC en de reden daarvan repte hij niet, laat staan dat hij iets zei over de pijnlijke gebeurtenissen in 1920.

(2) Volgens kantonrechter mr. Kloppenburg toonde mr. J.C. Bloem zich zeer ijverig en gewillig, liet zich gaarne terechtwijzen, gaf de indruk een goede algemene ontwikkeling te hebben en begaafd te zijn met een gezond en helder oordeel. Omdat hij hem alleen bij extrajudiciële zaken en niet bij openbare zittingen terzijde stond, was hij, Kloppenburg, niet in staat zijn juridische bekwaamheden beoordelen. Maar bij bovengenoemde eigenschappen zou hij snel zijn geringe praktijkervaring kunnen uitbreiden.

Kortom, Kloppenburg liet zich heel positief over Bloem uit. Hij achtte hem bekwaam en geschikt voor de betrekking van griffier bij een kantongerecht.

(3) Bloem assisteerde wél bij openbare (straf)zittingen van kantonrechter mr. Van Brakel. Diens oordeel was vernietigend:

⁸³ ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 14330 (index jaar 1927): D12 (Brielle), D66 (Hulst), D88 (Amersfoort), D97 (Medemblik), D105 (Haarlem), D108 (Goes), D113 (Oostburg), D125 (Lemmer); inv.nr. 14330 (index jaar 1928): D8 (Rotterdam), D19 (Schagen); inv.nr. 16131: Kab. nr. 162A, 20 oktober 1927 (Hulst, Amersfoort, Medemblik); inv.nr. 16132: Kab. nr. 196A, 19 december 1927 (Goes); inv.nr. 16134: Kab. nr. 41A, 7 maart 1928 (Rotterdam) en Kab. nr. 53D, 18 april 1928 (Lemmer).

⁸⁴ Zie ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16616, 21 september 1927 nr. 2723 Geheim.

⁸⁵ Dit rapport van 16 september 1927 zit in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16616, 21 september 1927 nr. 2723 Geheim.

‘uit de door hem samengestelde processen-verbaal van appèlzaken heb ik niet de indruk, dat hij reeds in eenig opzicht op de hoogte is van strafvorderings- en strafrechtsvoorschriften bij het Kantongerecht; te dier zaken zal hij nog zeer veel moeten leeren om aan eenigszins redelyke eischen van een Kantongerechtriffier te voldoen;’

De onderstrepingen in dit citaat zijn later met zwart potlood aangebracht door chef Kabinet J.F. Hondius.⁸⁶ Ook staat er voor de hele passage in de marge een dikke streep. Omdat in het hele rapport praktisch niet gestreept is, trekt dit oordeel van Van Brakel de volle aandacht! Voor het overige maakte Bloem op Van Brakel de indruk een beschaafde, zeer welwillende man van goede wil te zijn.

Deze kantonrechter was dus van Bloem als mens gecharmeerd, maar als jurist vond hij hem ver beneden peil, wat niet uitsloot dat hij op den duur vermoedelijk voor een dergelijke functie geschikt zou kunnen worden.

(4) De hoofdredacteur van de NRC, G.G. van der Hoeven, prees Bloem enerzijds om ‘zijn vlugheid van begrip, inzicht, bekwaamheid tot stellen en nauwkeurigheid in het werk’, anderzijds stelde hij diens gebrek aan werklust en ijver aan de kaak. Dat was dan ook de reden dat ‘by onderling overleg aan zijn werkzaamheid bij de krant een einde is gemaakt’. Maar daarnaast toonde Van der Hoeven begrip: Bloem had langzamerhand tegenzin in zijn werk gekregen, omdat het al zijn avonden en voornachten opslokte. Hij leek hem voorts een zwakkeling zonder voldoende zelfbeheersing. Hij had een ‘artistennatuur’ en was een verwoed boekenliefhebber en -verzamelaar, wat hem wel eens in financiële moeilijkheden bracht. Diens huwelijk vond Van der Hoeven niet een uiting van groot verantwoordelijkheidsbesef, hoewel hij niet kon ontkennen dat daardoor het een en ander verbeterd was.

Deze verklaring loog er niet om. Toch zette de hoofdredacteur Bloem ook weer geen hak. Hij zweeg over diens gewoonte laat en min of meer aangeschoten op de redactie te verschijnen, iets waarmee zijn ontslag volgens Eggink vermoedelijk juist te maken had.⁸⁷ Bovendien omschreef hij dit ontslag eufemistisch en zocht hij verontschuldiging voor Bloems gedrag in karakter en omstandigheden. Bloem kon er eigenlijk niets aan doen, was zijn redenering. Van der Hoeven kwam tot de slotsom dat de gewezen journalist bij een eventuele benoeming onder goed toezicht van de griffier of kantonrechter gehouden moest worden.⁸⁸

(5) Een oud-collega van de NRC liet zich slechts positief over Bloem – een zeer scherpzinnig iemand die veel wist – en zijn gezin uit.

⁸⁶ De minister schreef op stukken met rood, de secretaris-generaal met blauw en de chef Kabinet met gewoon zwart potlood.

⁸⁷ Eggink, p. 77.

⁸⁸ Sötemann, die ten behoeve van de lezers(!) zijn tekst niet met noten wilde ‘verzwaren’, is op voor mij mysterieuze wijze aan deze geheime inlichtingen van de hoofdredacteur gekomen (via het archief van de NRC?). Hij citeert hem volledig, met uitzondering van diens conclusie (p. 52), maar vermeldt de verklaringen van de anderen in dit rapport weer niet. Hij zal daar dus niet over beschikt hebben. Zodoende kon hij geen verband leggen met de sollicitaties van Bloem.

Op grond van deze vertrouwelijk verkregen inlichtingen concludeerde de officier van justitie dat mr. Bloem het meest in aanmerking kwam voor een benoeming tot substituut-griffier. 'Hij kan zich dan praktisch bekwamen en staat onder geregeld toezicht.' Voor griffier bij een klein kantongerecht zonder vaste kantonrechter vond hij hem voorsnog niet geschikt, omdat hij dan vrijwel geheel op zichzelf aangewezen zou zijn.

Geen onzedelijke recidive

Ondanks dit niet onverdeeld gunstige rapport van de Rotterdamse officier van Justitie dacht men er op het departement van Justitie sterk aan de jurist met dichterlijke aanleg voor benoeming te Lemmer voor te dragen. Lemmer was typisch een plek waar geen zittende (substituut-)griffier naar solliciteerde en van de zegge en schrijve vijf buiten-sollicitanten kwam mr. J.C. Bloem als vroegst gepromoveerde en waarnemend griffier het meest in aanmerking.⁸⁹

Maar er bestond nog onzekerheid ... over zijn zedelijk gedrag, zoals bleek uit de geheime brief die de minister van Justitie op 14 maart 1928 aan de procureur-generaal van Den Haag zond.⁹⁰ Op een of andere manier was de zedenzaak die Bloems benoeming te Veghel op het laatste nippertje verhinderd had, boven water gekomen. Misschien door een routineonderzoek in de archieven. Of omdat men zich de zaak die zoveel commotie verwekte, nog persoonlijk herinnerde. Secretaris-generaal J.G. van Blom bijvoorbeeld, bij wie alle benoemingsvoorstellen voorbij kwamen voordat ze naar de minister gingen, zou het te binnen geschoten kunnen zijn. Hij bekleedde zijn functie immers al vanaf 1916. Of was het de even lang dienende Hondius, chef Kabinet van het departement? Onder hem werden benoemingen voorbereid.

De commissaris van politie te Rotterdam, die het ministeriële verzoek via de voorgescreven schakels kreeg toegespeeld, kon na ruim een week rapport uitbrengen. De betrokkene was bijna anderhalf jaar gehuwd en had een kind van vijf maanden. Volgens 'zeer vertrouwelijke inlichtingen' bij de NRC ingewonnen, was er op zedelijk gebied niets ongunstigs van hem bekend. Overigens schetste men hem op de krant als 'een zeer bekwaam jong (!) dichter, die slecht met geld kon omgaan'. Ook kwam hij niet in de administratie van zijn eigen Zedenpolitie voor.⁹¹

Eindelijk: Lemmer (1928-1931)

Nu er geen zedelijke beletselen bleken te bestaan veroorloofde minister van Justitie Donner zich op 18 april 1928 mr. Bloem aan Hare Majesteit voor benoeming tot griffier bij het

⁸⁹ Bloem had op 14 januari 1928 naar Lemmer gesolliciteerd.

⁹⁰ ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16628, 14 maart 1928 nr. 770 Geheim

⁹¹ Dit stuk van 23 maart 1928 zit in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16630, 18 april 1928 nr. 1121 Geheim.

kantongerecht van Lemmer voor te dragen. Zoals gebruikelijk werd hij niet in zijn eentje voor een functie bij de rechterlijke macht voorgedragen. Vandaar de volgende collectieve standaardmotivering: ‘wier gunstige bekendheid voldoende waarborg biedt voor hun geschiktheid voor het door hen begeerde ambt.’⁹²

Niets kon er meer tussen komen. Zo leek het en zo bleek het deze keer ook. Op de voordracht volgde de benoeming bij KB van 23 april 1928 nr. 51 met ingang van de dag van indiensttreding, op een jaarwedde van f 2300.⁹³

Meer dan één jaar na zijn eerste sollicitatie in 1927 en acht jaar na de zedenzaak in 1920 was de echte juridische loopbaan van de bijna 41-jarige Bloem EINDELIJK begonnen. Het ontbreken van recidive alsmede een huwelijk met kind sloot voor Justitie het hoofdstuk van de zedenzaak af. Wegens een tekort aan juridische kennis en aan praktijkervaring zat er op dit moment niet meer in. En dat was al meer dan de officier van Justitie te Rotterdam had geadviseerd: een klein kantongerecht met een vaste kantonrechter om goed toezicht te garanderen. Lemmer, dat door de ambulante kantonrechter van Bolsward bediend werd, voldeed hier niet aan. Het lag nu geheel in de handen van Bloem zelf of hij carrière bij de rechterlijke macht wilde maken of niet. Daarom raakt dunkt me de eerder geciteerde, zelfverzekerde bewering van Dekker dat de zedenzaak Bloem duidelijk heeft belet ooit een goede baan bij Justitie te krijgen, kant noch wal.

Was Bloem blij met de benoeming in Lemmer mede omdat het buitenleven hem aantrok,⁹⁴ zijn vriend A. Roland Holst reageerde (in een brief aan Marsman) er sceptisch op: ‘Wat zeg je van Jacques’ benoeming in de Lemmer!? Ik vrees inderdaad, dat hij als alcoholist in die gemeente [...] geen amateur zal blijven, doch tot beroepsklasse zal overgaan.’⁹⁵

Op twee juni trad hij in dienst.⁹⁶ Druk kreeg hij het volgens Eggink niet.⁹⁷ In haar herinnering had hij één keer in de veertien dagen zitting in Lemmer, waarheen hij zich met een stoomtram liet vervoeren. Het baantje vond Bloem ‘een zaligheid voorzoover baantjes dat ooit zijn’.⁹⁸

Isolement

De eerste tijd was het gezin, dat in het naburige dorp Sint-Nicolaasga woonde, niet ongelukkig, maar na verloop van tijd begon het isolement vooral op Clara Eggink te drukken, ondanks de bezoeken van literaire vrienden als Marsman, Du Perron, Slauerhoff en De Vries. Dientengevolge sloeg Bloem in november 1929 al weer aan het solliciteren. Naar

92 ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16134, Kab. nr. 53D, 18 april 1928.

93 Zie 25 april 1928 nr. 4, in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 8234, 3 mei 1928 nr. 800 Gewoon.

94 Eggink, p. 83

95 Zoals geciteerd door Van Vliet, p. 56.

96 Blijkens de kaart van J.C. Bloem uit de verzameling van registratiekaarten leden rechterlijke macht (vier dozen) die nog bij het ministerie van Justitie berusten.

97 Zie Eggink, p. 83-101 voor haar herinneringen over Sint-Nicolaasga.

98 Sötemann, p. 53.

‘verschillende’ plaatsen, vermeldt Van Vliet.⁹⁹ Exact gezegd waren het er veertien. De positie van zittend griffier vormde een geschikt uitgangspunt om het in grote(re) plaatsen te proberen. Daarbij werkte de gunstige beoordeling van de kantonrechter te Bolsward kansenhogend. Hij was de eerste die zich behalve over de persoon ook over het werk van Bloem lovend uitliet: ‘De Heer Bloem vervult met ambitie en ijver het ambt van griffier te Lemmer; zijn werk is steeds goed in orde; hij is een welwillend en prettige persoon in de omgang en betrouwbaar.’ Deze prijzende woorden worden door Sötemann, bij wie dit citaat te vinden is, behoorlijk gekleineerd als hij opmerkt dat dit misschien meer zegt over de aard van het ambt dan over de arbeidzaamheid van de ambtenaar.¹⁰⁰ (Doet Bloem eindelijk eens iets goed, dan is het nog niet goed.)

Sollicitaties mr. J.C. Bloem (november 1929 – april 1931)¹⁰¹

	datum	jaar	kantongerecht		aantal ca	lijst
1.	2 november	1929	Utrecht	(s)	45	nb
2.	23 november	1929	Apeldoorn	(g)	70	nr. 10
3.	23 november	1929	Emmen	(g)	27	nb
4.	30 mei	1930	Den Bosch	(s)	38	bij de eerste 10
5.	30 mei	1930	Hoorn	(g)	23	nr. 3
6.	1 augustus	1930	Amsterdam	(s)	37	nb
7.	1 augustus	1930	Rotterdam	(s)	34	nb
8.	6 oktober	1930	Eindhoven	(g)	16	nr. 3
9.	9 januari	1931	Zaandam	(g)	25	nr. 3
10.	13 januari	1931	Wageningen	(g)	40	nb
11.	10 februari	1931	Almelo	(g)	26	nr. 6
12.	5 maart	1931	Breukelen-Nijenrode	(g)	26	nr. 1
13.	9 april	1931	Alkmaar	(s)	44	niet op lijst
14.	9 april	1931	Utrecht	(s)	37	niet op lijst

aantal ca. = aantal sollicitanten. Omdat er tijdens de rit sollicitanten afvielen en bijkwamen kan dit aantal alleen bij benadering gegeven worden.

datum = datum, waarop het departement van Justitie de sollicitatie van Bloem in behandeling nam.

(g) = functie van griffier

(s) = functie van substituut-griffier

lijst = het nummer van de plaats die Bloem op de lijst van sollicitanten innam.

nb = het nummer van de plaats op de lijst is niet bekend.

⁹⁹ Van Vliet, p. 56.

¹⁰⁰ Sötemann, p. 55.

¹⁰¹ ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 14330 (index jaar 1929): B68 (Utrecht), D66 (Apeldoorn), D63 (Emmen); inv.nr. 14331 (index jaar 1930): B15 (Den Bosch), D18 (Hoorn), B16 (Amsterdam), B18 (Rotterdam), D29 (Eindhoven); inv.nr. 14331 (index jaar 1931): D4 (Zaandam), D11 (Almelo), D19 (Breukelen-Nijenrode), B18 (Alkmaar), D17 (Utrecht); inv.nr. 14332 (index jaar 1932): D4 (Wageningen);

Gegevens der Griffier van het Kantongerecht
Breukelen-Nijenrode

van <u>J. C. Bloem</u> nr. 157, 210	geb. 1807 gegr. 20 Nov. 1916 gegr. 24/11 d. 20 April 1928
van <u>J. P. Kerlingers</u> nr. 151	geb. 1847 d. ca. 10 Dec. 1927
van <u>J. A. Klaver</u> nr. 158	geb. 1847 d. ca. 11 Jan. 1927
van <u>J. E. Linnardi</u> nr. 156	geb. 1859 d. ca. 16 Dec. 1927
van <u>A. W. Schade van Wobben</u> nr. 157	geb. 1907 d. ca. 25 Dec. 1927
van <u>J. C. P. H. Coenen</u> nr. 200	geb. 1892 d. ca. 26 Dec. 1927
van <u>G. Staal</u> nr. 200	geb. 1902 d. ca. 19 Jan. 1927
van <u>J. A. M. van Oersveld</u> nr. 201	geb. 1897 d. ca. Feb. 1927
van <u>L. H. A. Moutzjan</u> nr. 204, 209	geb. 1900 d. ca. 20 April 1927
van <u>H. E. Vlaanderen</u> nr. 209	geb. 1905 d. ca. 11 Feb. 1927

Begin van de lijst van sollicitanten naar de functie van griffier bij het kantongerecht te Breukelen-Nijenrode, 1931. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

Een tegenvallende factor bij het solliciteren was de kwantitatief forse concurrentie. Het staatje op p. 293 laat onder andere zien, hoe het in de anderhalf jaar dat Bloem solliciteerde, gesteld was met de populariteit van de functie van (substituut-)griffier bij de onderscheiden kantongerechten.

Gemiddeld waren er blijkens dit staatje zo'n 35(!) sollicitanten per vacature. Met kop en schouders stak Apeldoorn er in populariteit bovenuit. Hoewel Bloem pas één jaar en zeven maanden tevoren benoemd was, stond hij hier toch al nummer 10 en dat op een totaal van 70 sollicitanten. Dit zou kunnen betekenen dat er in deze tijd weinig verschuivingen waren onder de zittende (substituut-)griffiers. Eindhoven scoorde met 16 sollicitanten opvallend laag, wat niet helemaal lijkt te kloppen. In 1930 steeg Bloem bij minder begeerde plaatsen naar een derde plaats met uitzondering van de terugval bij Almelo(?).¹⁰² Eerst bij het matig populaire Breukelen (toch nog altijd 26 sollicitanten) kon de Lemmerse griffier als enig zittend lid van de rechterlijke macht opklimmen naar de eerste plaats op de lijst. De gegadigden van buiten stonden, zoals het gebruik wilde, onder hem chronologisch gerangschikt op datum van hun afstuderen. Saillant detail: Bloem was slechts één jaar ouder dan de laagst geplaatste sollicitant. Deze was pas een jaar daarvoor, in 1930, voor zijn doctoraal examen rechten geslaagd.¹⁰³ Met hem vergeleken was Bloem dus een snelle juridische jongen.

In de wetenschap dat Bloems griffierschap in Lemmer gunstig werd beoordeeld, zette de chef Kabinet een dikke streep onder de functieaanduiding 'griffier' van de nummer 1. Minister van Justitie Donner maakte overeenkomstig dit advies zijn keuze door er met rode letters 'Mr. Bloem' onder te schrijven. De familie Bloem zou spoedig uit haar isolement verlost worden.

De minister van Justitie beschikt

Bloem zat kennelijk met smart op overplaatsing te wachten gezien het feit dat hij begin 1931 de frequentie van het solliciteren opvoerde. Het isolement drukte des te meer, omdat zijn huwelijk aan 'het kraken' was gegaan, zoals Eggink het uitdrukt. Zij zoekt de oorzaak vooral in het bovenmatig drankgebruik van haar toenmalige echtgenoot: 'De situatie was gewoonlijk zo dat Jacques in de avond dronken in bed lag en dat ik met logerende mannen in de maneschijn aan het wandelen was.' En: 'ik zou er wel vandoor zijn gegaan als het kind er niet geweest was.'¹⁰⁴

Met Bloems dichterlijke leven was het heel wat rooskleuriger gesteld. Halverwege 1930

inv.nr. 16146, Kab. nr. 207A, 24 december 1929 (Apeldoorn); inv.nr. 16149, Kab. nr. 324A, 17 juli 1930 (Hoorn); inv.nr. 16150, Kab. nr. 332A, 28 juli 1930 (Den Bosch); inv.nr. 16151, Kab. nr. 351A, 1 oktober 1930 (Amsterdam); inv.nr. 16152, Kab. nr. 368A, 27 oktober 1930 (Eindhoven); inv.nr. 16154, Kab. nr. 72A, 21 februari 1931 (Zaandam); inv.nr. 16155, Kab. 92A, 30 maart 1931 (Almelo en Breukelen-Nijenrode); inv.nr. 16156, Kab. nr. 139A, 23 juni 1931 (Alkmaar); inv.nr. 16157, Kab. 163A, 23 juli 1931 (Utrecht).

¹⁰² Stond hij hier wellicht nog steeds zedelijk ongunstig bekend?

¹⁰³ De gegevens betreffende Breukelen zijn ontleend aan: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16155, Kab. nr. 92, 30 maart 1931.

¹⁰⁴ Eggink, p. 102.

Clara Eggink, Wim Bloem en Jacques Bloem tijdens een vakantie in Bergen (NH), 1930. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

was zijn dichtader weer gaan vloeien. In de nieuwe versregels gaf hij gestalte aan het menselijk lot van het ouder worden, de ontgoocheling, de eenzaamheid en de dood.¹⁰⁵ Geïnspireerd door het kerkje in Sint-Nicolaasga dichtte hij bijvoorbeeld:

*De vroege voorjaarsdag was stil en koud
De egale hemel nog te bleek voor regen,
En langs de vale, mensenloze wegen
Werd het hart zonder pijn en tijdsloos oud.*

*Een glanzend water aan de kim, daarvoor
Een bomenrij en een versomberd weiland,
En op een lagen heuvel als een eiland
't Verlaten kerkje, in de eenzaamheid teloor.*

*Hiertoe had dan het leven mij gevoerd:
Na vele zware dagen ommekomen,
Verteerd van daden, ondermijnd van dromen,
Dit land te aanschouwen, nauwelijks meer ontroerd.¹⁰⁶*

¹⁰⁵ Sötemann, p. 55: 'Bloems eigen woorden.'

¹⁰⁶ 'Het oude kerkje', in: Bloem, p.125.

Kantongerecht te Breukelen-Nijenrode. Achter de twee ramen rechtsboven was de griffie. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

Toen zijn tweede dichtbundel *Media vita*¹⁰⁷ in aantocht was, bereikte hem het bericht dat hij bij KB van 2 april 1931 benoemd was tot griffier van het kantongerecht Breukelen-Nijenrode. Deze benoeming geschiedde op grond van de standaardmotivering, dat hij door de wijze waarop hij zijn tegenwoordige functie had vervuld, voor het ambt waarnaar hij dong de nodige geschiktheid en bekwaamheid bezat.¹⁰⁸

‘Als de nood het hoogst is, is de redding nabij,’ herinnert Eggink zich haar reactie op de boodschap dat zij spoedig uit Sint-Nicolaasga verlost zouden worden. Een algemene wijsheid die ze onmiddellijk laat volgen door een woordspeling op een ander gezegde: ‘De mens wikt en de minister van Justitie beschikt.’¹⁰⁹

Het paradijs van Breukelen-Nijenrode (1931-1934)

In het mooie en centraal gelegen Breukelen betrok de familie Bloem een huis aan de Vecht, waarvan de huur van f 400 per jaar meeviel in verhouding tot de jaarwedde van f 2600.¹¹⁰

¹⁰⁷ Deze titel is een verkorting van ‘Media vita sumus in morte’ (midden in het leven leven we met de dood), zie Sötemann, p. 54.

¹⁰⁸ Zie ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 14332, 19 april 1931 nr. 830 Gewoon (voor het KB) en inv.nr. 16155, Kab. nr. 92, 30 maart 1931 (voor de, collectieve, standaardmotivering in de benoemingsvoordracht).

¹⁰⁹ Eggink, p. 102.

¹¹⁰ Het jaarsalaris was gelijk aan dat in Lemmer, waar het op 1 juni 1930 periodiek met f 300 verhoogd was. De volgende periodieke verhoging van 1 juni 1932 bracht f 200 extra in het laetje.

Bloem waande zich in het ‘paradijs van Nederland’.¹¹¹ Zijn dichtbundel *Media vita* verscheen al enkele maanden na zijn indiensttreding (20 mei 1931). Een van zijn eerste daden als griffier was op zoek te gaan naar een administratieve kracht. Deze vond hij in een, volgens Eggink, vriendelijke jongeman die tegen een kleine vergoeding de ‘vervelende karweitjes’ op de griffie opknapte,¹¹² zodat hij zelf nog maar een keer in de week de zitting behoefde bij te wonen. Van het archief maakte hij een rommeltje. Nog jaren later ‘was het op het Utrechtse kantongerecht een schrikwekkend vooruitzicht als iets in het Breukelse archief moest worden opgezocht.’¹¹³ Dit alles had ten gevolge dat de beoordeling van Bloem in 1932 ronduit slecht uitviel, zoals een sollicitantenlijst van 1934 uitwijst: ‘Administratief niet de noodige ervaring; heeft de persoonlijke voortdurende bemoeiing van den kantonrechter ten zeerste van noode; is, althans voorloopig, niet geschikt voor eenigerlei bevordering.’¹¹⁴ Hoe toepasselijk zijn Bloems versregels

*In 't slecht vervullen van onnoozle plichten
Om den te karigen brode allengs verdaan.*¹¹⁵

Het jaar 1932 bracht nog meer ellende. Begin november overleed zijn moeder en een paar weken daarna kwam er een definitief einde aan zijn huwelijk door echtscheiding. De doodsteek werd in de visie van Clara Eggink toegebracht door haar ontdekking dat ze niet ‘uit het hout van de dienende Martha’s gesneden was’ en dat zij met schrijven haar eigen kost kon verdienen.¹¹⁶

In de herfst van 1932 vatte Bloem het plan op Nederlands te gaan studeren in Utrecht – het spreekt haast vanzelf (Sötemann) dat hij het er al gauw bij liet zitten – en rond april 1933 voelde hij zich ‘beroerder’ dan ooit. Het was in deze tijd dat hij lid werd van de N.S.B.,¹¹⁷ waarover later iets meer.

Wachtgeld

Niet alleen in het privé-leven van Bloem liep het fout. Ook boven de werksfeer pakten zich donkere wolken samen. Al in 1924 waren door minister van Justitie Heemskerk wetsontwerpen bij de Tweede Kamer ingediend om 34 kantongerechten op te heffen, maar de Kamer ging dwarsliggen. Twee voorstellen tot opheffing van 7 rechtbanken en 48 kantongerechten (respectievelijk 4 en 40), die minister Donner in 1932 achtereenvolgens vanwege de snel verslechterende economische situatie indiende, leden eveneens schipbreuk. Pas

¹¹¹ Respectievelijk: Eggink p. 104; de eerder genoemde registratiekaart Bloem (Mv), registratiekaarten leden rechterlijke macht); Sötemann, p. 55.

¹¹² Eggink, p. 117.

¹¹³ Sötemann, p. 55-56.

¹¹⁴ In: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16191, Kab. nr. 121B, 25 mei 1934. Onderstreping door een hoge Justitieambtenaar.

¹¹⁵ Eerste strofe van ‘Dichterschap’, in: Bloem, p. 189.

¹¹⁶ Eggink, p. 106.

¹¹⁷ Sötemann, p. 57.

toen de nood tot crisishoogte gestegen was, lukte het de nieuwe minister van Justitie Van Schaik op 19 oktober 1933 een wetsontwerp tot inkrimping van de rechterlijke organisatie met 2 rechtbanken en 39 kantongerechten, erdoor te krijgen.¹¹⁸

Eén van die kantongerechten zetelde in Breukelen-Nijenrode. Trouwens ook Lemmer en Bolsward vielen ten slachtoffer aan de wet van 17 november 1933,¹¹⁹ die op 1 januari 1934 in werking trad. Vanaf die datum ontving Bloem, wiens betrekking met zijn kantongerecht werd opgeheven, wachtgeld ex artikel 2 van die wet. Eggink naar aanleiding hiervan: 'Hoe hij ook over dat griffierschap gejammerd mag hebben, volgens mij ging het hem toch een beetje aan het hart. Maar hij zou liever zijn tong afgebeten hebben dan dat te erkennen.'¹²⁰ Deze uitspraak geeft weer aanleiding tot de conclusie dat de jurist Bloem in het dagelijkse leven bij tijd en wijle een minder grote hekel aan zijn werk kan hebben gehad dan de dichter Bloem in zijn gedichten ten opzichte van menselijke arbeid uitdroeg. De positieve beoordeling van de kantonrechter te Bolsward wijst ook in die richting. Wat hier verder van zij, het demonstreert weer eens hoe voorzichtig men met de relatie tussen leven en kunstwerk, in casu poëzie, moet omgaan.

Voordat Bloem op 1 augustus 1934 in Kijkduin ging wonen, verbleef hij blijkens de sollicitatiebrieven die hij weer ging schrijven, in Den Haag. Waarschijnlijk omdat er zoveel kantongerechten waren opgeheven, probeerde hij voor het eerst een betrekking als substituut-griffier bij een réchtbank te krijgen en wel in Arnhem, Breda en Utrecht. Bij de gemiddeld 33 sollicitanten zat de nieuwe groep van wachtgelders (onder wie hij) met veelal gunstige tot zeer gunstige beoordelingen. Daarmee stond zijn eerder vermelde negatieve beoordeling in schrill contrast. De woorden 'niet geschikt voor eenigerlei bevordering' maakten hem bij voorbaat kansloos. Geen wonder dat niet alleen deze sollicitaties, maar ook die naar het griffierschap bij het kantongerecht van Zwolle en naar de functie van adjunct-commies bij de afdeling 'Rijkstucht- en opvoedingswezen' van het departement van Justitie op niets uitliepen.¹²¹

Per abuis aan Hare Majesteit

Bloem had de moed opgegeven werk te vinden bij de rechterlijke macht of op het departement van Justitie. Tenminste, voorlopig. Aan de wachtgeldtermijn kwam evenwel op 1 juli 1935 een einde¹²² en toen het water hem, in deze crisisjaren nog eens extra, tot aan de lip-

118 M. Verburg, *Geschiedenis van het ministerie van Justitie*. Dl. II 1898-1940 (Den Haag 2001), p. 359.

119 Stbl. nr. 606.

120 Eggink, p. 117.

121 Zie voor de in totaal vijf sollicitatiebrieven en voor andere stukken die de sollicitaties betreffen: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16191, Kab. nr. 121B, 25 mei 1934; inv.nr. 16195, Kab. nr. 191A, 18 juli 1934 en inv.nr. 16184, Kab. nr. 7 AL, 24 oktober 1934. Met uitzondering van Bloems persoonlijk handschrift zit er kraak noch smaak aan deze standaardbriefjes.

122 Zie de lijst met sollicitanten in: MvJ, Kab. 1942 nr. 338B, 17 maart 1942 (het Kabinetsarchief van 1941 en volgende jaren berust nog bij het ministerie van Justitie).

pen kwam te staan, schaarde hij zich in november 1935 toch weer onder de ongeveer 130 gegadigden voor vacante betrekkingen op diverse afdelingen van het departement van Justitie.¹²³ Wederom had hij geen schijn van kans. Voor een deel lag dat aan hemzelf. Niet alleen droeg hij het brandmerk van onbekwaam griffier, maar hij stak ook met zijn standaard-sollicitatiebriefje negatief af tegen de overige veertien sollicitanten, die op de lijst voor plaatsing op de afdeling Staats- en Strafrecht stonden. Met name de pas afgestudeerden hadden veel werk van hun sollicitatiebrieven gemaakt. En iedereen had zich voorzien van een of meer (professorale) aanbevelingen, behalve Bloem. Gezien zijn magere briefje had hij er zich waarschijnlijk ook niet voor uitgesloofd. Of misschien had hij het wel gedaan, maar wilde geen gezaghebbende jurist zijn vingers branden. Een ander minpunt kan men hierin zoeken dat hij de enige was die gewoontegetrouw zijn sollicitatie aan Hare Majesteit adresseerde. Hoewel dit aan het verkeerde adres was, aangezien de Kroon niet over vervulling van vacatures op ministeries ‘ging’, was het ook weer geen ramp. De brief werd toch wel doorgestuurd. Maar handig was het niet. Door een brief rechtstreeks naar een zorgvuldig uitgekozen, invloedrijke ambtenaar of zelfs de minister te sturen, trok de sollicitant meer aandacht en was dus de kans op succes groter.

Aan de andere kant speelden er factoren mee, waarop de sollicitanten, dus ook Bloem, geen greep hadden. Gretha Vogelaar bijvoorbeeld, kersvers van de Universiteit, prima gestudeerd en warm aanbevolen, had zich bijna zeker de moeite van het schrijven kunnen besparen. In een dossier uit hetzelfde jaar staat namelijk bij de naam van een kwalitatief vergelijkbare sollicitante de woorden, die uit de rode pen van de minister gevloeid waren: ‘Jammer dat het een vrouwelijke kracht is.’¹²⁴

Daarnaast kon niemand tippen aan de kruiwagens van de jonge sollicitant, advocaat H.J. Woltjer uit Rotterdam. Hij was de zoon van R.H. Woltjer, een collega van H. Dooyeweerd, hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Dooyeweerd nu riep voor deze Woltjer jr., een oud-student van hem, schriftelijk ‘nog eenmaal’ de voorspraak van oud-minister van Justitie Donner in, eveneens een telg uit de ‘VU-familie’.¹²⁵ Een kort briefje van Donner dat de aanbeveling van Dooyeweerd begeleidde, met de aanhef ‘Amice’ en ‘dat ziet er goed uit’, was voor zijn opvolger Van Schaik voldoende om aan H.J. Woltjer de functie toe te wijzen. Er moet nog wel bij gezegd worden dat Donner een paar dagen eerder al op eigen initiatief met Van Schaik over Woltjer gesproken had. Deze volgens Dooyeweerd goede, volkomen betrouwbare jurist en ‘prettige en vlotte persoonlijkheid’ zou het nog ver brengen op het departement.

Dat dit staaltje van vriendjespolitiek niet op zich zelf stond, blijkt uit de zojuist geciteerde woorden van Dooyeweerd ‘nog eenmaal’.

123 Zie (ook voor het vervolg) ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16214, Kab. nr. 4, 31 maart 1936.

124 In: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16199, Kab. nr. 7K [?], 25 april 1935.

125 Zie voor dit briefje van Dooyeweerd (11 maart 1936) en voor het volgende van Donner (13 maart 1936) eveneens ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16214, Kab. nr. 4, 31 maart 1936.

Loftrompet van Sociale Zaken

Bloem had inmiddels buiten de Justitiële horizon, eindelijk een baantje weten te bemachtigen, en wel op het departement van Sociale Zaken, waar hij vanaf 12 december 1934 op arbeidscontract bij de afdeling Steunverlening werkte. Hij hield zich bezig met correspondentie en rekesten in verband met de uitvoering van de Steunregeling.¹²⁶ Het verdiende nog niet de helft van wat hij als griffier aan loon gebeurd had. Zijn vrienden Roland Holst, Jan Campert en anderen, organiseerden derhalve een collecte voor hem, maar de opbrengst was te laag om de huur van zijn huis in Kijkduin te kunnen betalen. Dit bracht hem ertoe op kamers te gaan wonen bij de actrice Joekie Broedelet,¹²⁷ de ex-echtgenote van Jan Campert. Clara Eggink en Jan Campert, die met elkaar in het huwelijk waren getreden, gingen na overleg met Bloem in zijn huis wonen, samen met de kinderen Remco Campert (zoon van Jan en Joekie) en Wim Bloem. Vader Bloem, die volgens Eggink bijzonder op Campert als schrijver én als mens gesteld was, nam dit huwelijk sportief op.¹²⁸

Volgen we Eggink, die na korte tijd van Campert scheidde en weer met Bloem ging samenwonen, verder in haar herinneringen dan stelde de functie op Sociale Zaken weinig voor: 'Daar heeft zich het merkwaardige feit voorgedaan dat deze niet ijverige figuur klaagde over te weinig werk. [...] Die achterstand [die hij aantrof] had hij in veertien dagen weggewerkt. Niet geheel tot vreugde van zijn collega ten departement. Brieven beantwoorden was een koud kunstje voor hem.'¹²⁹ Hoewel hij vaak te laat op het departement kwam, werd zijn anders zo strenge chef binnen de kortste keren zijn beste vriend. 'Hij straalde zoveel innemendheid uit, dat eigenlijk niemand daar tegenop kon.'¹³⁰ Hoe de 49-jarige Bloem het ook naar zijn zin had en gewaardeerd werd, de werkelijkheid was dat dit crisisbaantje hem geen enkele zekerheid voor de toekomst bood.¹³¹ Daarom solliciteerde hij in oktober 1936 (voor de zoveelste keer) naar een rechterlijke betrekking, wat blijkt uit een verzoek om inlichtingen van Justitie aan Sociale Zaken. De lofstrompet die dit departement over hem stak, was niet gering: 'Hij is volijverig, werkt zich snel in, heeft een scherp verstand [...], terwijl ook de vlugheid, waarmede hij de hem opgedragen werkzaamheden verricht, alleszins is te prijzen. Zijn omgangsvormen zijn zeer aangenaam.'¹³²

Zelfs deze lof was niet genoeg om Bloem in de rechterlijke macht te doen herintreden. Het departement van Justitie weigerde te vergeten dat zijn conduitestaat als griffier niet

¹²⁶ Zie brief d.d. 14 november 1936 van de minister van Sociale Zaken aan de minister van Justitie in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16240, Kab. nr. 468A, 5 november 1936.

¹²⁷ Sötemann, p. 60.

¹²⁸ Eggink, p. 121.

¹²⁹ Eggink, p. 126.

¹³⁰ Eggink, p. 127.

¹³¹ Zie een interne notitie van het departement van Justitie d.d. 30 oktober 1936 in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16240, Kab. nr. 468A, 5 november 1936.

¹³² Zie de brief van 14 november 1936 in: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr. 16240, Kab. nr. 468A, 5 november 1936. Sötemann geeft een exact gelijklopend citaat op p. 60-61. Hij ontleent het aan een intern ambtelijk 'testimonium' door de directeur-generaal van de afdeling waar Bloem werkte, op 12 november verstrekt. Dat gebeurde twee dagen voordat deze brief aan het departement van Justitie opgesteld werd.

best was.¹³³ Op het arbeidsfront van de poëzie daarentegen bleef het voorspoedig gaan. Zijn derde bundel gedichten, getiteld *De nederlaag*, verscheen op 7 mei 1937. De thema's waren nog steeds leven en dood, maar motieven als pijn, eenzaamheid en de dodende dagelijksheid waren centraler komen te staan.¹³⁴

Politieke houding

Voordat zijn laatste sollicitatiegolf (meer een golfje) en zijn benoeming tot griffier van het kantongerecht te Zutphen ter sprake zullen komen, eerst enkele woorden over de politieke houding van Bloem. Hij geloofde in een elitaire heilsstaat op hoog geestelijk niveau. Deze werd gepredikt door Charles Maurras, een aartsconservatief met hiërarchische opvattingen, in wiens ogen democratie tot anarchie en ontworteling van de samenleving leidde.¹³⁵ Zoals zoveel conservatieve generatiegenoten uit hetzelfde milieu koesterde Bloem elitaire, sterk nationalistische, antisocialistische, antiroomse én antisemitische vooroordelen. De theorie spoorde echter niet met de praktijk. Onder zijn beste, nimmer door hem gediscrimineerde vrienden bevonden zich bijvoorbeeld de indertijd bolsjewistische Van Eyck, de socialiste Irene Vorrink, de roomse Jan Engelman, en de joodse Jacob Israël de Haan en Victor van Vriesland.¹³⁶

In april 1933 werd Bloem, toen nog griffier te Breukelen, zoals eerder gezegd lid van de Nationaal Socialistische Beweging. Enkele jaren daarna zegde hij het lidmaatschap echter al weer op, nadat hij bij Mussert op bezoek geweest was. De leider bleek Maurras niet te kennen: 'men kon zich niet encaïlleren met barbaren die hun eigen afkomst niet kennen.'¹³⁷ Dit had overigens niet tot gevolg dat hij zijn fascistische sympathieën liet varen. Zo schreef hij een gunstige recensie over antisemitische gedichten van de N.S.B.-er George Kettmann, wat hem een knallende ruzie met Menno ter Braak bezorgde.¹³⁸ Ook werkte hij in 1938 mee aan *De Waag*, een nationalistisch, pro-Duits tijdschrift, dat door dr. Tobie Goedewaagen als redacteur en later als hoofdredacteur in nationaal-socialistisch vaarwater geloodst werd. Bloem kende Tobie in ieder geval nog uit de tijd dat deze filosofie in Utrecht studeerde en als getuige in zijn appèlzaak voor het Amsterdamse Hof in november 1920 optrad. En last but not least: onder de in het algemeen onschuldige filmrecensies die Bloem in *De Waag* schreef, bevond zich een verbijsterend juichend relaas over het verfilmde bezoek van Hitler aan het fascistische Italië.

Of de Duitse inval op 10 mei 1940 de jarige Bloem definitief tot inkeer bracht, zoals Sö-

¹³³ Zie de interne notitie vermeld in noot 131.

¹³⁴ Sötemann, p. 61.

¹³⁵ Eggink, p. 57 en Sötemann, p. 26-27.

¹³⁶ Sötemann, p. 28-29.

¹³⁷ Sötemann, p. 58.

¹³⁸ Zie Sötemann, p. 63 en A. Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* (4 dln; Amsterdam 1988-1992), dl. 2, p 428. (Hierna: Venema).

temann stelt, is nog maar de vraag.¹³⁹ Venema weet tenminste te vertellen dat hij vanaf de zomer van 1940 tot februari 1941 aangesloten was bij het Nationaal Front van Arnold Meijer, de tweede fascistische beweging in Nederland na de N.S.B. Bovendien was hij volgens dezelfde Venema na ‘enige’ Duitse pressie lid van de Kultuurkamer geworden.¹⁴⁰ Nu meldde Bloem zich inderdaad bij deze Kamer aan, maar daarvoor had Bergfeld, de fanatieke zetbaas van Goebbels, twee brieven moeten schrijven en met de Sicherheits Polizei moeten dreigen.¹⁴¹ Hoogstens kan de dichter een gebrek aan heldhaftigheid verweten worden. Zijn vriend Roland Holst bijvoorbeeld bleef ondanks de dreigementen openlijk weigeren, zij het dat deze zijn dappere houding ook weer niet overdreef: hij zorgde ervoor niet thuis te zijn toen de SP hem op bevel van een razende Bergfeld kwam arresteren. Tot grote opluchting van Tobie Goedewaagen overigens. Die had het intussen geschopt tot secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, een departement dat door hem zelf uit het niets opgebouwd werd. Hoewel de pijl van de meldingsplicht (vóór 1 april 1942) uit zijn eigen koker was gekomen en hij het jammer vond dat Roland Holst er geen boodschap aan had, moest hij niets van dergelijke ruwe Duitse methodes hebben.¹⁴²

Hoe dan ook, de bevoegde autoriteiten zagen, voorzover viel na te gaan,¹⁴³ na de Oorlog geen reden Bloem in het kader van de bijzondere rechtspleging te vervolgen of hem hetzij als kunstenaar hetzij als rechterlijk ambtenaar te zuiveren. Niettemin rijst de vraag hoe het hem in vredesnaam lukte tijdens de Oorlog opnieuw als griffier aan de slag te komen, wat wegens zijn slechte staat van dienst vóór de Oorlog nog tot de onmogelijkheden behoorde. Om hierop een antwoord te vinden moeten we eerst nog naar het begin van de Oorlog terug.

Bekend dichter

Als de meeste Nederlanders, verhaalt Eggink, concentreerde de familie Bloem zich na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op haar eigen omgeving ‘au fond op de jacht naar iets eetbaars’.¹⁴⁴ Binnen de vriendenkring werden botje bij botje en bonnen bij bonnen gelegd. Alleen Jan Campert bracht nooit bonnen in. Pas later, toen hij gepakt was en na gevangen gezeten te hebben in een concentratiekamp was overleden, begreep Eggink dat hij de bonnen voor joodse onderduikers nodig had gehad.¹⁴⁵ Anti-held Bloem, die er tussen

139 Sötemann, p. 63.

140 Venema, dl. 2, p. 430.

141 L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945* (Den Haag: Staatsuitgeverij 1969-1991) dl. 5, p. 743. (Hierna: De Jong)

142 Zie Goedewaagens strafdossier I van het bijzonder gerechtshof Den Haag (BG Den Haag) in: ARA, toegang 2.09.09: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv.nr. 70897.

143 Een zuiveringsdossier van Bloem bleek niet te vinden. Uit een lijst van ‘Bezoldigden R[echterlijke] M[acht]’ – opgemaakt in de Oorlog – waarop de politieke richting van de in de jaren ‘40-’45 benoemde leden van de rechterlijke macht is genoteerd, behoort Bloem niet tot de degenen bij wie is aangetekend: ‘lid NSB’, ‘goed ingesteld’, ‘politiek goedgezind’, en dergelijke. Deze lijst bevond zich in: MvJ, depot 166 (o.m. zuivering rechterlijke macht), doos 5. Dit materiaal is thans met het oog op overbrenging naar het ARA in bewerking bij de Centrale Archiefselectiedienst te Winschoten.

144 Eggink, p. 136.

145 Eggink, p. 132.

haakjes niet voor terugdeinsde op clandestiene literaire avondjes bij de in Hoorn ondergedoken Ed Hoornik gedichten voor te lezen,¹⁴⁶ was met het maken van gedichten gestopt. Hij zat zo tot over zijn oren in de geldzorgen, dat het loon(tje) van Sociale Zaken in een bodemloze put viel. Ook het gebedel om geld bij vrienden bood geen structurele oplossing.

‘Per 1 juli 1942 werd de dichter benoemd in zijn laatste ambtelijke functie: griffier van het kantongerecht Zutphen,’ meldt Sötemann abrupt na een witregel.¹⁴⁷ Ook Eggink komt plompverloren met de mededeling van zijn benoeming te Zutphen.¹⁴⁸ Beiden zwijgen over hetgeen eraan vooraf ging. Om deze leemte op te vullen het volgende.

Op 24 maart 1941 pakte Bloem een oude bezigheid, het schrijven van sollicitatiebrieven, weer op met het doel opnieuw een betrekking als (substituut-)griffier in de wacht te slepen. Waarom hij dit deed? Natuurlijk valt in eerste instantie te denken aan de financiële hoge nood waarin hij verkeerde. Maar het was nu ook opportuun geworden om te solliciteren. Ten gevolge van de door de Duitsers geïnitieerde nieuwe orde begonnen sollicitanten naar een functie bij de rechterlijke macht steeds schaarser te worden. Niet iedere jurist voldeed om maar iets te noemen aan de Duitse politieke eisen of wilde er aan voldoen. Voor de vijf plaatsen waarnaar Bloem in 1941 en 1942 solliciteerde, toonden respectievelijk 23, 15, 8, 4 en 6 sollicitanten belangstelling. Het betrof de vacante betrekkingen van (substituut-) griffier bij het kantongerecht Alphen aan den Rijn, het kantongerecht Amsterdam, het Hof Amsterdam, de Hoge Raad en het kantongerecht Zutphen.

Er zat voor Bloem niets anders op dan de adressering van zijn modelbriefje te wijzigen. Hare Majesteit was immers naar Londen vertrokken en doorsturen was er niet meer bij. Leden van de rechterlijke macht werden niet meer door de Kroon, maar hetzij door de secretaris-generaal van Justitie benoemd onder het politiek toezicht van de Duitse bezetter, hetzij – bij de belangrijkste posten – rechtstreeks door de bezetter. De eerste drie sollicitaties, in maart en april 1941, werden gericht aan Johannes (voorheen Isaäk) Petrus Hooijkaas, waarnemend secretaris-generaal van 18 maart tot 1 juli 1941.¹⁴⁹ Zijn voorganger, J.C. Tenkink, had ontslag genomen omdat hij de maatregelen die de Duitsers van hem vergden niet langer voor zijn verantwoording wilde nemen.

De naamsbekendheid van Bloem als dichter maakte op het departement van Justitie zodanig indruk dat bij zijn sollicitaties naar Alphen aan den Rijn en het Amsterdamse Hof¹⁵⁰ op de sollicitantenlijsten ‘bekend dichter’ werd genoteerd, terwijl men in hetzelfde vakje bij de andere sollicitanten een oordeel over hun juridische merites schreef. Geen woord dus over Bloems disfunctioneren als griffier in Breukelen-Nijenrode. Hoewel ... op de lijst van kandidaten voor het substituut-griffierschap bij Hof Amsterdam – nota bene het Hof

¹⁴⁶ Venema, dl. 1, p. 363.

¹⁴⁷ Sötemann, p. 64.

¹⁴⁸ Eggink, p. 133.

¹⁴⁹ Wijziging voornaam begin 1939. Zie W.A. Ornee: ‘Hooijkaas, Isaac Petrus’, in: *Biografisch woordenboek van Nederland* (Den Haag 1989) dl. 3, p. 271.

¹⁵⁰ Bloem trok zijn sollicitatie naar een plaats bij de griffie van het kantongerecht te Amsterdam in. Zie het woord ‘intrekking’, geschreven op zijn sollicitatiebrief.

waardoor hij in 1920 wegens openbare schennis van de eerbaarheid voorwaardelijk veroordeeld werd – is er een stuk tekst zorgvuldig met een vloeistof gewist. Ging dat wellicht over Bloems slechte staat van dienst als griffier? Of betrof het een opmerking over zijn zedenmisdrijf? Het antwoord moet (voorlopig) achterwege blijven.

Hooijkaas liet zich bij zijn keuze niet door de bekendheid van Bloem als dichter van de wijs brengen. In beide functies werden anderen benoemd.

Te hoog gegrepen

Na deze drie mislukte pogingen legde Bloem ontmoedigd de sollicitatiepen neer, om haar weer op te nemen toen hij hoorde dat er een plaats van substituut-griffier bij de Hoge Raad der Nederlanden vaceerde.¹⁵¹ De geadresseerde was deze keer secretaris-generaal J.J. Schrieke. Diens voorganger Hooijkaas had al spoedig het veld moeten ruimen, omdat zijn weigering het Journalistenbesluit te ondertekenen bij Seyss-Inquart niet in goede aarde was gevallen.¹⁵² De rijkscommissaris zou door Schrieke niet teleurgesteld worden. Deze N.S.B-er zette zich zo ijverig voor de Duitsers in dat het bijzonder gerechtshof te Den Haag hem na de Oorlog ter dood veroordeelde, waarbij echter moet worden opgemerkt dat de doodstraf wegens gratieverlening niet werd uitgevoerd.

Vijf sollicitanten meldden zich voor deze betrekking. Een opvallend klein aantal, waaraan de bedenkelijke rol die ons hoogste rechtscollege in de Oorlog speelde, debet geweest kan zijn. Schrieke had te kiezen uit oud-griffier Bloem, twee substituut-griffiers en een waarnemend griffier bij het kantongerecht in Den Haag, en F.J.F.M. Duynstee, werkzaam bij het Deviezeninstituut. Elk teken van beoordeling ontbreekt op de sollicitantenlijst, trouwens in het gehele dossier. Waarom één van de Haagse substituut-griffiers benoemd werd, blijft derhalve gissen.

Voor de 54-jarige Bloem, bekend of niet, was deze financieel aantrekkelijke functie dus te hoog gegrepen,¹⁵³ maar hij was in goed gezelschap, namelijk van de later bekend geworden staatsrechtsgeleerde Duynstee.

Literair vooraanstaande persoonlijkheid

Donderdag 26 maart 1942 was een historische datum in het leven van Bloem. Op deze dag schreef de dichter-jurist de sollicitatiebrief die zou leiden tot zijn derde en laatste betrekking

¹⁵¹ Zie (ook voor het vervolg) MvJ, Kab. 1942, nr. 338B, 17 maart 1942.

¹⁵² Dit Journalistenbesluit was afkomstig van het Departement van Goedewaagen (Volksvoorlichting en Kunsten). In notulen van dit departement wordt vermeld dat Hooijkaas wel ondertekening weigerde, maar tegelijkertijd toezegde dat hij zou meewerken aan de uitvoering ervan. Zie Goedewaagens strafdossier II van het BG Den Haag in: ARA, CABR, inv.nr.70897.

¹⁵³ De jaarwedde van de benoemde 30-jarige griffier bedroeg f 3564. Bloem ging een paar maanden later als griffier bij het kantongerecht te Zutphen f 2970 per jaar verdienen. Zie respectievelijk Bloems benoemingsdossier: MvJ, Kab. 1942 nr. 338B, 17 maart 1942, en zijn registratiekaart, eveneens op het ministerie van Justitie.

als griffier, tevens de allerlaatste baan in zijn arbeidsbestaan. Het betrof zoals eerder opgemerkt het ambt van griffier dat bij het kantongerecht Zutphen opengevallen was. Langzamerhand wekt het geen verbazing meer dat er weinig sollicitanten waren. Om precies te zijn zes. Onverstoorbaar schreef Bloem hetzelfde briefje als altijd, terwijl de overige vijf kandidaten er echt voor waren gaan zitten. Onder hen waren er wier sollicitatie gesteund werd door een aanbevelingsbrief. Bloem had nog nooit in zijn sollicitatieverleden het genoegen van een dergelijke ondersteuning mogen smaken. Ook thans was dat niet het geval.

Desondanks liet Schrieke zijn oog op Bloem vallen. In de begeleidende brief waarmee hij de sollicitatiebrieven aan de kantonrechter van Zutphen, mr. A.H.D.F. Essers, opstuurde, schreef hij:

‘Ik stel het op prijs omtrent de vervulling van deze plaats Uw gevoelen te kennen. Naar mijn aanvankelijke oordeel verdient de sollicitatie van Mr. J.C. Bloem, gewezen griffier bij het voormalige kantongerecht Breukelen-Nijenrode, bijzondere aandacht, omdat hij tengevolge van de opheffing van de verscheidene kantongerechten in 1934 op wachtgeld is gekomen.’

Het is belangrijk nu al op te merken, dat de secretaris-generaal in de minuut van deze brief een tweede reden om Bloem te benoemen had doorgestreept: ‘Voorts is hij op litterair gebied een vooraanstaande persoonlijkheid.’ Het ‘aanvankelijke oordeel’ van de secretaris-generaal werd door Essers niet gedeeld. Zijn voorkeur ging uit, antwoordde hij, naar nummer twee van de lijst, mr. H. Wilbrenninck, sedert 1928 griffier in Heerenveen. Want hij was degene die het meest ‘met de zaken op de hoogte’ was. Hiermee sloot Essers aan bij de aanbevelingsbrief van zijn plaatsvervangend kantonrechter, die de Heerenveense griffier al vanaf diens vroegste jeugd kende, aangezien hij van oorsprong een Twentenaar was. Wilbrenninck zou met zijn aanleg, bekwaamheid en opgewekt, consciëntieus karakter als griffier in zijn geboortestreek geheel voldoen.

Goede sier?

Schrieke negeerde de wensen uit Zutphen. Hij hield vast aan zijn eerste keus. Over de achtergrond van deze handelwijze is het een en ander te berde te brengen. In Bloems benoemingsdossier trekken een paar stukken sterk de aandacht. Op de sollicitantenlijst ontbreken de beoordelingen, in plaats waarvan feitelijke opsommingen van het arbeidsverleden gegeven worden. Dit was ook al het geval bij de vacature van substituut-griffier bij de Hoge Raad. Hier zou derhalve van een gewijzigde aanpak sprake geweest kunnen zijn. Voorts prijkt Bloem bovenaan de lijst van sollicitanten, terwijl hem als oud-griffier normaliter een derde plaats toekwam achter de twee zittende griffiers (nu: nr. twee en drie).¹⁵⁴ Het is ech-

¹⁵⁴ MvJ, Kab. 1942 nr. 350. De stukken waaruit in het vervolg van de tekst geciteerd of anderszins geput wordt, zitten, voorzover niet anders aangegeven, eveneens in dit dossier.

Het briefje van 25 april 1942 waarin kantonrechter Essers zijn voorkeur uitspreekt voor de benoeming van mr. Wilbrennink (griffier van het kantongerecht te Heerenveen, 1928-1954) tot griffier van het kantongerecht te Zutphen. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

ter voorbarig te concluderen dat Bloem voorgetrokken werd. Ook deze vooropplaatsing kan op een koerswijziging duiden.

Nu was Bloem gezien zijn disfunctioneren te Breukelen niet bepaald het type van een oud-griffier op wie de rechterlijke macht zat te wachten. Maar mogelijk heeft Schrieke daar niets van af geweten. Was Bloems slechte beoordeling al niet bij zijn eerste drie sollicitaties in 1941 onder de kwalificatie 'bekende dichter' weggemoffeld, ja misschien zelfs letterlijk weggewist? Dit gebeurde onder verantwoordelijkheid van de chef Kabinet J.H. Swenne.¹⁵⁵ Wel zou de secretaris-generaal door Swenne op de hoogte gesteld kunnen zijn van Bloems uitstekende staat van dienst als ambtenaar bij Sociale Zaken. Uit het feit dat Schrieke in de minuut van de brief aan de Zutphense kantonrechter de zin waarin van een 'litterair vooraanstaande persoonlijkheid' werd gesproken, doorhaalde, zou men de conclusie kunnen trekken dat hij net als zijn voorganger Hooijkaas voor een dergelijke literaire motivering niet 'in' was.

Ook een artikel in Bloems dossier, dat op 22 januari 1942 in de *Haagsche Courant* was verschenen, wijst erop dat zijn dichterschap op het departement onderwerp van gesprek is geweest. Het bevat een weergave van een literair-historische beschouwing, die door een goede bekende van Bloem, de al vaker genoemde (Prof. dr.) Tobie Goedewaagen, als rede voor de Nederlands-Duitse Kultuurkamer uitgesproken was.¹⁵⁶ Hierin trekt Tobie maar

¹⁵⁵ Hij bekleedde deze functie al sedert 1931, en moet dus van Bloems slechte beoordeling geweten hebben.

¹⁵⁶ Goedewaagen was in juli 1941 tot bijzonder hoogleraar 'nieuwere' filosofie te Leiden benoemd (promotie cum laude in 1923 te Utrecht). Vanwege conflicten met Mussert en met de radicale Bergfeld, waarin Goedewaagen weigerde toe te geven, verleende Seyss-Inquart hem met ingang van 28 januari 1943 eervol ontslag als secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten. Lijmpogingen op aandringen van Himmler, die door Rauter telegrafisch was ingelicht, mochten niet baten. Als pleister op de wonde werd hij tot fulltime hoogleraar in de 'nieuwste' filosofie te Utrecht benoemd. Zie (ook voor zijn zware gevangenisstraf én stevige gratiëring na de Oorlog) het BG Den Haag-dossier in: ARA, CABR, inv.nr. 70897.

eventjes drie opeenvolgende literaire stromingen naar de ideologie van het nationaal-socialisme toe: de romantiek met haar nationaal bewustzijn voor historisch stamverwantschap, het realisme/naturalisme met zijn sociale tak en het recente symbolisme met het mystieke geluid van onder meer ...Bloem. (De onderstreping met blauwe pen is waarschijnlijk door Swenne aangebracht.)

Twee mogelijkheden doen zich nu voor. Schrieke sloot zich voor beïnvloeding door deze politiek-literaire aanbeveling af. Nogmaals zij gewezen op zijn doorhaling van 'litterair vooraanstaande persoonlijkheid'. Of hij wilde wel degelijk goede sier met een bekende dichter maken, maar keek er wel voor uit dit aan de Zutphense buitenwacht te openbaren. Voor beide valt wat te zeggen. Toch is laatstgenoemde hypothese wel de meeste verleidelijke in die zin dat de benoeming van Bloem een bewuste poging was om met name de groep letterkundigen gunstig voor de nieuwe orde te stemmen. Wat zal het dan een tegenvaller geweest zijn dat dit boegbeeld (aanvankelijk), vlak na zijn benoeming, weigerde lid van de Kultuurkamer te worden.

De hel van Zutphen (1942-1946)

Zuivere koffie of niet, op 11 mei, daags na zijn 55ste verjaardag, ondertekende Bloem de ver-eiste ariërverklaring.¹⁵⁷ De weg was nu vrij om de concept-benoeming aan de 'General-kommissar für Verwaltung und Justiz', Dr. W. Seiffert, voor te leggen.¹⁵⁸

'Mr. Bloem besitzt die zur Versehung dieses Amtes erforderliche Fähigkeit und Tüchtigkeit. Er ist politisch nicht in den Vordergrund getreten und hat die für diesen fall vorgesehene Arier-erklärung unterschrieben.'

Aangezien Seiffert geen bezwaar maakte en het concept met 'Sichtvermerk' en 'gesehen' liet retourneren,¹⁵⁹ werd Bloem bij besluit van 21 mei 1942 nr. 65 met ingang van de dag van indiensttreding (1 juli) benoemd tot griffier bij het kantongerecht te Zutphen.

In Zutphen moet het slikken geweest zijn bij het vernemen van deze benoeming. Had-den Essers en diens plaatsvervanger gehoopt in de persoon van Wilbrenninck een griffier te krijgen die geheel voldeed, ze werden opgezadeld met iemand van wie zou blijken dat hij geheel níet voldeed. In het begin deed men wellicht van beide kanten zijn best. De kanton-rechter stond bijvoorbeeld welwillend tegenover Bloems verzoek aan het departement om in Warnsveld te mogen blijven wonen en niet naar Zutphen te hoeven verhuizen, 'mits aan den dienst der Justitie geen nadeel wordt toegebracht'.¹⁶⁰

157 Men hoede zich voor de conclusie dat Bloem in de Oorlog dús fout was. Zo attendeert De Jong erop dat zeer weinigen onder-tekening weigerden, omdat de Hoge Raad zich van enig protest hiertegen onthield (zie dl. 4, p. 705-708).

158 13 mei 1942.

159 15 mei 1942.

160 Zie voor de correspondentie over de woonplaats van Bloem (september 1942): MvJ, Kab. 1942 nr. 210. Op 12 oktober 1942 kwam een positieve beschikking van de secretaris-generaal af.

De ondergeteekende, *me. Jakobus Carolus Bloem*
 gegadigde voor de betrekking van *griffier bij het Kantongerecht te*
Zutphen,
 geboren den *10 Mei 1807* te *Oudshoorn*
 wonende te *Voorburg, aan den Rijn in Oostende*
 verklaart, dat naar ^{zijn} ~~haar~~ beste weten noch ^{hijzelf} ~~zijne echtgenoot~~, noch ^{zijn} ~~haar~~ ~~ouders~~ noch een
~~zijner (ouders)~~ ~~ouders~~ ouders of grootouders ooit heeft behoord tot de Joodsche geloofsgemeenschap.
 Het is de(n) ondergeteekende bekend, dat ^{hij} ~~zij~~ bij eventueele benoeming zich aan
 onmiddellijk ontslag blootstelt indien vorenstaande verklaring achteraf niet juist
 blijkt te zijn.

's Graenburg , *11 Me* 1948²
 (handteekening)
J. C. Bloem

*). Doorschrijven in geval de gegadigde niet getuurd of verloofd is.

44 1932 - 140
 Algemeen

De Ariërverklaring die Bloem moest invullen in verband met zijn benoeming tot griffier van het kantongerecht te Zutphen. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

Maar conflicten bleven niet uit. Ze groeiden volgens Sötemann zelfs uit tot een vete tussen Bloem en de kantonrechter, die schijnbaar ‘een buitengewoon ongemakkelijk, om niet te zeggen: onhebbelijk, persoon was’.¹⁶¹ Eggink laat zich er nog stilliger over uit: ‘die kantonrechter was een grove lummel. Jacques was bepaald geen ideale griffier, verre van dat, maar dat was bepaald nog geen reden om hem zo beledigend te behandelen. Jacques en het maatschappelijk bestel; dat ging nu eenmaal niet.’¹⁶²

Ondanks de ellendige werk- en oorlogsomstandigheden begon Bloem weer in bescheiden mate gedichten te schrijven. Dit resulteerde na de bevrijding in het bundeltje Sintels. Ter illustratie het sonnet ‘Dichterschap’, waarin absolute toewijding aan de poëzie gerelativeerd wordt:¹⁶³

¹⁶¹ Sötemann, p. 64 en 66.

¹⁶² Eggink, p. 144-145.

¹⁶³ In: Bloem, p. 189.

Is dit genoeg: een stuk of wat gedichten,
 Voor de rechtvaardiging van een bestaan,
 In 't slecht vervullen van onnoozle plichten
 Om den karigen brode allengs verdaan?

En hierom zijn der op een doel gerichten
 Bevredigende dagen mij ontgaan;
 Hierom blijft mij slechts zelf en lot betichten
 In zicht van 't eind der onherkeerbare baan.

Van al de dingen, die 'k dromen zocht –
 Erger: van alle, die ik wél vermocht,
 Is, nu hun tijd voorbij is, niets geworden.

En ik kan zelfs niet, als mijn onbeveesd
 Erkennen mij verwijst naar de verdorden,
 Aanvoeren: maar mijn bloei is schoon geweest.

In het werkelijke leven verbloemde de dichter-jurist evenmin zijn afkeer van de werksituatie waarin hij verkeerde. Aan Van Eyck schreef hij op 8 oktober 1945, dat hij Zutphen 'on-
 uithoudbaar vervelend' vond en dat hij 'de slaaf van zijn baantje' was.¹⁶⁴

Laten we de zaak tenslotte nog eens van de kant van de kantonrechter bekijken. Hij zat
 maar met de brokken van een door hem niet gewenste benoeming. Omdat 'Mr. J.C. Bloem
 totaal onbekwaam' was, kwam het zover dat de griffie feitelijk geheel op rijksklerk F.W.A.
 Buddingh dreef.¹⁶⁵ Toen deze zijn werkzaamheden na de Oorlog in het kader van een zuiveringsprocedure moest staken, gaf dat dan ook grote problemen. Essers greep naar de
 pen en verzocht de minister van Justitie de zuiveringszaak van Buddingh ten spoedigste te
 behandelen.¹⁶⁶ Dit verzoek bleef niet zonder resultaat. Binnen twee weken werd de staking
 ingetrokken en zag men tevens van verdere maatregelen tegen Buddingh af.

Zelfs begin 1947 refereerde kantonrechter Essers nog aan de onbekwaamheid van
 Bloem in een herhaald verzoek aan minister van Justitie Van Maarseveen: 'Reeds eerder
 heb ik Uwe excellentie verzocht aan Buddingh een toelage te willen toekennen, zulks naar
 aanleiding van de gedragingen van den voormaligen Griffier Mr. J.C. Bloem.'¹⁶⁷

Inderdaad 'voormaligen' griffier: Bloem hield het vol tot zijn zoon, die bij hem woonde
 en voor wie hij een kindertoeelage kreeg, eindexamen deed.¹⁶⁸ Op 1 september 1946 echter
 werd hij uit de hel van Zutphen verlost, doordat op die dag het 'eervol' ontslag waartoe hij

¹⁶⁴ Zie, ook voor de citaten, J. Brouwers: 'Gelderland/de Achterhoek', in: *Querido's letterkundige reisgids van Nederland* (Amsterdam 1982), p. 130.

¹⁶⁵ Zie, ook voor het citaat, de bron in de volgende noot.

¹⁶⁶ Oorspronkelijk MvJ, Kab. 1945 nr. 1266 C en F. Dit stuk is met andere stukken die verband houden met de zuivering van de rechterlijke macht terecht gekomen in 'depot 166' (zie noot 143). Zie ook ARA, toegang 2.04.67.02: Ministerie van Binnenlandse Zaken, Zuivering ambtenaren, inv.nr. 5421 (dossier F.W.A. Buddingh).

¹⁶⁷ MvJ, Kab. 1947-1957 nr. 3065A.

¹⁶⁸ Sötemann, p. 66. Zie voor de kindertoeelage: ARA, MvJ 1915-1955, inv.nr.14337 (index Algemeen Secretariaat 1942 onder K6).

Ansichtkaart van een zorgelijk kijkende Bloem. Potloodtekening door W. Schumacher, ca. 1948. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

zelf verzocht had, inging.¹⁶⁹ De kantonrechter kan men een grote zucht van opluchting horen slaken, als men tussen de regels door leest in zijn advies betreffende het ontslag: ‘Tegen het gevraagde ontslag (is) mijnerzijds geen bezwaar.’

Het eervolle van het ontslag lag hierin dat Bloem zijn pensioenrechten op deze manier veilig kon stellen en de rechterlijke macht geruisloos van een bekend dichter kon afkomen, een dichter voor wie als jurist zelfs het griffierschap te hoog gegrepen was.

¹⁶⁹ Bij KB van 13 juli 1946. Het verzoek om eervol ontslag, d.d. 29 maart 1946, was Bloems eerste en tevens laatste niet zelf geschreven, getypte brief aan Hare Majesteit. Kantonrechter Essers schreef nog steeds met pen, ook het advies van 4 juni, waaruit dit citaat. Zie voor deze stukken en meer inzake het ontslag van Bloem: MvJ, Kab. 1946 nr. 487.

‘Vorbij, voorbij, o en voorgoed voorbij’¹⁷⁰

De juridische loopbaan van Bloem was definitief voorbij en mislukt. Maar zoals de jurist mislukte, zo slaagde de dichter. Zijn absolute keuze voor en toewijding aan het dichterschap wierp een hoog rendement aan maatschappelijke erkenning af. In termen van literaire prijzen vertaald betekende dit dat hij in 1949 de Constantijn Huygens-prijs ontving en in 1965 de belangrijkste literaire onderscheiding in het Vlaams-Nederlandse taalgebied, de Prijs der Nederlandse Letteren.¹⁷¹

Aan de dichterlijke loopbaan van Bloem kwam feitelijk op 10 augustus 1966 een einde, toen hij 79 jaar oud te Kalenberg (Overijssel) overleed. Maar figuurlijk gezien maakt hij met zijn onsterfelijke poëzie nog steeds ‘carrière’.

¹⁷⁰ Woorden op het graf van Bloem (kerkhof van Paasloo). Zie onder meer Sötemann, p. 73 en Eggink, p. 185.

¹⁷¹ Deze prijs wordt eens in de drie jaar uitgereikt, beurtelings door het Nederlandse en Belgische staatshoofd. Zie voor meer informatie: Elektronisch tijdschrift voor de neerlandistiek, <http://baserv.uci.kun.nl/ffisalemans/> (26 augustus 2001).

EEN ZWARTE BRUIDEGOM EN EEN BLANKE BRUID

Zowel in 1814 als in 1815 werd de Eerste President bij het Hoogerechtshof der Verenigde Nederlanden C.F. van Maanen, een uitspraak gevraagd over de vraag of huwelijken tussen blank en zwart waren toegestaan. Nadat in 1810 ons land bij Frankrijk was ingelijfd, werden hier in 1811 Franse wettelijke bepalingen van kracht. Zo was er een circulaire van de 18^e Nivose van het jaar 11.¹ Daarin werd op het huwelijk van personen met verschillende huidskleur door de toenmalige ‘Groot-regter’ minister van Justitie, een verbod gesteld. Was dat een wettelijk voorschrift en moest aan de inhoud van de circulaire nog de hand worden gehouden? Van Maanen, die in september 1815 bij besluit van koning Willem I tot minister van Justitie zou worden benoemd, gaf telkens een geruststellend antwoord. Blank en zwart: het mocht.

Het verzoekschrift van Machielse

In een rekest van 8 mei 1814 aan Willem, Soeverein Vorst der Verenigde Nederlanden, verzocht de 53-jarige muzikant Jan Andries Machielse, geboren op Curaçao, te mogen huwen met Gerardina Hellendoorn, geboren te Emmen ‘in Overijssel’.² Zij woonden beiden in Amsterdam. Jan Andries was gehuwd geweest met de eveneens van Curaçao afkomstige Dorothea Antonie. In 1813 was Dorothea tijdens een godsdienstoefening in de Amsterdamse Zuiderkerk door een vallende kroon getroffen en aan de daarvoor opgelopen verwondingen bezweken.

Ter aantekening verschenen voor de commissarissen van huwelijkszaken in Amsterdam, had de rekwetrant ‘tot zijn uiterste verwondering’ vernomen dat vanwege zijn huidskleur van een huwelijk met de blanke Gerardina geen sprake kon zijn. Volgens de commissarissen liet de Franse wet, maar ook het extract van een circulaire van de Groot-rechter Minister van Justitie, daaromtrent aan duidelijkheid niets te wensen over. Daartegenover voerde Machielse aan, dat hij volstrekt onwetend was geweest van de circu-

J.C. van de Blocquerie, burgemeester van Hoorn. Portret (54x43 cm), in 1911 door J.C. Kerkmeijer geschilderd naar een ouder portret. Collectie Westfries Museum, Hoorn

laire. Bovendien: het feit dat beiden de protestantse godsdienst beleden zou naar zijn overtuiging veel zwaarigheden aan het huwelijk ontnemen. Hij verzocht de Koninklijke Hoogheid hem dispensatie te willen verlenen en de Amsterdamse commissarissen van huwelijkszaken te willen autoriseren tot het voltrekken van zijn voorgenomen huwelijk met Gerardina Hellendoorn.

Van Maanen: ‘Geoorloofd’

De algemeen secretaris van staat A.R. Falck stelde het verzoekschrift van Machielse in handen van de president van het Hoogerechtshof.³ Van Maanen kwam in zijn advies aan de Soeverein Vorst tot de conclusie dat de aanschrijving van de 18e Nivose van het jaar 11 aan de prefecten der departementen geenszins wettelijk was gefundeerd.⁴ De tekst ‘que l’intention du Gouvernement est qu’il ne soit reçu aucun mariage entre des blancs et des négresses, ni entre des nègres

1 Nivose: Sneeuwmaand, vierde maand van de Franse republikeinse kalender, van 21 december tot 19 januari.

2 Algemeen Rijksarchief (ARA), Algemene Staatssecretarie en Kabinet des Konings 1813-1840 (2.02.01), inv.nr. 22

3 ARA, 2.02.01, inv.nr. 22: Algemeen secretaris van Staat aan President Hoogerechtshof 8 mei 1814.

4 ARA, 2.02.01, inv.nr. 22: President Hoogerechtshof aan de Soeverein Vorst 20 mei 1814.

et des blanches' kon alleen worden beschouwd als een order, welke onder de wetten of besluiten die voor deze landen obligatoir waren verklaard, niet gevonden werd. Ze was zelfs onder het Franse bestuur hier te lande niet verbindend geweest.⁵ Aldus waren dergelijke huwelijken hier geoorloofd. De president van het Hooggerechtshof zag geen reden om ze nú te verbieden, zeker niet wanneer – zoals in dit geval – de zwarte partij, evenals de blanke, de christelijke religie had omhelsd.

Van Maanen had nog een argument. Machielse en zijn aanstaande bruid waren beiden ouder dan 50 jaar. Er konden dus ten hunnen opzichte die redenen niet bestaan, welke misschien het Franse gouvernement hadden bewogen om zulke huwelijken te verbieden. En alsof dat nog niet voldoende was: de ouders van Jan Andries en Gerardina waren overleden. En 'bijgevolg (kan) het verlangde huwelijk aan dezelve geene ongenoegen geven'.

Zijne Koninklijke Hoogheid kreeg tenslotte het advies, ter wegneming van alle bedenkingen, te verklaren dat het aan de suppliant vrij stond om een huwelijk met een blanke vrouw aan te gaan, zonder daartoe enige dispensatie of permissie van de Soeverein nodig te hebben. Het besluit van de Vorst was conform dit advies.⁶

Burgemeester en bruidspaar gerustgesteld

De Hoornse burgemeester J.C. van de Blocquerie zal in 1815 van dit alles niet hebben geweten. In het tegenovergestelde geval zou hij zich over het voorgenomen huwelijk in zijn gemeente van een zwarte man en een blanke vrouw geen zorgen hebben gemaakt. In een brief aan de Eerste president van het Hooggerechtshof stelde hij daarover vragen en ook over andere zaken die hem in dit verband bezig hielden. Hij zou bevredigende antwoorden krijgen.

Op 17 januari 1815 zond Van de Blocquerie een missive aan Van Maanen.⁷ Ook hij wilde weten of huwelijken tussen blank en zwart waren toegestaan. De burgemeester schreef dat hij een verzoek tot het sluiten van een huwelijk had gekregen van een zekere Joseph Bartholomij Comina, 'zwart van couleur', 26 jaar oud en geboren te St. Vincent 'in America', met de 22-jarige Elisabeth Dudock, geboren te Kampen.

Comina was tamboer-majoor bij het bataljon mari-niers in het Hoornse garnizoen. 'Dienstmaagd' Elisabeth was in Hoorn woonachtig. De burgemeester durfde het niet aan, de liefde tussen het tweetal ten stadhuize te bezegelen zonder toestemming van hoogerhand. Overigens was de eerste afkondiging van het voorgenomen huwelijk al op zondag 15 januari om 12 uur aan het stadhuis geschied, hetgeen op 22 januari zou worden herhaald.

Een andere 'zwarigheid' van de burgemeester gold de in verre landen geboren trouwlustige militairen die geen geboortebewijs of akte van notoriteit konden overleggen. Als in dergelijke gevallen de vereiste stukken onmogelijk konden worden getoond of verkregen en er evenmin voldoende getuigen waren die de aanstaande bruidegom kenden, zou dan tóch tot het 'solemniseren' van huwelijken mogen worden overgegaan? Ook waren er minderjarige militairen, uit vreemde streken afkomstig, zonder bewijs van ouderlijke toestemming of van het overlijden der ouders. En tenslotte was er de vraag, hoe te handelen wanneer een bruidspaar niet in staat was de kosten, verbonden aan een huwelijksvoltrekking te dragen.

Inschikkelijkheid

De president van het Hooggerechtshof schreef twee weken later dat een huwelijk tussen blank en zwart mocht worden gecelebreerd zonder enige goedkeuring of dispensatie.⁸ Ten bewijze daarvan verwees Van Maanen naar de hiervoor besproken beslissing van de Soevereine Vorst. Hij schreef de brief van Van de Blocquerie het liefst confidentieel te willen beantwoorden, waar het ging om een zaak van 'zeer teedere aard'. Wanneer men de wettelijke bepalingen van het nog vigerende recht niet met voorzichtige inschikkelijkheid zou toepassen, zou het huwelijk voor militairen 'in de mindere volksklasse' zeer moeilijk worden. In Frankrijk, aldus Van Maanen, was de noodzaak van zodanige inschikkelijkheid allang ingezien. Daar waren de dikwijls voorkomende zwarigheden als gevolg van het ontbreken van de bewijzen van het overlijden van ouders en grootouders groten-deels, zo niet geheel, weggenomen. Ten aanzien van wettelijke, voor minderjarigen vereiste akten werd een even soepele houding aangenomen.

5 Vgl. L. Rondonneau, *Corps de droit Français [...]* (3 dln; Parijs 1810-1811), III, p. 1. Niet gevonden in L. Rondonneau, *Collection des lois Françaises [...] exécutoires dans les Départemens de la Hollande [...]* (6 dln; Parijs 1811).

6 ARA, 2.02.01, inv.nr. 22: Besluit van de Soeverein Vorst 9 juni 1814 no. 38.

7 ARA, Ministerie van Justitie 1813-1876 (2.09.01), inv.nr. 2, no. 572: Van de Blocquerie aan Van Maanen, 17 januari 1815.

8 ARA, 2.09.01, inv.nr. 2, no. 572: Van Maanen aan Van de Blocquerie, 30 januari 1815.

Minvermogenden

De president wees – kennelijk ook weer ter navolging – op een al jaren bestaande gewoonte in Amsterdam. Minvermogenden die de kosten voor het verkrijgen van de nodige akten niet konden opbrengen, ontvingen een certificaat van onvermogen van de burgemeesteren, in de Franse tijd: de maire. De akten werden gratis gepasseerd, geregistreerd en bij de rechtbank gehomologeerd.

De burgemeester kreeg daarnaast het advies ook ten opzichte van getuigen met hun verklaringen over de persoon van de bruidegom inschikkelijkheid te betrachten. Van Maanen schreef dat zij niet onderworpen moesten worden aan ‘kleingeestige of kwelende nieuwsgierigheid of angstvalligheid’ in het onderzoek naar hun betrouwbaarheid. Men kon genoeg nemen met algemene verzekeringen van lieden in wie men een genoegzame kennis der zaak veronderstellen mocht. Overigens, de voorschriften van het recht moesten wél nauwkeurig in acht worden genomen.

Man en vrouw

Gerustgesteld door het antwoord kon burgemeester Van de Blocquerie op 5 februari 1815 in het huis der gemeente de trouwakte doen voorlezen en in naam der wet te kennen geven, dat Joseph en Elisabeth door het huwelijk verbonden waren, nadat zij verklaard hadden elkaar wederkerig tot man en vrouw te willen nemen. Twee broers van de bruid, beiden muzikant, alsmede twee vrienden uit het bataljon van de bruidegom, waren de getuigen.

Het echtpaar Comina-Dudock woonde te Hoorn achtereenvolgens op het Achterom, Achter op het Zand, de Italiaanse Zeedijk en in de Melknapsteeg. Er werden vier kinderen geboren, twee jongens en twee meisjes. Het beroep van Comina werd in latere stukken omschreven als ‘sjouwerman’. Hij overleed op 82-jarige leeftijd. Elisabeth mocht niet ouder worden dan 54 jaren.

TINSLEY IN HOLLAND

Op 23 februari 1911 voer het stoomschip *Volturno*, toebehorend aan de Uranium Steamship Cy Ltd, vanuit Rotterdam over de Nieuwe Waterweg richting Noordzee. Aan boord bevonden zich ruim vijftig Russische landverhuizers, die in Amerika waren scheepgegaan om via Duitsland terug te keren naar hun geboorteland. Duitsland had hun in afwijking van het beleid daarvoor geen doortocht gegund. Daarop had de Nederlandse regering hun niet toegestaan in Rotterdam de *Volturno* te verlaten. De Rotterdamse politie volgde de *Volturno* op twee sleepboten. Ter hoogte van Schiedam schoten plotseling twee andere sleepboten op de *Volturno* toe, namen enkele landverhuizers aan boord en zetten koers landinwaarts. De politie kon wegens het slechte weer niet ingrijpen. De twee sleepboten met de Russen werden later bij Rotterdam door de politie klem gevangen tegen een dijk, toen een poging werd gewaagd op een stille plek te landen. De organisator van deze actie was Robert Bolten Tinsley, een Engelsman, geboren in Liverpool op 14 november 1875. Tinsley, een marineofficier, was directeur van de Uranium Steamship Cy Ltd. Deze onderneming was gevestigd Boompjes 67a Rotterdam. Tinsley werd als volgt beschreven: 'short, tough and broad-shouldered with piercing eyes and a ruddy complexion; a combination of a seacaptain and a prizefighter'. Hij had zelf meegevoerd op één van de sleepboten. Hij moest zijn handelen bekopen met uitzetting uit Nederland in het belang van de publieke orde en rust (KB 28 februari 1911, nr 2). Op 27 maart vertrok hij onder politiebegeleiding per trein naar de Belgische grens en reisde hij vervolgens door naar Antwerpen.

J. Krabbe¹ merkt in zijn dissertatie op, dat de 'handelwijze van den heer Tinsley diens uitzetting volkomen rechtvaardigt'. De verdere gang van zaken met betrekking tot deze buitenlander vond hij echter

vreemd. Tinsley mocht nog tot 28 maart 1911 in Nederland blijven, ook al noemt de Wet van 13 augustus 1849 (Stb. 39), de juridische basis van de uitzetting, slechts een mogelijk uitstel van 14 dagen. Op het besluit tot uitzetting werd voorts al bij KB van 22 mei 1911, nr 84 teruggekomen, omdat de Duitse regering de grens weer had opengesteld voor Russen, zodat herhaling niet viel te vrezen. Zo'n beslissing was volgens hem nooit eerder gevallen. Benno J. Stokvis,² die overigens slechts enige regels wijdt aan de affaire Tinsley, vindt het formeel onjuist, dat Tinsley bij KB werd uitgezet.

Volgens mij hebben Krabbe en Stokvis echter beiden iets heel essentieels gemist. Hadden zij de stukken over de affaire Tinsley³ in het Geheim Archief van Justitie mogen inzien, dan zouden hun publicaties vermoedelijk anders zijn geweest.

Tinsley, codenaam T, gaf leiding aan de Engelse geheime dienst in Rotterdam.⁴ Dit moet verklaren, dat het conflict met stille diplomatie is opgelost. Reeds op 8 maart 1911 vroeg de Engelse ambassadeur in Den Haag om opschorting van de uitzetting. Op 27 maart berichtte de Secretary of State de Nederlandse ambassadeur in Londen, dat alleen het manhaftig optreden van Tinsley een muiterij op de *Volturno* had voorkomen. De Russen bereidden 'disturbances' voor. Dit werd echter tegengesproken door F. van 't Sant, inspecteur van politie in Rotterdam, later de spionnenjager uit de Tweede Wereldoorlog. Volgens diens proces-verbaal stond de bagage van de Russen al lang van tevoren klaar op het achterdek van de *Volturno*. De Hollandse Minister van Justitie zond de politie in Rotterdam en de officier van justitie aldaar bericht, dat Tinsley niet mocht worden vervolgd voor zijn gedrag bij de ontschepingspoging.

Het voorval kreeg nog een merkwaardig vervolg. Tinsley stuurde een request aan Koningin Wilhel-

1 J. Krabbe, *Toelating en uitzetting van vreemdelingen*, diss. Leiden (1912), p. 47.

2 Benno J. Stokvis 'De wet van 13 augustus 1849, Stbl 39, en strafbepalingen tegen vreemdelingen', *Tijdschrift voor Strafrecht* XLI (1931), p. 167-214, p. 179.

3 ARA, 2.09.05., inv. nr. 6561, 6562 en 6563.

4 W. Nicolai, *Geheime Mächte: internationale Spionage und ihre Bekämpfung im Weltkrieg und heute* (Leipzig, 1924), p. 64; C. Andrew, *Secret Service: the making of the British intelligence community* (London, 1985), p. 82, 145, 153 en 159.

mina, waarin hij vergiffenis vroeg en plechtig beterschap beloofde, opdat hij na terugkeer naar Rotterdam de Uraniummaatschappij weer zelf kon leiden. Hij kwam inderdaad terug en hervatte zijn oude métier. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bestreden de Duitsers, aangevoerd door de Duitse consul in Rotterdam Carl Richard Gneist,⁵ en de Engelsen elkaar ook in die stad op leven en dood. Daarbij werd een afvallige Engelse geheim agent door zijn principalen met de blote hand 'bumped

off'. De dader mocht toen met hulp van de Rotterdamse politie ontkomen.⁶ Verder berichtte in mei 1916 een anonieme brief⁷ de Minister van Justitie, dat Tinsley mét F. van 't Sant spionage bedreef voor Duitsland. Toch werd Tinsley niet wederom over de grens gezet. Nederland genoot immers een lucratieve neutraliteit, die voor een deel stelde op het verlenen van 'speelruimte' aan de Engelse en de Duitse geheime dienst.⁸

5 ARA, 2.09.05, inv nr 6589; Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945 (Göttingen, 1995), p. 440; H.G. van de Bunt (red), *Honderd jaar rijksrecherche* (Den Haag, 1997), p. 48.

6 I. Kirkpatrick, *The inner circle: memoirs of Ivone Kirkpatrick* (London, 1959), p. 23.

7 ARA, 2.09.22, inv. nr. 16392, d.d. 14 juli 1916.

8 D.F. Sanders, *The Netherlands in British strategic planning, August 1914 – November 1918* (London, 1975), p. 13-27 en 150; C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919)* (Groningen, 1971-1973), 3 dln., dl. 2, p. 40; C. Smit, *Tien studiën betreffende Nederland in de eerste wereldoorlog* (Groningen, 1975), p. 23.

Liège le 15 août 1834.

Monsieur Le Comissaire,

Il y a bien longtemps que j'aurais dû répondre
à l'lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire,
je me proposais en même temps de vous envoyer un travail
susceptible d'être inséré dans le journal que vous dirigez.
Mais il m'aurait fallu d'abord s'abonner à ce
travail. Depuis, les malades, les douleurs de
ma jeune femme, des occupations intellectuelles relatives aux
fonctions que j'exerce, m'ont mis dans la pénible impossibilité
de vous prouver jusqu'à combien j'attache de prix à la
publication que vous avez bien voulu m'en faire.

Ces lignes écrites que je vous envoie, que
l'envoiepoint vous sont remises par M. De Foy,
même avocat général & ancien comte de Capoteau, qui
se propose de visiter le bord de Rhin. Il fera fort
honneur de faire votre connaissance, & vous sera, comme je
suis sûr, d'être très en rapport avec l'un de ses
magistrats les plus distingués & de nos meilleurs citoyens.

Je me salue, Monsieur Le Comissaire, de
vous en dire longuement par peu en vous adressant
l'achète pour La Revue. En attendant
vraiment après l'apurement de mon Ombre de
Muy, resté
Cte. Dusschamps

DE BRIEVEN AAN MITTERMAIER: EEN ONBEKENDE BRON VOOR DE BELGISCHE EN NEDERLANDSE RECHTS- GESCHIEDENIS VAN DE NEGENTIENDE EEUW

De brieven aan Goethe, waarvan er zo ongeveer 17000 bewaard gebleven zijn, vullen in de toonaangevende Sophie-editie 50 banden. Zoveel boekdelen mag men niet verwachten bij de uitgave van de brieven aan de Heidelbergse professor in de rechten Karl Josef Anton Mittermaier, zoals die nu te Frankfurt gemaakt wordt. Toch gaat het ook hier om een collectie van een vergelijkbare omvang, nl. ongeveer 12000 brieven.

Mittermaier werd geboren in 1787. In 1821 verkreeg hij een leerstoel aan de rechtsfaculteit van Heidelberg. Samen met Zachariae von Lingenthal, zijn collega aldaar, was hij de oprichter van de *Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes*. Daarenboven werd hij in 1831 lid van de tweede kamer van het parlement van het groothertogdom Baden. In deze jaren begon hij de brieven te verzamelen die hij ontving uit de Verenigde Staten en uit diverse Europese landen. Daarmee ging hij door, ook toen hij in 1849 zijn politieke loopbaan stopzette en toen in 1853 zijn tijdschrift ophield te verschijnen. Na zijn dood in 1867 bleef zijn verzameling brieven aanvankelijk bij zijn familie tot ze in 1947 overgedragen werd aan de bibliotheek van de universiteit Heidelberg. Van alle brieven bevinden zich nu microfilms in het Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte in Frankfurt. Ze vormen het materiaal voor een groot project over de communicatie tussen juristen in de negentiende eeuw dat deel uitmaakt van een nog groter opgezet onderzoek naar de relatie tussen maatschappelijke en culturele veranderingen in de loop van de geschiedenis.²

Gezien de omvang van zijn correspondentie kunnen niet alle brieven aan Mittermaier in de uitgave worden opgenomen. De brieven die hij ontving van enkele grote figuren uit de Duitse geschiedenis zijn reeds uitgegeven. Verder wordt ook de publicatie van

enkele banden met een regionaal of thematisch karakter overwogen, bijvoorbeeld brieven van Amerikanen aan Mittermaier. Bovendien gebruiken de Frankfurtsse onderzoekers deze correspondentie aan Mittermaier als bron voor verschillende afzonderlijke studies, bijvoorbeeld over de uitwisseling van informatie over nieuwe juridische publicaties of over nieuwe wetten. (Mittermaiers mening over wetsontwerpen werd nogal vaak gevraagd, ook door buitenlandse collega's.) De brieven aan Mittermaier maken het ook mogelijk te onderzoeken hoe de wetenschappelijke discussie via brieven verliep. Vóór de doorbraak van de juridische vaktijdschriften had de brief onder rechtsgeleerden de functie die nu aan een artikel toekomt, namelijk snel en kort informatie geven. Brieven speelden ook een sleutelrol in de voorbereiding van grote bijeenkomsten van juristen, zoals het eerste internationale congres over het gevangeniswezen in Frankfurt in 1846. Organisatoren waren naast Mittermaier ook Johann Georg Varrentrapp en de Belgische politicus Edouard Ducpétiaux. Van die laatste zijn 19 brieven bewaard die hij tussen 1834 en 1862 aan Mittermaier schreef. Hij was niet diens enige correspondent uit de Lage Landen, want in totaal ontving Mittermaier meer dan 800 brieven uit de Benelux. De volgende lijst met voorbeelden van Mittermaiers correspondenten uit de Benelux (telkens onder vermelding van de titel die ze gekregen hebben in het archief van Mittermaier en het aantal brieven en de periode waarin ze geschreven werden) is dan ook slechts een staalkaart:

- C.D. Asser, jurist te Amsterdam, 31 (1834-1853)
- Marie Mathieu von Baumhauer, geleerde te Utrecht, 24 (1844-1862)
- Auguste Beernaert, advocaat te Brussel, 1 (1852)
- Pieter van Bemmelen, rechter te Alkmaar, 1 (zonder datum)

¹ Michael Wieczorrek is wetenschappelijk medewerker aan het Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte te Frankfurt; hij bereidt momenteel een uitgave voor van de Amerikaanse brieven aan Mittermaier.

² Voor meer inlichtingen over de editie van Mittermaiers brieven kan men de volgende website consulteren: [http://www.mpier.uni-frankfurt.de/Forschung/Mitarbeiter\[u5\]Forschung/doelemeyer-mittermaier.htm](http://www.mpier.uni-frankfurt.de/Forschung/Mitarbeiter[u5]Forschung/doelemeyer-mittermaier.htm). Inlichtingen over het algemene project kan men vinden op: <http://www.rz.uni-frankfurt.de/FB/SFB435>.

- Hubert Brasseur, professor te Gent, 17 (1852-1856)
 Jacques Britz, ambtenaar op het Ministerie van Justitie te Brussel, 1 (1847)
 Guillaume Louis Dominique Crassier, secretaris-generaal van het Belgische ministerie van justitie, 3 (1853-1856)
 Edouard Ducpétiaux, hoogleraar staathuishoudkunde, 19 (1834-1862)
 Charles Faider, Belgisch minister van justitie, 2 (1854-1858)
 Jacques Joseph Haus, professor te Gent, 52 (1831-1867)
 Isidore Hye, geleerde te Gent, 13 (1843-1852)
 Michel Jonas, advocaat in Luxemburg, 7 (1846-1861)
 François Laurent, professor te Gent, 28 (1850-1867)
 Edouard Mercier, Belgisch minister van financiën, 1 (1857)
 J.E. Mollet, secretaris van de Nederlandse vereniging voor het gevangeniswezen, 3 (1840-1841)
 Alphonse Nothomb, Belgisch minister van justitie, 2 (1856)
 Jean Servais Guillaume Nypels, professor te Luik, 166 (1841-1867)
 Aaron Adolf de Pinto, ambtenaar op het ministerie van justitie te Den Haag, 3 (1865-1867)
 Lambert Adolphe Jacques Quetelet, Belgisch statisticus, 57 (1835-1859)
 Cornelis Anne den Tex, professor te Amsterdam, 49 (1832-1852)
 Jean Joseph Thonissen, Belgisch rechtsgeleerde en parlamentslid, 5 (1856-1867)
 G.H. van Volxem, Belgisch minister van justitie, 1 (1841)
 J.C. Voorduin, vrederechter te Utrecht, 1 (1837)
 G.W. Vreede, hoogleraar te Utrecht, 36 (1842-1867)
 Leopold August Warnkönig, professor aan verscheidene Belgische universiteiten, 121 (1833-1858)

De hier gegeven informatie is uiteraard nogal kort en een editie en nader onderzoek van deze brieven moet nog plaatsvinden. Vast staat in elk geval dat ze heel wat nuttige informatie bevatten. Zo ligt het bijvoorbeeld voor de hand dat de brieven van Haus en Nypels aan Mittermaier een rijke bron van gegevens zijn over het totstandkomen van het Belgisch strafwetboek van 1867 dat door deze beide geleerden ontworpen werd. Het valt dan ook te hopen dat Belgische en Nederlandse geleerden bereid zullen zijn om de publicatie en studie van brieven aan Mittermaier uit hun land op zich te nemen.

Brief van Quetelet aan Mittermaier, Brussel 9 april 1835.

MITTERMAIER AAN MOLLET: TRANSCRIPTIE VAN EEN BRIEF¹

Heidelberg, 26 Janvier 1841

Monsieur!

Il faut implorer votre indulgence avec le retard de ma reponse à la bien veillante lettre du 6 Oct, dont vous m'avez honoré. Vous me pardonnez, si je vous dis, que la Providence m'a éprouvé amerement par la mort de mon fils ainé, agé 27 ans et avocat: les rapports les plus doux de la nature et de l'estime nous unissaient; j'ai perdu en lui l'ami^a et le fils. Ma santé étoit attaquée, la vigueur de mon esprit étoit brisée, j'étois obligé, d'interrompre mes travaux literaires – mais je ne veux plus retarder mes remercimens et l'expression de mes sentiments, de la profonde veneration, que vous m'inspirez. Je connois et j'admire vos travaux pour l'amelioration des prisons dans vôtre patrie; vous trouverez dans les archives du droit criminel, que je publie dans les derniers livraisons 3 articles sur l'état et les progrès du systeme pénitentiaire en Europe et aux états unis. J'ai parlé dans ces articles beaucoup de vos merites et des grandes services que vous avez rendu à la cause sacrée de l'humanité. J'ai étudié avec grand interet vôtre notice historique sur l'établissement &c et les dernières brochures que vous avez publié à l'occasion du projet du Code penal pour les Paysbas. Notre legislation criminelle n'est pas en harmonie avec les progrès de l'humanité; la peine de mort, les chatiments corporels et les peines infamantes appartiennent à une époque, ou les legislateurs étoient guidés par le principe de l'intimidation [sic], à une époque, ou la legislation se flattoit de pouvoir gouverner par la force physique et par la terreur; on se vante des progrès de la legislation; mais ces progrès ne repondent pas ni aux besoins de la société ni aux demandes de la justice; la vraie base de la legislation criminelle doit être morale; je trouve que l'infamie, qu'on attache aux certaines peines, est en contradiction avec le systeme penitentiaire; et je ne peux pas partager l'enthousiasme pour les nouveaux Codes. Le nouveau Code des Paysbas contient des ameliorations en comparaison avec le Code français; mais pourtant il est en arriere, blesse souvent l'humanité. Il me fait plaisir, qu'au moins quelques voix des hommes éclairés ont attaqué ce Code.

Je n'ignore les grandes difficultés d'introduire un meilleur systeme des prisons; mais il faut avoir du courage; je suis pénétré de la preference d'un systeme mixte; je ne suis ni partisan du systeme Pensylvanien que mon ami Julius² prêche, ni du celui d'Auburn; il faut combiner ces deux systemes. Je m'occupe d'un article sur cette question, et j'aurai l'honneur de vous offrir un exemplaire. Je serai très flatté, si je peux entrer en rapports literaires avec vous concernant les prisons. Disposez de moi si je peux vous être utile en vous communiquant des renseignements. Vous m'obligerez beaucoup si vous me faites [sic] parvenir les pièces qui concernent les prisons de Pays bas; principalement ce qu'on a fait pour les jeunes détenus. C'est indispensable de fonder une maison de refuge, ou une colonie, telle, qu'elle se trouve à Mettraj et près d'Hambourg.

Je vous prie de vouloir bien m'envoyer ce que vous voulez me destiner par la diligence.

Agreez l'assurance du profond respect de la part de vôtre tout dévoué Mittermaier.

a ami verbeterd uit l'aide? Of in l'aide?

1 Handschriftenverzameling UB UvA: E.76. Adressering van de brief: Monsieur / J. E. Mollet / membre du Comité de direction / et secretaire de la société / pour l'amelioration morale / des prisonniers / a Amsterdam. Aantekening in handschrift (van J.E. Mollet?): Mittermaier / Heidelberg 26. Janvier 1841 / Recue – 2. 2e m[oi]s. – Do / Rep[on]due 21. du 4e mois 1841.

3 N.H. Julius, 1783-1862, geneesheer te Berlijn (zie Themis 7 (1846), p. 640 en 643).

OBSERVATIONES TUMULTUARIAE NOVISSIMAE

24. Een onder Ulrik Huber verdedigde historisch-politieke disputatie over Keizer Augustus (1663)

Onvermoeibaar speurend naar disputaties verdedigd aan de voormalige Franeker universiteit heeft Ferenc Postma opnieuw een door Ulrik Huber gepre-sideerde 'politieke' disputatie ontdekt, nu in de Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen. De thans opgespoorde *Dissertatio historico-politica de Augusto* (Franeker: Johannes Wellens, 1663) is geschreven door de uit Kopenhagen afkomstige Deense student Olaus Erici Tormius (Auth. & Resp.) en in februari 1663 in Franeker verdedigd. In verband met wat ik in het vorige nummer van dit tijdschrift schreef over enkele onder Huber verdedigde 'politieke disputaties' (PM 3.1 (2001), p. 155-156) wil ik ook graag een paar woorden wijden aan de jongste vondst. Tormius' werkje (een schets van het leven, de deugden en de verdiensten van Keizer Augustus op 23 ongenummerde bladzijden) voegt aan onze kennis van Hubers onderwijs en zijn opvattingen over de verhouding van de politica tot de staatsrechtswetenschap niets toe. Het is een in twee 'membra' (zeg maar hoofdstukken) verdeelde verhandeling die stijf staat van de verwijzingen naar een hele reeks antieke en naar enkele recentere schrijvers. Ze telt nogal wat Griekse citaten, en het ontbreekt in deze lofrede op de eerste Romeinse keizer dus niet aan geleerdheid. Maar verwijzingen naar het Corpus Iuris of naar andere juridische teksten treffen we bij Tormius niet aan. Verwijzingen naar de bijbel trouwens ook niet.

Dit laatste zeg ik er opzettelijk bij omdat Tormius theologie studeerde. Hij had zich op 24 april 1662 te Franeker laten inschrijven als student in de theologie, hij disputeerde in augustus 1662 onder de professor in de theologie Christianus Schotanus (1603-1671) over een oudtestamenteisch onderwerp (het in

Leviticus 2:1 en Numeri 15:4 genoemde spijsoffer)¹ en zijn kennis van en affiniteit met het recht zal dus wel te verwaarlozen zijn geweest. Het feit dat Tormius' werkstuk 'van juridische smetten vrij' is, kan dus niet worden geschreven op het conto van de man onder wie het verdedigd werd, volgens de titelpagina: *Ulricus Huber, J.U.D. & in Almâ Frisorum Academia, quae est Franekeræ, Eloquentiæ ac Historiæ Politicæ Professor Ordinarius* ('Ulrik Huber, doctor in de beide rechten, en aan de vruchtbare Academie der Friezen te Franeker gewoon hoogleraar in de welsprekendheid en de politieke geschiedenis').

25. Gerezen wit: over twee dichtende juristen en hun uitgeverijtje

Nog net in het jaar 2000 verscheen bij Em. Querido's uitgeverij BV te Amsterdam een cassette met drie in fraaie linnen banden gebonden, en ook verder mooi uitgegeven, boeken (ISBN 90 214 7739 4; prijs: f85,-):

J.C. Noordstar, *De Zwanen & andere gedichten, & proza*, 71 pp.

N.E.M. Pareau, *Sonnetten, & andere gedichten, & proza*, 77 pp.

Rudolf Escher & Reinold Kuipers, J.C. Noordstar, N.E.M. Pareau & Ebenhaëzer. *Een album*, 70 pp.²

Deze cassette is de zwanenzang van Reinold Kuipers (*1914), evenals de student-dichters³ Noordstar en Pareau geboren en getogen in de stad Groningen, maar wel een paar jaar later. Kuipers is sinds zijn jeugd een bewonderaar van het kleine dichterlijke oeuvre van de vrienden Noordstar (A.J.P. Tammes, 1907-1987) en Pareau (H.J. Scheltema, 1906-1981), dichters van vooral arcadische poëzie met overigens

¹ S.J. Fockema Andreae e.a. (ed.), *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, I (Franeker z.j. [1972]), p. 187 (nr. 6429); F. Postma en J. van Sluis, *Auditorium Academiae Franekerensis ... 1585-1843* (Leeuwarden 1995), p. 132 (nr. 52/1662.1).

² Waar ik in het onderstaande naar bladzijden verwijs is dat, tenzij uitdrukkelijk anders is aangegeven, een verwijzing naar het boek van Escher en Kuipers uit deze cassette.

³ Student wordt hier een beetje ruim genomen: vrijwel hun hele dichterlijke oeuvre kwam tot stand voor hun promotie (Scheltema promoveerde in 1934; Tammes in 1937).

een nogal verschillende literaire signatuur. Het dichtwerk van Noordstar ziet er veel minder ouderwetsch uit dan dat van zijn compaan. Tegenover de non-conformistische, vaak niet rijmende gedichten van Noordstar ('versjes' zegt hij zelf: p. 58) staat de plechtstatige poëzie van Pareau die sonnetten schreef, en voor wie Staring het grote voorbeeld was. Beide poëten staan, voorzover ik zie, buiten alle stromingen in de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw.

Querido, de uitgeverij waarvan Kuipers destijds directeur was, heeft midden jaren 1960 zowel een uitgave verzorgd van het literaire werk van Pareau (*Sonnetten*, 1965) als van dat van Noordstar (*De Zwanen*, 1967). De studenten van drie decennia daarvoor waren inmiddels beiden professor: Scheltema sinds 1945 in het Romeinse recht te Groningen, Tammes sinds 1947 in het internationale recht aan de Universiteit van Amsterdam. Het mini-uitgeverijtje annex artotheek Ebenhaëzer, een onderneminkje dat zij in de jaren 1930 voor eigen vermaak hadden opgericht (en waardoor Kuipers naar eigen zeggen in het uitgeversvak terecht is gekomen (p. 42)) bestond sinds december 1934 niet meer, en alleen Scheltema maakte daarna nog wel eens een gedicht.

Wie over dit alles meer wil weten kan bijvoorbeeld terecht bij de in 1992 bij Querido verschenen biografie van Scheltema van de hand van Dr. E.W.A. Henssen: *Langs zelf gekozen paden. Het leven van H.J. Scheltema, N.E.M. Pareau & Mr. J. Jer. van Nes* (ISBN 90 214 6567 1).⁴ De aanleiding tot het schrijven van dat boek lag natuurlijk niet in de eerste plaats in Scheltema's wetenschappelijke bezigheden (hij heeft naam gemaakt als geleerde die de nieuwe editie van de *Basilica* heeft opgezet), noch in zijn opvattingen over het academisch onderwijs in het Romeinse recht (hij is de voorganger der Protagonisten), maar vooral in zijn excentriciteit. Wat toen hij een twintiger was studentikoos gedrag mocht heten, werd later buitenissigheid (die hij met zorg cultiveerde). Nu Emile Henssen Scheltema en Tammes te vroeg is gevolgd in de dood (hij zou het meest in aanmerking zijn gekomen om de lezer hier op de door Kuipers samengestelde cassette te attenderen) wil ik hier even wijzen op het bestaan van deze editie van het literaire werk van Noordstar en Pareau.

Reinold Kuipers (aan wie het in de jaren zestig

moeite had gekost om Pareau en Noordstar te bewegen tot toestemming voor een herdruk van hun werk) heeft in de jaren 1983-1992 in zijn vaste rubriek 'Gezeten wit' (losse stukjes als deze 'Observationes') in het in die jaren verschijnende literair-culturele tijdschrift *Het Oog* in 't Zeil meer dan eens aandacht geschonken aan Noordstar en Pareau (en aan andere petite histoire van literatuur, drukkers- en uitgeverbedrijf). In 1985 publiceerde hij in dat tijdschrift bovendien een groter artikel dat onder dezelfde titel, maar met enkele kleine correcties, herdrukt is in het derde van de hier aangekondigde boekjes (p. 23-39): 'Het spel met de firma Ebenhaëzer'. Op de herdruk van dit artikel volgen in J.C. Noordstar, N.E.M. Pareau & Ebenhaëzer. Een album een 'Postludium' van Kuipers in de vorm van een open brief aan de schrijver K. Schippers (p. 42-50), bibliografieën van en korte stukjes over beide dichters (p. 51-56, 57-60: J.C. Noordstar; resp. p. 61-67, 68-69: N.E.M. Pareau) en een dankbetuiging (p. 70). Alleen de pagina's 9-20 zijn van de hand van wijlen de componist Rudolf Escher (1912-1980): hier is de 'Verantwoording' (wat wetenschappelijker dan de verantwoording van Kuipers) herdrukt die Escher in 1967 meegaf aan de door hem verzorgde editie van *De Zwanen*.

Het door Kuipers samengestelde album behelst dus een toelichting bij en een verantwoording van de bundels van Noordstar en Pareau in deze cassette. Het is het werk van de liefhebber en heeft geen wetenschappelijke pretenties. Kuipers schrijft dat hij dicht en ondicht van Noordstar en Pareau op een verantwoorde wijze bijeen heeft willen brengen en dat hij het essayistische en journalistieke werk van de dichters buiten zijn editie heeft gelaten (p. 58). 'Dicht en ondicht' omvat hier wel een paar prozastukjes van Pareau, maar het is niet heel duidelijk wat Kuipers' criterium voor het al dan niet opnemen van schrijfsels van Noordstar en Pareau is geweest. Al met al is J.C. Noordstar, N.E.M. Pareau & Ebenhaëzer een heel mooi album. Het bevat veel nuttige en boeiende informatie, maar het is helaas niet erg overzichtelijk. Het is jammer dat niets wordt gezegd over het werk dat niet is opgenomen, en dat niet wordt verwezen naar de bijdragen van Kuipers en Henssen over Noordstar en Pareau in *Het Oog* in 't Zeil. Zelfs bij het eerder in dat tijdschrift gepubliceerde stuk van Kuipers dat hier is herdrukt is wordt de oorspronkelijke

⁴ Zie over dat boek mijn recensieartikel 'Een merkwaardige sinjeur: over H.J. Scheltema (1906-1981)', in: *Nederlands Juristenblad* 67 (1992), afl. 44, p. 1497-1501. Aldaar zijn ook andere publicaties over deze biografie genoemd. – Over de cassette die ik in dit stukje aankondigde schreef Kees Fens een recensie in de *Volkskrant* van 20 januari 2001.

plaats van publicatie niet vermeld. In plaats van het simpele '1985' dat er onder staat zou beter zijn geweest: 'lichtelijke herziene herdruk van een in *Het Oog* in 't *Zeil*, jrg. 3, nr. 1 (oktober 1985), p. 17-25 verschenen artikel' (of iets dergelijks). De lezer had zich dan niet hoeven verwonderen over het feit dat in een stuk uit 1985 wordt vermeld dat Tammes in 1987 overleden is.

In Kuipers' 'Postludium' en in zijn stukje over J.C. Noordstar zijn cursief gedrukt grote citaten opgenomen waarin Noordstar aan het woord is, teksten die kennelijk zijn ontleend aan door K. Schippers vernoemd in de jaren 1980 opgenomen en door zijn vrouw uitgetypte interviews met de dichter in ruste (p. 42). Tammes vertelt daarin ondermeer over de artistieke preoccupaties van het vriendenclubje dat hij in zijn studententijd vormde met Scheltema en met J.H.P. Jonxis (1908-1995), die hij al van de lagere school kende. (Jonxis, dit terzijde, werd later hoogleraar geneeskunde in Groningen en nog later schoonvader van een andere dichtende jurist: de huidige Procureur-Generaal bij de Hoge Raad en hoogleraar aan de UvA Arthur Hartkamp).

Tot slot: de namen 'Noordstar' en 'Ebenhaëzer' zijn vermoedelijk ontleend aan de namen van vele binnenschepen in Groningens wateren (p. 48). Waar de naam Pareau vandaan komt, is niet met zekerheid vast te stellen (Henssen zegt er iets over op p. 51-52 van zijn biografie, maar bij Scheltema weet je vaak niet wat mystificatie is en wat niet).

26. Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel

Scheltema's biograaf, Emile Henssen, overleed op 20 februari 1999, nadat hij enkele maanden in coma had gelegen. Eind 2000 verscheen een door drie rechtshistorici en één 'gewone' historicus geredigeerd boek om hem postuum te eren: *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel. Liber amicorum voor E.W.A. Henssen (1950-1999)* (Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 2000; ISBN 90 76314 489, f 65,-), een boek met historische studies (aangevuld met een bibliografie van de overledene) dat het verdient hier te worden genoemd vanwege het grote aantal bijdragen van juristen en rechtshistorici (Zwalve, Jansen, Lokin, Knigge, Fasseur, Lokin-Sassen, Wackie Eysten), bijdragen vooral (maar niet uitsluitend) tot de (rechts)geschiedenis van de laatste twee eeuwen. De bijdragen zijn te divers om hier te worden besproken, maar dit fraai uit-

gegeven boek moest wel in *Pro Memorie* worden gesignaleerd.

27. Mr. Jan Gualtherus Christiaan Joosting (Purmerend, 17 april 1866 – Velp (Gld.), 18 april 1944): archivaris, uitgever van rechtsbronnen en privatdocent oud-vaderlands recht

In mijn inleiding in *120 jaar Verslagen en Meded(e)lingen. Algemeen Register* (2000) heb ik vermeld (p. 19) dat het het rijksarchief Groningen een paar jaar geleden nogal wat moeite kostte het jaar van overlijden van mr. J.G.C. Joosting (die daar in de jaren 1913-1924 de scepter had gezwaaid nadat hij sinds 1897 rijksarchivaris in Assen was geweest) te achterhalen. Het leek alsof er lang geleden *damnatio memoriae* had plaats gehad (het retoureren van het groepsportret waarin men in de voormalige Sovjet Unie zo sterk was: er komt geen lemma Trotski voor in het *Lexikon der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution* (Leizig 1976; oorspronkelijke Russische editie: Moskou 1968)). Kort na het verschijnen van dat *Algemeen Register* vertelde prof. Gerbenzon in het interview dat Faber en Heirbaut hem op 18 januari 2001 afnamen dat Joosting als privatdocent oudvaderlands recht aan de Groninger universiteit een van zijn belangrijkste leermeesters voor rechtsgeschiedenis is geweest. (Ofschoon Joosting er helemaal voor uit Velp moest komen, waar hij na zijn ontslag in Groningen was gaan wonen, vervulde hij zijn privatdocentschap kennelijk nog na zijn 70ste verjaardag). Gerbenzon zei tegen zijn interviewers (*Pro Memorie* 3.1 (2001), p. 5) dat hij niet wist of Joosting een biografie had gekregen en of daarin melding wordt gemaakt van de excentrieke kanten van deze geleerde, die – dat is althans de indruk die ik uit Gerbenzons woorden krijg – kennelijk niet ongaarne over zijn ongewone gedrag sprak en daar wellicht ook wel een beetje mee koketteerde.

Toen het nummer van *Pro Memorie* met het interview met prof. Gerbenzon al naar de drukker was, zond collega Nève mij kopieën van een tweetal necrologieën van Joosting: een lang 'Levensbericht', door mr. S.J. Fockema Andreae (jr.) gepubliceerd in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1946-1947* (Leiden 1948), p. 69-80 (met een lijst van Joostings publicaties op p. 80-83), en een – kennelijk pas daarna verschenen – korte herdenking door dr. H.P. Coster in het *Nederlandsch Ar-*

chiveenblad 51 (1946-1947), p. 135-136; laatstgenoemd in memoriam bestaat voor de helft uit een door de Groningse hoogleraar kerkgeschiedenis prof.dr. J. Lindeboom (1882-1958) geschreven karakteristiek van Joostings persoonlijkheid. Als ambtenaar, aldus Lindeboom, was Joosting een moeilijk man, als privé-persoon een gastvrij en hartelijk mens en een trouwe vriend. En wat zijn levensbeschouwing betreft: Joosting was een man van 'vooruitstrevend-liberale denkbeelden' en 'vrijzinnig-christelijke geloofsovertuiging'.

Dit beeld wordt in hoofdzaak bevestigd door Fockema Andreae, die in verband met de over Joosting vertelde verhalen zei dat deze

'met het langzamerhand uitsterven zijner generatie verstomd [zijn]. Gelukkig maar. Zulke verhalen, al behelzen ze een element van waarheid, zijn veelal even weinig verheffend als waarheidsgetrouw. Of liever, al spreken ze geen onwaarheid, door isolatie en overbelichting van één voorval of één trekje vertekenen ze het totale beeld' (p. 79).

Ik ga over tot de door Fockema Andreae vermelde feiten: de predikantszoon Joosting had ook zelf graag dominee willen worden maar hij zag daarvan af omdat duidelijk was 'dat hij enige hiervoor noodzakelijke voorwaarden van voordracht en optreden miste' (p. 69). Het proefschrift waarop hij in 1890 ter bekroning van zijn rechtenstudie te Utrecht promoveerde wordt door Fockema Andreae gekarakteriseerd als een

'geschrift waarin we de latere Joosting reeds herkennen door ijver en zorgvuldigheid in het opsporen en uitgeven van bronnen, maar een tekortschieten in de synthese, in het vormend vermogen; een volgen ook van een reeds door anderen gebaande weg' (p. 70).

Aan het eind van het 'Levensbericht' het wetenschappelijk werk van de overledene overziend noemt Fockema Andreae Joosting tenslotte

'een kind van zijn tijd ... Een tijd ... die hoge waarde hechte aan bronnenpublicaties en die met voorliefde dáártoe de wetenschappelijke werkers zocht te winnen. Bij een in wezen onzelfstandige figuur als Joosting gelukte dit een en ander maar al te zeer. Hij werd een conscientieus inventarisator,

een onvermoeibaar bronnenuitgever, een getrouw medewerker aan verzamelwerken zoals de *Nomina Geographica* en de *Geschiedkundige Atlas*. Ten koste, dunkt ons, van zijn vorming of althans ontwikkeling als zelfstandig schrijver, als zoeker en vinder van combinaties, als geschiedschrijver. Een archivist die zijn dienende functie als zodanig heeft verstaan en vervuld; een volharder die het niet beneden zich achtte ondankbaar werk te verrichten waarop anderen zouden voortbouwen – terwijl, waar eens een wijder worp werd gewaagd, niet zelden werd misgeworpen' (p. 78-79).

Toen Joosting 58 jaar was, kwam er een voortijdig eind aan zijn ambtelijke carrière (een affaire waaraan hij in 1926 nog een brochure wijdde). Fockema Andreae (die het onjuist noemde 'deze man ... zonder meer als onhandelbaar, onbruikbaar te beschouwen, zoals een hem ongunstig gezind wereldje het waar wilde hebben' (p. 75)) vermeldt de soms onverdiend-negatieve reacties op Joostings publicaties en releveert in het bijzonder een uiterst kritisch oordeel over zijn kerspelkaart voor de bisdommen Münster en Osnabrück in Noord-Nederland:

'onverdiend-afkeurend was de beoordeling die Jhr Mr W.G. Feith, toen aan het Algemeen Rijksarchief werkzaam, van dit werk publiceerde. De lust, alles af te keuren wat uit Joostings handen kwam, voert Feith van zijn kant tot onhoudbare beweringen'.

Fockema Andreae vervolgt dan:

'Deze ondervinding, gevoegd bij de min of meer bedekte hatelijkheden die in de verslagen van de Algemene Rijksarchivaris [Prof.Mr. R. Fruin] aan het adres van Joosting te lezen waren, hadden deze tot nadenken moeten stemmen. Maar als verblind liet hij het op een crisis aankomen. Hij had zich in 1918 genoopt gezien het huis waar hij met de zijnen (twee dochters en twee zoons waren hem geschonken) gelukkig gewoond had, te verlaten; niet in staat zijnde (door koop) een andere woning te verwerven was hij tenslotte beland in een woning in het Tuindorp te Haren, ver van de stad. Zijn meubelen had hij grotendeels opgeslagen in het inmiddels gereedkomende archiefgebouw aan de St. Jansstraat; en hij had zich een wonderlijk schema van aanwezigheid of veeleer van afwezig-

heid aangewend. Joosting schijnt nooit eraan gedacht te hebben dat zich uit dit een en ander ambtelijke tekortkomingen lieten afleiden. Maar toen zowel hijzelf als zijn commies gelijktijdig wegens geschokte zenuwen ziekteverlof moesten hebben en niemand anders dan W.G. Feith (dien men als Joostings voorbestemde opvolger mocht aanmerken) met de waarneming van het bureau werd belast, was de onhoudbare toestand voor aller ogen duidelijk geworden. Het was dan ook niet verwonderlijk dat, toen het “ijstijdperk der bezuiniging” het ontslag van vier Rijksarchivarissen eiste, Joosting daarbij zou zijn; en men wist hieraan een voorkomen van objectiviteit te geven, al behoudt de lezer der desbetreffende stukken het onprettige gevoel dat de zucht tot behartiging van het dienstbelang hier – o zeker, niet afwezig was, maar toch – niet met uitsluiting van ieder ander motief heeft gewerkt’ (p. 77-78).

Het roemloze einde van Joostings carrière als archivaris valt zo ongeveer samen met de – in mijn hierboven genoemde inleiding bij het *Algemeen Register* op p. 19 geciteerde – klacht van het bestuur van OVR (in het jaarverslag van 1925). Het bestuur spreekt daar zijn zorg uit over het uitblijven van Joostings algemene inleiding bij de zeven door hem en Muller uitgegeven delen *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het Bisdom Utrecht in de middeleeuwen*. Men vermoedde kennelijk (en, naar de geschiedenis zou uitwijzen, terecht) dat die inleiding met Sint Juttemis zou verschijnen. Met een verwijzing naar de aan het eind van de rit

te publiceren algemene inleiding had Joosting ook aan de afzonderlijke delen geen inleiding meegegeven. Hij had echter volgens Fockema Andreae wel

‘studies van wat wijder strekking [gepubliceerd], meest in samenhang met zijn uitgave der oude kerkelijke rechtsbronnen. Wat hierin vooral opvalt is de gemakkelijheid waarmede deze oud-liberale Protestant, deze uit zijn jeugd tegen het Katholicisme vooringenomen man de normen van eigen tijd en eigen kring op de middeleeuwse verhoudingen toepast. Hierdoor maken deze beschouwingen thans een volkomen verouderde indruk. Maar, men dient te bedenken dat van Rooms-Katholieke zijde van het eigen verleden nog weinig werk was gemaakt. Zoals de predikant-professor Moll de middeleeuwse kerkelijke geschiedenis in het algemeen, had ook de predikantszoon Joosting het middeleeuwse kerkrecht (althans het procesrecht en de rechterlijke organisatie) moeten behandelen’ (p. 75-76).

Tot slot: Joostings verplaatsing in 1913 van Assen naar Groningen was volgens Fockema Andreae vermoedelijk ‘niet overeenkomstig zijn wens ...; dat hij hogere wensen had gehad en ook wel van beroep had willen veranderen was niet onbekend’ (p. 76). Heeft hij in 1911/12 gehoopt dat hij kans maakte op de post van algemeen rijksarchivaris (de functie waarin Fruin in 1912 na veel strijd werd benoemd)? Joosting is in 1912 privaatdocent aan de Groninger universiteit geworden. Heeft hij professorale ambities gehad?

KRONIEK

Rechtsgeschiedenis in Vlaanderen (2000-2001)

Voor de Vlaamse rechtshistorische wereld vatte het jaar 2000 al goed aan met de verdediging van een opvallend proefschrift aan de K.U. Leuven. Dominique Bauer ((1973), verdedigde er op 22 februari haar doctorale scriptie onder de titel *Ivo van Chartres en het ontluikende juridisatie- en civilisatieproces. Individualisme en institutionalisering tussen Decretum Ivonis (1095) en het Decretum Gratiani (1140)*. Promotor was prof. Dirk van den Auweele; copromotor prof. Jos Decorte (Hoger Instituut voor de Wijsbegeerte). Het proefschrift behandelt twee centrale vragen. Ten eerste wordt een aantal structurele en inhoudelijke verschuivingen tussen diverse canonieke collecties tot aan het *Decretum Gratiani* onderzocht. Ten tweede worden de onderzoeksresultaten uit het eerste deel historisch ingekaderd en aangevuld. Hierbij wordt het werk van Ivo geanalyseerd in de context van de Gregoriaanse hervorming, de eucharistiestrijd en de poging binnen de filosofie om het individuele metafysisch te beschrijven. Dominique Bauer ((1973) studeerde geschiedenis en wijsbegeerte te Leuven. Na haar afstuderen bekam ze een mandaat als aspirant bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en werd ze werkzaam bij haar promotor op de Leuvense afdeling Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis. Momenteel bereidt ze de commerciële uitgave van haar proefschrift voor.

Intussen verscheen ook in 2000 de commerciële uitgave van het doctoraat van Georges Martyn onder de titel: *Het Eeuwig Edict van 12 juli 1611. Zijn genese en zijn rol in de verschriftelijking van het privaatrecht* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia nr. 81; Brussel 2000). Dit proefschrift werd reeds in 1996 aan de K.U. Leuven, campus Kortrijk verdedigd. Een verkorte versie ervan werd in 1997 bekroond door de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Sinds 1999 is Georges Martyn deeltijds professor Geschiedenis van het Publiekrecht aan de Universiteit Gent.

Van zijn Gentse collega Dirk Heirbaut verscheen in 2000 *Over lenen en families (ca. 1000-1305). Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen* (Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten; Brussel 2000). Het is een gedeeltelijke uitgave van Heirbauts proefschrift dat hij in 1997 te Gent verdedigde en dat eveneens door de Academie werd bekroond. Een eerder boek uit Heirbauts proefschrift verscheen al in 1998 in de Studia van het Algemeen Rijksarchief. Van dezelfde auteur en van diens voorganger te Gent, Daniel Lambrecht, verscheen begin 2001 *Het nut van*

rechtsgeschiedenis voor het onderwijs in het hedendaags recht. The use of legal history in the teaching of contemporary law als deel XIV van de *Juris Scripta Historica*. Het boek bevat de lezingen van een congres dat door de uitgevers georganiseerd werd voor het Comité voor Rechtsgeschiedenis in 1999. Het volgende congres van het Comité zal georganiseerd worden door Randall Lesaffer en Georges Macours van de KUL. Omdat er reeds voldoende rechtshistorische congressen in het najaar zijn, zal het congres doorgaan in het voorjaar van 2002. Op de vergadering van het Comité voor rechtsgeschiedenis in november 2000 werd tevens beslist om de lopende rechtshistorische bibliografie van het Comité in gedrukte vorm stop te zetten.

Dirk Heirbaut, Georges Martyn en Boudewijn Bouckaert (allen Universiteit Gent) zijn al gestart met de voorbereidingen van een congres over 200 Jaar Burgerlijk Wetboek in België dat zal plaatsvinden in 2004.

Het personeelsbestand in Gent wordt lichtjes uitgebreid. Vanaf 1 oktober 2001, zal dr. Rik Opsomer, stadsarchivaris van Ieper, ook deeltijds verbonden zijn aan de Gentse vakgroep grondslagen en geschiedenis van het recht. Hij bereidt in dat kader een congres voor over de praktische problemen van de archiefwetgeving in België. Gedurende de maanden november en december zal de staf nog versterkt worden door prof. C.H. Van Rhee uit Maastricht. Dankzij een beurs van het *Tijdschrift voor Privaatrecht* kan hij in Gent onderzoek verrichten over de geschiedenis van het Belgische procesrecht. Eveneens te Gent legt dra. Liesbeth Vandersteene de laatste hand aan een beknopte geschiedenis van de rechtsfaculteit. Een publicatie is voorzien voor 2002.

Te Leuven gingen in 2000 twee opvallende rechtshistorische congressen door. Van 21 tot 23 september was er het internationale congres over het leven, het werk en de invloed van de Leuvense canonist Zeger-Bernard Van Espen (1646-1728). Dit congres was een co-organisatie van de Leuvense afdeling Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis en van de Faculteit Kerkelijk Recht van de K.U. Leuven. Voor de organisatie tekenden Bart Wauters, Guido Cooman en Maurice van Stiphout. Een verslag van het congres van de hand van Bart Wauters stond in het vorige nummer van *Pro Memoria*.

Het jaar 2000 was voor de universiteiten van Leuven en Louvain-la-Neuve een feestjaar naar aanleiding van de 575ste verjaardag van de stichting van de universiteit te Leuven in 1425. Aan de Nederlandstalige en Franstalige rechtenfaculteiten van Leuven en Louvain-la-Neuve ging op 14 en 15 december een

dubbelcongres door over de historische rol van de Leuvense rechtenfaculteiten in de samenleving. Naast de analyse van het werk en het denken van diverse grote Leuvense professoren, kwam ook de politieke en maatschappelijke carrière en betekenis van figuren als Victor Brants, Jean-Joseph Thonissen of Charles Lamberechts naar voren. Van beide congressen worden de akten in de loop van 2001 verwacht.

Net zoals in Gent en in Leuven, werd ook in Antwerpen niet stilgezeten. De leeropdracht van Laurent Waelkens wordt uitgebreid. Dat zal hem ongetwijfeld de nodige tijd verschaffen om het volgende congres van de Société Jean Bodin in 2002 in Antwerpen voor te bereiden. Het thema van dit congres is het vennootschapsrecht. Waelkens verblijdde tevens in 2000 samen met M. Duynstee en R. Feenstra de rechtshistorische wereld met een nieuwe editie van het *Repertorium bibliographicum institutorum et sodalitarum iuris historiae* (Kortrijk: Groeninghe Uitgeverij, 2000), een fundamenteel overzicht van rechtshistorische instellingen en reeksen uit de gehele wereld. Van de hand van de Antwerpse emeritus Jan van den Broeck zal weldra diens lang verwachte studie over het recht in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw verschijnen. De *Algemene Praktische Rechtsverzameling* zal een duizendtal exemplaren kopen om ze te verspreiden onder haar abonnees.

Tenslotte verdient nog een project van het Algemeen Rijksarchief dat wordt geleid door prof. Fred Stevens (K.U. Leuven) vermelding. Het betreft een omvattende studie van de Franse instellingen uit de revolutionaire periode. Intussen zijn reeds twee studies verschenen: Conny Devolder, *De Verenigde Departementen onder Frans bewind. De constitutionele instellingen van het Directoire* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia nr. 71; Brussel 1997) en François Antoine, *Les institutions publiques du Consulat et de l'Empire: dans les départements réunis 1799-1814* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia nr. 77; Brussel 1998). Catherine Henin bereidt momenteel een studie over de periode 1794-1795 voor.

Tilburg/Leuven/Gent R. Lesaffer & D. Heirbaut

Het Europees forum van jonge rechtshistorici: een kennismaking

Rechtsgeschiedenis is, zoals sommige jongeren wel al eens vertwijfeld vastgesteld hebben, vaak een zaak

van oudere wetenschappers. In België en de Nederlanden valt dit wel mee. Jongeren mogen spreken op de Belgisch-Nederlandse Rechtshistorische congressen. Meer zelfs, de voorkeur van de organisatoren gaat vaak uit naar nieuwe gezichten eerder dan naar de oude vertrouwde namen. Elders is het, jammer genoeg, helemaal anders gesteld. Op de Duitse Rechtshistorikertage bijvoorbeeld is het bijna heilighennis indien een niet-professor, laat staan een niet-doctor zou spreken. Daarom hebben jonge Duitse rechtshistorici het initiatief genomen voor een eigen congres waarop enkel jongeren mogen spreken en waaraan enkel zij mogen deelnemen. Overigens is de term jong in dit kader een relatief begrip. Jong is iedereen die geen leerstoel heeft, die dus nog geen professor is. Het Europees forum van jonge rechtshistorici wil echter meer zijn dan een bijeenkomst van 'angry young men' (en hun vrouwelijke collega's). Niet gestoord door de nationale invalshoek van hun professoren hebben de 'jonge' rechtshistorici de ambitie van hun congres een Europees treffen te maken. Aan zoiets bestond duidelijk behoefte. De bestaande rechtshistorische bijeenkomsten zijn nog sterk nationaal gericht of het nu gaat om onze Belgisch-Nederlandse congressen, de British Legal History Conference, de Deutsche Rechtshistorikertage, de bijeenkomsten van de Société d'Histoire du Droit enz. Een rechtshistorisch equivalent van de SIHDA, het grote treffen van de romanisten, bestaat niet, op de congressen van de Société Jean Bodin na. Die zijn echter, door hun zuiver thematische karakter, van dien aard dat ze nieuwkomers weinig kansen kunnen geven. Kortom, een Europees forum van jonge rechtshistorici vult zeker een gat in de markt. Dat bleek reeds bij de eerste bijeenkomst in Frankfurt in 1994 en ook bij alle latere bijeenkomsten. Tot nog toe werden die echter steeds in Duitsland, Oostenrijk of Zwitserland gehouden. Het Duitse karakter van de bijeenkomsten is ondertussen echter zo sterk afgenomen dat de bijeenkomst van 2003 in Boedapest zal plaatsvinden. Jonge Belgische en Nederlandse rechtshistorici hoeven echter zeker niet zolang te wachten. De universiteit van Osnabrück zal optreden als gastheer voor het congres van 2002 (22 tot 25 mei). Gezien de geografische nabijheid en de historische banden met de Nederlanden mag gehoopt worden dat ook enkele Belgen en Nederlanders de kans zullen grijpen om aan dit congres deel te nemen en er een lezing te houden. Voorstellen voor lezingen kunnen ingediend worden bij: fo-

rum2002@uni-osnabrueck.de. Het zou jammer zijn dat de eenmaking van de Europese jonge rechtshistorici zonder vertegenwoordigers uit de Lage Landen zou plaatsvinden. Het Europese recht en zijn geschiedenis vormen immers een mozaïek waarin steentjes van het Belgische en Nederlandse oud-vaderlandse recht, niet mogen ontbreken (om daarmee de woorden te parafraseren van een 'oude' rechtshistoricus, die nog immer jong van hart is, Olav Moorman van Kappen). Wat elders in Europa bestond, kwam ook bij ons voor, maar kreeg hier op een eigen wijze vorm. Opdat men dat niet zou vergeten, moeten ook onze jonge rechtshistorici hun steentje bijdragen tot de uitbouw, niet van een Europees recht, maar van een Europese geschiedenis van het recht, zeker nu het congres van Osnabrück als thema heeft: Europa und seine Regionen. Europäische und regionale Rechtskultur. (Wie meer weten wil, consultere: www.jura.uos.de/jungrhist/index.htm).

M. Wiczorrek & D. Heirbaut

Rechtsgeleerde boeken uit Zuid-Afrika

Sinds het laatste decennium is de belangstelling voor de grote vertaalprojecten van werk van oud-Nederlandse juristen in Zuid-Afrika sterk afgenomen. Het onder auspiciën van de Suid-Afrikaanse Regskommissie / South African Law Commission verrichte vertaalwerk waarover Margaret Hewett in haar bijdrage in *Pro Memorie* 2.1 (2000) schreef (zie aldaar vooral p. 103) is gestaakt. De voorraden van de uitgaafes van die commissie, die er blijkens opgaven aan mevrouw Hewett begin 2000 nog moesten zijn, bleken, toen OVR minder dan een jaar later een aantal exemplaren bestelde, onvindbaar. Een klein aantal exemplaren kon OVR toch nog in handen krijgen. Zij zijn grotendeels over bibliotheken gedistribueerd. Door de bemiddeling van mevrouw Hewett bleek het mogelijk van een aantal andere (Latijnse) teksten met (Engelse) vertaling kleine nog aanwezige restanten naar Nederland te laten komen. Het gaat om:

1 drie van de zes delen (door Beinart en Van Warmelo in de jaren 1969-1981 uitgegeven) colleges van D.G. van der Keessel (1738-1816, hoogleraar te Groningen 1762-1770, te Leiden 1770-1815) over het strafrecht (begin 19de eeuw). Het betreft de delen 2, 4 en 6, die ieder op zich een min of meer afgerond geheel vormen. Zij zijn voor {30,- of, indien tegelijk be-

steld met het hieronder sub 2 genoemde werk van Matthaeus voor { 15,- te verkrijgen bij uitgeverij Verloren in Hilversum;

2 drie delen Antonius Matthaeus (1601-1654; professor te Utrecht 1634-1654), *De Criminibus / On Crimes* (fotomechanische herdruk van de editie Antwerpen 1761 met Engelse vertaling van Ben Stoop en Margaret Hewett, in de jaren 1987-1995 in vier delen verschenen), te weten de delen 1, 3 en 4. Uitgeverij Verloren heeft besloten deel 2 te laten herdrukken, waardoor zij het hele werk compleet in vier fraaie, uniforme banden kan leveren.

3 Gijsbert Hemmy, *De testimoniis ... The testimony of Aethiopians, Chinese and other Pagans as well as of the Hottentots inhabiting the Cape of Good Hope etc.*, diss. Leiden 1770 (Latijnse tekst met Engelse vertaling en inleiding van Margaret Hewett, 1998), voor {11,35 verkrijgbaar bij Uitgeverij Verloren (zie *Pro Memorie* 3.1 (2001), p. 185-188).

De opbrengst van Matthaeus wordt aangewend om de kosten van de heruitgaaf van het ontbrekende tweede deel te dekken. Het overschot van de opbrengst van de Van der Keessels en van de dissertatie van Hemmy zal worden gebruikt als kleine bijdrage in de financiering van het laatste grote project van mevrouw Hewett: de editie en de Engelse vertaling van de (in manuscript bewaard gebleven) Latijnse tekst van de colleges van Jacobus Voorda (1698-1768, professor te Utrecht 1730-1760) over het hedendaagse recht (*ius hodiernum*).

Tot slot: OVR heeft enkele complete exemplaren weten te krijgen van Percival Gane's vertaling van de beroemde *Commentarius ad Pandectas* van Johannes Voet (1647-1713): *The Selective Voet, being the Commentary on the Pandects [Paris edition of 1829] by Johannes Voet and the Supplement to that work by Johannes van der Linden. Translated with explanatory notes and notes of all South African reported cases by Percival Gane*, 8 delen (Durban: Butterworths & Co., 1955-1958), reprint 1989; in deze vertaling heeft Gane een klein aantal passages (ca. 10% van de Latijnse tekst) weggelaten omdat zij voor het Zuid-Afrikaanse recht niet van belang waren.

Van *The Selective Voet* is nog één complete set, gebonden in 8 banden, beschikbaar bij OVR. Prijs E 105,-. Voor nadere informatie / bestelling kan men terecht bij ondergetekende (veen@jur.uva.nl).

Amsterdam

Theo Veen

IN MEMORIAM DR.MR. LEONARD DE GOU (1916-2000)

Op 22 januari 2000 overleed in zijn 84ste levensjaar in zijn laatste woonplaats Lemiers bij Vaals Dr.mr. Leonard de Gou. Hoewel hij reeds lang een wankel gezondheid bezat, kwam zijn levenseinde toch onverwacht. Deze veelzijdige persoonlijkheid verenigde vele kwaliteiten in zich. In zijn werkzame leven was hij op vele terreinen actief. In de eerste plaats op dat van de politiek en het openbare bestuur. Na zijn rechtenstudie te Leiden – het tweede gedeelte van zijn doctoraalexamen legde hij op 13 mei 1941 aan de Universiteit van Amsterdam af, omdat het in Leiden niet meer kon – en zijn promotie aan de Utrechtse universiteit twee jaar later behoorde hij eind 1945 tot de oprichters van de Katholieke Volkspartij, in welke bestuur hij ook zitting kreeg. Namens de K.V.P. maakte hij van 1955 tot 1963 deel uit van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Ook was hij namens deze partij enige jaren lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant. Van zijn bestuurlijke carrière vormden drie successieve burgemeesterschappen de basis: respectievelijk dat van Steenberg (1946-1957), van Venlo (1957-1969) en van Haarlem (1969-1976). Daarnaast vervulde hij talrijke nevenfuncties in de sector van het openbare bestuur.

In de tweede plaats profileerde hij zich als bevorderaar van en ijveraar voor de wetenschap en het behoud van Nederlands culturele erfgoed. Zo was hij onder meer van 1978 tot 1985 voorzitter van de in 1752 opgerichte Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. Ten tijde van zijn voorzitterschap werden niet minder dan drie nieuwe, door de Hollandsche Maatschappij periodiek toe te kennen ereprijzen op het gebied van de alfa- en gamma-wetenschappen ingesteld: de Keetje Hodshon-, de Dirk Jacob Veegens- en de Johannes Cornelis Ruigrokprijs. Met betrekking tot zijn nevenfuncties op het terrein van het cultuurbeheer en -behoud zij volstaan met het memoreren van zijn vele activiteiten in het kader van de Archiefraad, van welk adviescollege hij in 1974 tot lid benoemd werd en waarvan hij van 1979 tot in 1986 voorzitter was, zulks als opvolger van respectievelijk de hoogleraren-rechtshistorici J.Th. de Smidt en J.P.A. Coopmans. Wie hem persoonlijk gekend heeft weet, dat zijn grote affiniteit tot archieven

en het archiefwezen mede gevoed werd door het besef, dat zich in onze openbare archiefbewaarplaatsen het overgrote deel van de kenbronnen bevindt, die het werkmateriaal van de rechtshistorici vormen.

Voor de lezers van dit periodiek dient de nadruk te liggen op het werk van de overledene op het gebied van de rechtsgeschiedenis, dus op diens rechtshistorische publicaties. In het voorjaar van 1943 promoveerde hij aan de Rijksuniversiteit te Utrecht bij de hoogleraar in het oud-vaderlandse recht J.Ph. de Monte ver Loren cum laude op *De Weeskamer van 's-Gravenhage*. Duidelijk komt in dit proefschrift al zijn voorliefde voor het werken met en (direct) vanuit archivalisch bronnenmateriaal tot uiting. In een in 1997 gehouden voordracht onthulde de auteur overigens en passant, dat deze dissertatie 'door een frequent bezoek aan het Haagse gemeentearchief reeds vóór zijn doctoraal-examen 'kant en klaar' geweest was.¹ Afgezien van verscheidene kleinere publicaties² heeft De Gou in de kring van de beoefe-

naren van de politieke, institutionele en rechtsgeschiedenis toch in de eerste plaats bekendheid gekregen door zijn imposante, in de jaren 1975 – 1997 verschenen serie volumineuze bronnenpublicaties, handelend over de wordingsgeschiedenis van de succesvolle staatsregelingen oftewel constituties uit de tijd van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland: vijf delen in acht banden, die tesamen ruim 5000 bladzijden beslaan.³ Een waarlijk monumentaal ‘éénmansproject’, dat hij – met uitzondering slechts van het eerste deel – tijdens zijn ‘troisième âge’ uitvoerde en voltooide. Vanaf eind 1976, toen hij als burgemeester van Haarlem ontslag nam, tot in 1997 wijdde hij ondanks zijn uiterst hinderlijke, allengs verergerende gezondheidsproblemen, die hem het voortwerken soms tijdelijk onmogelijk maakten, ruim twintig jaren van zijn slechts in naam ‘postactieve’ levensperiode aan het tot een goed einde brengen van dit mega-project, dat een onnoemelijk aantal werkuren met zich bracht: van het speur- en zoekwerk in binnen- en buitenlandse archieven via het depouilleren, transcriberen of excerpteren van een schier onafzienbare hoeveelheid archiefmateriaal, het verrichten van aanvullend literatuuronderzoek, het concipiëren en annoteren van de eindteksten – het schrijven van de uitvoerige inleidingen tot elk deel daaronder begrepen evenals trouwens het ver-

vaardigen van de indices, concordansen en anderssoortige ‘aansluitingen’ – tot en met het corrigeren van de drukproeven ...⁴

Hun grote belang en waarde ontlenen deze bronnenuitgaven aan de omstandigheid, dat de ‘editor’ naast het primaire ‘ambtelijke’ bronnenmateriaal ook veel niet-ambtelijk bronnenmateriaal verwerkte, door hem geretraceerd in particuliere en familiearchieven, zoals privécorrespondentie, privatim vervaardigde constitutionele schetsen en (deel)ontwerpen, commentaren op (deel)ontwerpen, memoires en dergelijke. Maar niet minder aan de hoge kwalitatieve eisen, die de uitgeverbewerker zichzelf stelde en waaraan hij ten einde toe met taai volharding en een bewonderenswaardige acribie vasthield. Daarbij moest hij óók nog eens rekening houden met de uitgavetechnische richtlijnen van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis – later opgevolgd door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis -, die door hem weleens als (te) knellend ervaren werden.⁵

Van niet minder belang zijn de uitvoerige, uitstekend gedocumenteerde inleidingen tot de succesvolle delen, die de wordingsgeschiedenis van elke constitutie in extenso behandelen. Bijeen genomen vormen deze een monografie van een sterk innovatief karakter, want zijn fenomenale bronnenkennis stelde De Gou in staat allerlei misvattingen en gra-

1 L. de Gou, ‘De geschiedenis van een bronnenpublicatie’, in: *Grondwetgeving 1795-1806. Voordrachten gehouden bij de presentatie van ‘De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming’ op 27 maart 1997 te Haarlem* (Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1997), p. 13 vlg.

2 Zoals zijn *Biografische bijdragen over achttiende-eeuwers* (Haarlem, z.j.), een bundeling van een zevental voordrachten, die hij als voorzitter van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in aansluiting op zijn in de jaren 1979-1985 gehouden jaarredes hield. Omdat het overgrote gedeelte van deze biografische schetsen betrekking heeft op politiek geëngageerde juristen, wier denkbeelden over staat en staatsinrichting, maatschappij en recht de auteur zeer aanschouwelijk schetst, mogen deze ‘bijdragen’, hoezeer ook biografisch van opzet, mijns inziens mede als in rechtshistorisch opzicht relevante literatuur gequalificeerd worden.

3 L. de Gou (ed.), *Het Plan van Constitutie van 1796. Chronologische bewerking van het archief van de eerste constitutiecommissie, ingesteld bij decreet van de Nationale Vergadering van 15 maart 1796* (’s-Gravenhage 1975; Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie 40); dez. (ed.), *Het Ontwerp van Constitutie van 1797. De behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering* (3 dln., ’s-Gravenhage 1983-1985; R.G.P., Kleine serie 55-57); dez. (ed.), *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming* (2 dln., ’s-Gravenhage 1988-1990; R.G.P., Kleine serie 65 en 67); dez. (ed.), *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voor de totstandkoming* (’s-Gravenhage 1995; R.G.P., Kleine serie 85); dez. (ed.), *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming* (’s-Gravenhage 1997; R.G.P., Kleine serie 89).

4 Zonder de nimmer aflatende steun van zijn toegewijde echtgenote, mevrouw M.P.Th. de Gou-Houba, die hem in een veelheid van ondersteunende hoedanigheden trouw ter zijde stond, had hij dit zijn magnum opus – naar De Gou zelf bij herhaling verzekerde – overigens nooit tot stand kunnen brengen.

5 Zo diende hij in principe geen reeds uitgegeven stukken op te nemen, zodat De Gou zich er – zeer tegen zijn zin – toe genoopt zag de officiële eindteksten van de successieve constituties, waarvan moderne tekstuutgaven (zoals die van Bannier en Van Hasselt) bestaan, weg te laten. Het voor de gebruiker van zijn bronnenuitgaven hinderlijke gevolg is inderdaad, dat men bij het raadplegen van de delen, betrekking hebbende op de constituties van 1798, 1801, 1805 en 1806, in beginsel steeds de eindtekst van de betrokken constituties in een of andere oudere of nieuwere teksteditie bij de hand moet hebben. Minder problematisch waren in de praktijk de zich nogal eens manifesterende overlappings met door H.T. Colenbrander in de eerste vier delen van zijn *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* (6 banden, ’s-Gravenhage 1905-1908, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie 1-6) opgenomen stukken. Gezien Colenbranders notoire slordigheid bij het editeren van teksten – soms liet hij zelfs hele passages weg – was er meestal meer dan voldoende reden om een door hem reeds uitgegeven stuk toch op te nemen, thans in gecorrigeerde en gecompleteerde versie.

tuite beweringen van vroegere auteurs te corrigeren. Terwijl vele vroegere auteurs uit de 19de en 20ste eeuw zich bij voorbeeld bij het schetsen van de langdurige en gecompliceerde wordingsgeschiedenis van de Staatsregeling-1798 beperken tot het releveren van de tegenstelling(en) tussen ‘Unitarissen’ en ‘Federalisten’ – waarbij men dan hoogstens nog de eerste groep onderscheidt in de ‘gematigden’ enerzijds en de ‘radicalen’, de zogenaamde ‘Democraten’ anderzijds –, weet De Gou in zijn inleiding tot het Ontwerp van constitutie van 1797 een heel wat genuanceerder beeld te schetsen.⁶

In een door hem in 1997 gehouden, terugblikkende voordracht heeft De Gou zelf het een en ander onthuld over de wordingsgeschiedenis van zijn constitutieproject.⁷ Het was zijn oud-promotor De Monte ver Loren, die hem in 1965 aanzette tot het ‘bewerken’ ter fine van een historisch-wetenschappelijke bronnenuitgave van het lang verloren gewaande, maar in 1906 weer ‘boven water gekomen’ archief van de zogenaamde Eerste Constitutiecommissie, wier werkzaamheden uitmondten in het ‘Plan van constitutie’ van 1796. Als lid van de Eerste Kamer zelf meer dan eens ervaren hebbende van hoeveel belang een gedegen kennis van de wordingsgeschiedenis van afzonderlijke grondwetsartikelen bij de toepassing en herziening van de grondwet kon zijn, sprak deze suggestie, die op het begin van Nederlands oudste en eerste geschreven constitutie betrekking had, hem zozeer aan, dat hij de hand aan de ploeg sloeg. Als ‘vrijtijdsproject’ welteverstaan, naast een drukke werkkring als burgemeester ... Toen zijn ‘chronologisch verhaal’ anderhalf jaar later gereedgekomen was, strandde de uitgave ervan in boekvorm op een gebrek aan geldmiddelen ... Dank zij de bemiddeling van de Leidse rechtshistoricus De Smidt kon dit project uiteindelijk ondergebracht worden in het editieprogramma van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, hetgeen overigens wel een integrale herbewerking van de stof volgens de aanwijzingen en editienormen van deze commissie vergde ... Met frisse moed zette de uitgever-bewerker – die inmiddels burgemeester van Haarlem geworden was – zich aan die taak. Als gevolg van de toenmalige budgettaire perikelen van de Rijkscommissie werd het 1975 – *de facto* zelfs 1976 – eer de herbewerkte versie in druk verscheen ... Zou-

den anderen door een dergelijke moeizame gang van zaken ontmoedigd zijn geweest, De Gou was intussen door de veelbewogen wordingsgeschiedenis van de Staatsregeling-1798 zozeer geboeid geraakt – het Plan van constitutie van 1796 vormde daarvan immers slechts de eerste fase – dat hij, zijn beroepsleven in de bestuurlijke sfeer inmiddels afgesloten hebbende, besloot met deze editoriale arbeid voort te gaan, waarbij hij als voor de hand liggend vervolg vooreerst het archief van de Tweede Constitutiecommissie op het oog had. Door hem ter zake geëntameerd nader overleg met de Rijkscommissie leidde uiteindelijk tot het grote, gefaseerd uit te voeren editieproject, dat de complete wordingsgeschiedenis van alle constituties uit de periode 1795-1806 zou omvatten. Naar de tegenwoordige opvatting was dit nu typisch een in teamverband te verwezenlijken project, hetgeen aanvankelijk dan ook de mening van de Rijkscommissie was. Maar op dit punt hield De Gou, ‘Einzelgänger’ als hij was, de boot af. Het idee met andere projectuitvoerders te moeten samenwerken, compleet met taakverdeling, werkoverleg en alle rimram daaromheen, trok hem, die naar zijn zeggen meer dan 35 jaar in een ‘dirigerende functie’ werkzaam geweest was, in het geheel niet aan. Het was hem zelfs een schrikbeeld ... Liever bleef hij bij het oude model van een individuele editieopdracht – die toen nog formeel door de Minister van Onderwijs op voordracht van de Rijkscommissie verleend moest worden, een aspect waaraan hij zeer hechtte – aan een ‘Einzelperson’, niet in dienstverband werkend en naar behoefte contact onderhoudend met een of meer ‘toezichhouders’ vanwege de Rijkscommissie. Het nadeel van een karige en au fond niet toereikende onkostenvergoeding nam hij daarbij voor lief ... In zijn geval bleek dit model uitstekend te werken, want met tussenpozen van steeds enige jaren verschenen de door hem gevulde groene banden.

Bij gelegenheid van de presentatie van het laatste deel van De Gou’s *magnum opus* organiseerde de Nederlandsche Maatschappij der Wetenschappen in samenwerking met het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis als hommage aan haar zo productieve oud-president en erelid een symposium, dat op 27 maart 1997 in het Hodshonhuis aan het Haarlemse Spaarne plaatsvond. Vóór alle loftoewaaiers en genodigde referenten voerde de laureandus zelf het

6 Vgl. De Gou (ed.), *Het Ontwerp van Constitutie van 1797* (nt. 3), deel 1, p. XXIV-XL.

7 Zie nt. 1.

woord. Zijn op zijn bronnenpublicaties terugblikkende betoog begon hij als volgt: 'Zo nu en dan is mij de vraag gesteld waar ik als pensioengerechtigde de moed of de energie vandaan gehaald heb om aan een werk van meer dan 5000 bladzijden met het bijbehorende archiefwerk te beginnen. Het antwoord hierop was en is heel simpel: de kracht van de liefde. In dit geval: de liefde voor de geschiedenis'.⁸ Die liefde, hem naar zijn zeggen van huis uit meegegeven en op de lagere school 'door bekwame onderwijzers' aangewakkerd, betrof chronologisch in de eerste plaats de 18de eeuw (het begin van de 19de daaronder begrepen) en daarbinnen de Bataafs-Franse periode, waarin de oude 'Ständestaat' plaats moest maken voor de eenheidsstaat met een eerst democratisch, toen oligarchisch en ten slotte autocratisch regime. Thematisch ging zij primair uit naar de zowel politiek als juridisch zo hoogst belangwekkende grondwetgeving in die periode en al wie en wat daarop van invloed was.

Helaas is tot dusverre de belangstelling voor zijn constitutioneel-historische oeuvre van de zijde van politici en hedendaagse beoefenaren van het constitutionele recht niet al te groot gebleken, hoezeer hij zich ook zelf destijds als oud-lid van de senaat aanvankelijk juist op politieke en staatsrechtelijke gronden tot het entameren van zijn eerste deelproject gedrongen voelde. De tijd van staatsrechtbeoefenaren als De Savornin Lohman, Oud, Van der Pot en De Vries schijnt definitief voorbij te zijn ... En voor hedendaagse politici zijn 'hapklare brokjes' in gecondenseerde mini-vorm, toegesneden op actuele vragen en problemen, nu eenmaal beter te verteren dan dikke bronnenwerken, die nu niet bepaald in 'turbotaal' gesteld zijn ... Des te erkentelijker zijn hem de historici en rechtshistorici, die zich wèl met 'zijn' tijdvak en 'zijn' materie bezighouden. Want niet alleen heeft hij hun met zijn successieve inleidingen een zeer betrouwbare en gedetailleerde leidraad voor de constitutionele geschiedenis van ons land in die veelbewogen periode van fundamentele vernieuwing, waarin de grondslag van de Nederlandse eenheidsstaat gelegd werd, aan de hand gegeven, maar

ook het door hem gepubliceerde en via indices en concordansen goed toegankelijk gemaakte bronnenmateriaal zelf bevat nog talrijke mogelijkheden en aanzetten tot voortgezet onderzoek. Anders gezegd: men kan de nagedachtenis van deze grondlegger van (de wetenschap van) de Bataafs-'Hollandse' constitutiegiedenis niet beter eren dan door van zijn bronnenboeken een goed gebruik te maken!

Ving met de verschijning van het laatste deel in 1997 dan eindelijk 's auteurs-bewerker's *otium cum dignitate* aan? Geenszins voor een man als De Gou, die zich met onverflauwde belangstelling en hernieuwde ijver en diligentie zette aan het bewerken van een nieuwe, ongemeen rijke kenbron uit de Bataafse tijd: de particuliere correspondentie van de Bataafse ambassadeur in Parijs Gerard Brantsen (1735-1809). Dat project heeft hij niet meer kunnen en mogen voltooiën; hij stierf om zo te zeggen 'in het harnas' van de 'bronnenman' ... Met hem ging een unieke persoonlijkheid heen: een erudiete en uiterst hoffelijke 'grand seigneur'-oude stijl met een enorme belesenheid, met een rijke levenservaring,⁹ een verfijnd gevoel voor humor en een niet minder verfijnde, archaïstisch getinte spreektrant, een van de laatste vertegenwoordigers van de uitstervende categorie der 'Privatgelehrten'. Een man ook met een ongemeen inlevingsvermogen in de tijd en de maatschappij, die hij – bij voorkeur aan de hand van archivalische kenbronnen – bestudeerde, alsmede in de ideeën, sociale verschijnselen en personen, die daarin een invloedrijke rol speelden. Wie privatim met hem mocht verkeren werd al spoedig geëpateerd door een nimmer otdrogende stroom van schitterende, uit het volle leven van vroeger gegrepen en op onnavolgbaar aanschouwelijke wijze verhaalde historische anekdotes, waarin zijn speelse geest zich verlustigde en waarin hij zijn bezoekers gaarne liet delen. Hem persoonlijk gekend te hebben is een zeldzaam voorrecht. Maar wat hij in gedrukte vorm heeft nagelaten aan hen, die dit voorrecht niet meer zullen kunnen smaken, is meer dan genoeg voor vele toekomstige generaties.

⁸ Zie nt. 1.

⁹ Zijn Europees-culturele vorming begon al in zijn jeugdijaren: het tweede gedeelte van zijn gymnasiale opleiding vond aan het Realgymnasium Fridericianum te Davos (CH) plaats, waarna hij alvorens zijn Leidse rechtenstudie aan te vangen enige tijd studeerde aan de universiteiten van Wenen en Leuven.

DE ONTWIKKELING VAN DE GELDSTANDAARD IN HET MIDDELEEUWSE FRIESLAND

Bespreking van: D.J. Henstra, *The evolution of the money standard in medieval Frisia. A treatise on the history of the systems of money of account in the former Frisia (c. 600 – c. 1500)*. Diss. Rijksuniversiteit Groningen. Groningen, 2000; 480 pp. ISBN 90-367-1202-5.

In 1908 schrijft de later in Groningen hoogleraar geworden historicus Gosses een verhandeling over het geldwezen in het Sticht en Friesland in de Middeleeuwen.¹ Ten aanzien van de Utrechtse penning stelt hij daarin vast dat deze 'gedurende meer dan twee eeuwen een merkwaardige stabiliteit toont, welke weinig strookt met de wel eens verkondigde meening, als zouden de middeleeuwen na Karel den Grote een tijdvak zijn van onophoudelijke muntverzwakking'. Voor het geld in de Friese gebieden tussen Vlie en Eems kan hij zo'n conclusie niet trekken. Integendeel, de in die gebieden gebruikte penningen lijken voortdurend te zijn gedeprecieerd, in (zilver)waarde te zijn gedaald ten opzichte van de Keulse en Engelse munten uit die tijd. Gosses houdt het er maar op dat de afwezigheid van effectief overheidsgezag in het middeleeuwse Friesland hieraan debet is.

Gosses kan zijn oordeel vellen over de Utrechtse penning omdat het Sticht geschreven bronnen heeft nagelaten waarin voorschriften worden gegeven voor het aanmaken van de munten. Het is de vraag of die voorschriften in de praktijk steeds zijn opgevolgd, maar ze zijn ten minste overgeleverd, terwijl zulke bronnen niet of nauwelijks bestaan voor het in Friesland gemunte geld. En voorzover geld opduikt in Friese (rechts)bronnen wordt alleen maar het beeld bevestigd dat het leven ogenschijnlijk steeds duurder is geworden in het middeleeuwse Friesland. In een onlangs verschenen nieuwe studie komt D.J. Henstra tot een tegengestelde conclusie. Hij stelt vast dat de waarde van het Friese geld in de Middeleeuwen relatief stabiel is gebleven. Zijn studie betreft dan ook niet zozeer het zilveragehalte als zodanig, maar de ontwikkeling van de geldstandaard in het middel-

eeuwse Friesland. Hij onderzoekt, met andere woorden, hoe het Friese geldstelsel steeds is aangepast in relatie tot algemeen geaccepteerde munten zoals de Keulse en Engelse penningen.

Dat lijkt een onmogelijke opgave. Gegevens over wisselkoersen en koopkrachtpariteiten in de Middeleeuwen zijn niet voorhanden. De *Lex Ribuarica*, één van de opgetekende volksrechten van de Germanen, bevat een interessante lijst om de waarde van goederen in geld om te rekenen. Een koe is volgens deze tabel een solidus (een schelling of twaalf penningen) waard, een os twee solidi, een merrie drie solidi en een hengst twaalf solidi. Maar het gaat niet aan om op grond van deze tabel te concluderen dat het te betalen weergeld voor het doden van een edele in de *Lex Frisionum*, te weten tachtig schellingen, gelijkstaat aan evenzoveel koeien of veertig ossen. De *Lex Ribuarica*, net als de *Lex Frisionum* te dateren rond het jaar 800, bepaalt namelijk ook dat voor het doden van een vrije Fries 160 solidi moet worden betaald, terwijl datzelfde weergeld in de *Lex Frisionum* op 53 en 1/3 solidi wordt vastgesteld. Dat is precies een derde van 160 schellingen, hetgeen op zijn minst doet vermoeden dat de solidus in het Ribuarische volksrecht een andere is dan die in het Friese.

Henstra ontwikkelt een eigen methode om de waarde van het Friese geld in het economisch verkeer vast te stellen en komt zo tot zijn verrassende conclusie. De auteur studeerde in de jaren vijftig van de vorige eeuw economie in Groningen. Hij volgde er colleges economische geschiedenis bij B.H. Slicher van Bath, aan wie hij zijn studie heeft opgedragen. Slicher van Bath benadrukt zowel de respectabele ouderdom van het geldstelsel in de Friese gebieden als de grote betekenis daarvan voor de Friese maatschappij in het algemeen en de Friese handel in het bijzonder. Hij ziet in het vroeg volwassen geldverkeer een belangrijke reden voor het feit dat de feodaliteit in Friesland nooit echt van de grond gekomen is,² een opvatting die in eigentijdse literatuur nog wordt

1 I.H. Gosses, 'Utrechtsch en Friesch-Groningsch geld van de 11^e tot den aanvang der 14^e eeuw', oorspronkelijk verschenen in *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, jrg. 16, p. 158-176 en 256-286. Ook opgenomen in *Verspreide geschriften*, bezorgd door F. Gosses en J.F. Niermeyer (Groningen/Batavia 1946), p. 208-238.

2 B.H. Slicher van Bath, 'Middeleeuwse welvaart' in J.J. Kalma e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland* (Leeuwarden 1968), p. 205-207.

herhaald.³ Henstra schetst het middeleeuwse Friesland in navolging van zijn leermeester als een destijds welbekende uithoek van Noordwest-Europa, een onafhankelijk, onregeerbaar en welvend gebied, befaamd om de nautische en commerciële vaardigheden van zijn bewoners.

Om de geldstandaard in dat middeleeuwse Friesland te kunnen vaststellen ontwikkelt Henstra wat hij de 'weergeldhypothese' noemt (pagina 14-16 en 263-275 van zijn boek). Zijn uitgangspunt is dat het weergeld, de te betalen genoegdoening voor het doden van een mens, door de eeuwen heen stabiel is gebleven in termen van een bepaalde hoeveelheid goud of zilver. Het idee wordt hem aangereikt door Ph. Grierson, die in zijn *The Origins of Money* (Londen 1977) stelt dat in het weergeld de oorsprong moet worden gezocht van de functie van geld als standaard voor waarde. Henstra ziet dat bevestigd in een publicatie uit 1781 van H.L. Wichers: *Verhandeling over de oude Groninger munt; voornamentlyk die in het Stadtsboek voorkomen*. Deze Wichers schrijft: 'Hoe nu de prys van het geld verliep, de penning moest met deze inwendige waarde, overeengebragt en daar aan getoest kunnen worden, zoo dat het hoogste mannegeld by ons daarom nog met de zelfde looden zilver betaald worden, met welke het voor 400 Jaaren betaald is.'

Op basis van de oudste overgeleverde Friese rechtsbron, de *Lex Frisionum* uit omstreeks 800, berekent Henstra de waarde van het 'normale' weergeld (dat voor de vrije man), op 'ongeveer 1.664 gram zilver'. Ongeveer, want om te beginnen is het weergeld waarschijnlijk oorspronkelijk in goud uitgedrukt en verder varieert de door de auteur aangetroffen zilverwaarde van 1.768 gram tot 1.560 gram. Hij kiest ervoor niet af te ronden op 1.700 gram, maar het exacte gemiddelde van deze waarden te nemen van 1.664 gram, omdat dit overeenstemt met 64 ons zilver in het Duitse systeem van gewichten. Deze constante zilverwaarde van het weergeld confronteert Henstra vervolgens met weergeldbedragen in latere bronnen. Dat zijn in de eerste plaats de Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten, te dateren in het laatste kwart van de 11de eeuw, vervolgens het Landrecht der Friezen, waarschijnlijk tot stand gekomen in de tweede helft van de 12de eeuw en ten slotte de vele regionale rechtsboeken die het middeleeuwse Fries-

land heeft nagelaten. Henstra beroept zich op de algemene opvatting in de literatuur dat het weergeld in deze latere bronnen in feite de voortzetting is van het weergeld voor de vrije uit de *Lex Frisionum* (pagina 284). Toetsing van de constante zilverwaarde van het weergeld aan in latere bronnen genoemde weergeldbedragen biedt dan inzicht in de werkelijke waarde van het geld in een bepaalde periode, uitgedrukt in grammen zilver. Zo ontstaat ook de mogelijkheid deze intrinsieke waarde van het geld te relateren aan die van standaardmunten. Waar in de bronnen geen 'zuiver' weergeld wordt genoemd past Henstra de aan Buma en Von Richthofen ontleende vuistregel toe dat de compensatie voor het verlies van een hand, voet of oog doorgaans een half weergeld is, terwijl ernstige beschadiging van deze lichaamsdelen vergoed dient te worden met een derde weergeld. Zo simpel als het hier staat, zo gecompliceerd is dat onderzoek van Henstra in de praktijk. Zo zijn er weergelden met en zonder maagzoen (waarover hierna meer) en al dan niet tijdelijk verhoogde weergelden voor bijzondere situaties en personen. De onhebbelijkheid van de middeleeuwen is dat zij bij voorkeur deze uitzonderingen aan papier toevertrouwen, omdat de normale situatie bekend werd verondersteld. Henstra verheft het tot een ware kunst om uit al deze weergeldbedragen steeds de kern te destilleren, het 'mannegeld' van de 18de eeuwse Wichers, overeenkomend met ongeveer 1.664 gram zilver. Daarbij toetst hij voortdurend de houdbaarheid van zijn 'weergeldhypothese' aan de uitkomsten.

De meer dan 200 pagina's tellende kern van Henstra's studie, bestaande uit het feitelijke onderzoek naar de ontwikkeling van de geldstandaard in het middeleeuwse Friesland, levert in grote trekken het volgende beeld op. De oudst bekende geldstandaard in Friesland wordt gevormd door de Merovingische gouden solidus van 3,9 gram in de 7de eeuw. Omstreeks 700 wordt deze gouden munt vervangen door een Anglo-Friese zilveren penning van 1,3 gram. Deze wordt tijdens de geldhervorming van Karel de Grote in 793/794 opgewaardeerd tot een munt van 1,7 gram. In de 9de eeuw wordt deze Karolingische penning verdreven door Friese imitaties, waarvan de zilverwaarde geleidelijk afneemt. Gedurende de tweede helft van de 9de eeuw is echter weer sprake van een munt van 1,3 gram zilver, die verder depre-

3 D.E.H. de Boer, M.H. Boone, W.A.M. Hessing, *Delta, Nederlands verleden in vogelvlucht. Deel I, de Middeleeuwen: 300 tot 1500* (Leiden-Antwerpen 1992), p. 161.

ciert tot een zilverwaarde van 0,9 gram tegen het einde van de 10de eeuw. Van de 11de tot de 13de eeuw wordt de standaard gevormd door wat Henstra de 'Oud-Friese penning' noemt. De depreciatie daarvan berekent hij op 0,3 gram zilver per eeuw, vrijwel overeenkomend met het normale waardeverlies van standaardmunten in die tijd. Tussen 1250 en 1350 fungeert de Engelse penning als standaard, met een zilverwaarde van (opnieuw) 1,3 gram, geschaduwd door een Friese imitatie met een zilverwaarde van 1,2 gram. Gedurende de 14de en 15de eeuw groeit hieruit een 'Nieuw-Fries' geldstelsel in sommige Friese gebieden, terwijl in andere regio's wordt vastgehouden aan de Engelse penning. De Engelse penning depreciert van 1,3 gram in het midden van de 13de eeuw tot 0,7 gram in de tweede helft van de 15de eeuw. Deze depreciatie komt vrijwel overeen met die van de Oud-Friese penning in de eeuwen daarvoor, te weten 0,3 gram per eeuw.

'Het algemene beeld van deze 900-jarige evolutie blijkt dat van een geleidelijke ontwikkeling te zijn en treedt derhalve in de plaats van het gebruikelijke beeld van monetaire chaos in een anarchistische omgeving', zo concludeert Henstra uit deze bevindingen. In feite leert zijn onderzoek dat het geldstelsel in het middeleeuwse Friesland onderhevig is geweest aan normaal te noemen slijtage, die regelmatig hersteld is door uit te wijken naar een nieuwe standaard. Terecht noemt Henstra het 'verrassend' zo'n stabiele ontwikkeling van het geldstelsel aan te treffen 'in een land dat geen centrale regering kende en dat constant was blootgesteld aan externe bedreigingen en interne twisten' (pagina 260). Hij meent dat deze relatieve stabiliteit van het geld substantieel moet hebben bijgedragen aan het vermogen van het middeleeuwse Friesland om een welvarende en vrijwel onafhankelijke entiteit te blijven gedurende de gehele Middeleeuwen (pagina 261). Met deze opvatting voegt hij een dimensie toe aan de hiervoor aangehaalde bevindingen van Slicher van Bath.

Het uitgebreide onderzoek van Henstra leidt tot mooie doorkijkjes op de middeleeuwse samenleving. Als in de 13de eeuw de geldontwaarding hard doorzet stijgen sommige prijzen tot honderden ponden en vele duizenden penningen. Zulke grote bedragen liggen de middeleeuwer niet en dus wordt er een nieuwe techniek van tellen ingevoerd. In plaats van enkelvoudige munteenheden worden daarvoor bundels van meervoudige eenheden gebruikt. Zo heeft Five-lingo een weergeld gekend van 20 'hoogste marken'.

Eén zo'n hoogste mark moet in die periode zijn overeengekomen met 2880 Groningse penningen. Voor die tijd duizelingwekkende getallen werden aldus herleid tot hanteerbaarder proporties, net zoals de astronoom van nu zijn toevlucht neemt tot machtsverheffing om interstellaire afstanden toch in kilometers te kunnen weergeven.

Een heel boeiend uitstapje biedt Henstra de lezer met zijn speurtocht naar het oorspronkelijke Friese weergeld (pagina 289-290). Hij veronderstelt dat het weergeld van 53 en 1/3 (Merovingische) solidi voor de vrije in de *Lex Frisionum* niet het oorspronkelijke is. Dat moet namelijk in een rond getal uitgedrukt geweest zijn, bijvoorbeeld 50 schellingen. Op basis van de weergeldhypothese zou dat corresponderen met een solidus van 4,16 gram goud. Munten van ongeveer dat gewicht zijn bekend: het zijn Byzantijnse schellingen uit de 6de eeuw. Het verhaal wordt nog mooier, want de *Lex Frisionum* kent een weergeld van 50 solidi, namelijk voor de vrije in het gebied tussen Vlie en Zwin (West-Friesland). Henstra meent dat in deze bepaling het oorspronkelijke weergeld versteend is, terwijl het in de 7de eeuw werd aangepast in Midden- en Oost-Friesland bij de aanvaarding van de Merovingische (gouden) solidus als standaard. Als zijn opvatting juist is ligt aan deze Merovingische solidus, de oudst bekende geldstandaard in Friesland, dus een nog oudere ten grondslag, te weten de Byzantijnse. De reeds door Slicher van Bath benadrukte respectabele ouderdom van het Friese geldstelsel krijgt daardoor nog meer gewicht.

Henstra stelt met enige verbazing vast dat de geldstandaard zich in het middeleeuwse Friesland heeft ontwikkeld 'vrijwel zonder overheidsingrijpen', in tegenstelling tot gebieden als Engeland, Frankrijk, de Duitse vorstendommen, Vlaanderen, Brabant en Holland (pagina 259). De ontwikkeling in Friesland is daarom te beschouwen als het onbedoelde resultaat van vrij optredende marktkrachten, meent hij. In deze situatie moeten volgens Henstra economische wetten opgaan, zoals de wet van Gresham. Deze luidt: 'bad money drives out good money'. In de praktijk komt zij erop neer dat de acceptatie van overgewaardeerd geld leidt tot het uit de circulatie nemen van ondergewaardeerd geld. Geld is ondergewaardeerd als de intrinsieke waarde ervan (de zilverwaarde) groter is dan de nominale waarde. In die situatie is het lonend de betreffende munten te versmelten. Een eigentijds geval van de werking van deze wet deed zich in Nederland voor na de introduc-

Friese imitatie (14^e eeuw) van de zgn. riddergroot (zilver 1,7g bruto), gevonden te Balk (1998). Fries Museum, Leeuwarden

De originele Henegouwse riddergroot was een denominatie van 2 sterlingen in het Friese sterlingensysteem. De afgebeelde imitatie was echter naar alle waarschijnlijkheid in het nieuw-Friese geldstelsel een denominatie van 2 nieuw-Friese penningen. Het bijzondere van deze munt is dat hij – blijkens het buitenste omschrift op de keerzijde – geslagen is door de overigens onbekende goudsmit Jacob (IACOBVS AVRIFAB' FECIT) zonder daarnaast een officiële emittent te vermelden. Hij bevestigt het bestaan van private muntslag in de Friese landen. Het binnenste omschrift luidt SIGNVM CRVCIS ('teken van het kruis'). Het omschrift aan de voorzijde van de munt luidt MONETA FRISIE LIBERT ('munt van de vrijheid (van) Friesland'). Zie over deze munt Hans Jacobi in *Fryslân* 4 (1998), afl. 4, p. 17-24.

tie van de nikkelen gulden in 1967. De overheid zag zich daarna, in 1973, genoodzaakt de oude zilveren guldens uit de circulatie te nemen. De intrinsieke zilverwaarde ervan oversteeg de nominale waarde. Het 'mindere' geld uit 1967 was bezig het 'betere' uit de jaren daarvoor te verdrijven, richting 'oude sokken' wel te verstaan. De overheid zag het potentiële voordeel van de onderwaardering uiteraard liever in de schatkist verdwijnen.

De wet van Gresham was in de Middeleeuwen weliswaar nog niet geformuleerd (dat gebeurde pas in de 16de eeuw), maar het fenomeen dat de wet beschrijft was al sinds de oudheid bekend. De Griek Aristophanes stipt het aan in zijn blijspel *De kikvorsen*: 'De oude munten zijn van uitstekend gehalte en zij worden overal aanvaard, zowel in Griekenland als in den vreemde en nochtans worden ze aan de circulatie onttrokken, terwijl we ons in het verkeer bedienen van de slechte, onlangs gesmolten en gesnoeië koperstukken', aldus Aristophanes.⁴ Henstra vraagt zich af wie

in Friesland toezag op het gezond blijven van het geldstelsel en wie optrad tegen aanslagen daarop, bijvoorbeeld in de vorm van het besnoeien van munten. Friesland kende in de praktijk geen effectief centraal overheidsgezag, terwijl duidelijk is dat aantasting van munten schadelijk moet zijn geweest voor de geloofwaardigheid van de Friese handel. Wie hadden er dus belang bij een gezond geldstelsel in Friesland? Vooral de Friese kooplui, die overigens een substantieel deel van de Friese bevolking moeten hebben gevormd. Henstra veronderstelt dat vooral de lokale autoriteiten in Friesland hebben toegezien op de waarde van de munt, maar dat zij daarbij mogelijk geadviseerd werden door gilden, zoals hij daar in een voetnoot (op pagina 90) aan toevoegt. In dezelfde voetnoot verwijst hij naar het werk van S. Lebecq, *Marchands et navigateurs frisons du haut moyen âge* (Lille 1983), die aanneemt dat in de Friese handelscentra wellicht al in de 8ste eeuw gilden bestonden. Daarbij laat Henstra het. Op dit punt nu lijkt nader onderzoek

4 L.J. Zimmerman, *Politieke economie van Plato tot Marx* (Groningen 1987), p. 43-44.

gewenst. De veronderstelling dat niet alleen (lokale) autoriteiten, maar ook en wellicht nog meer de kooplieden zelf een rol hebben gespeeld in het toezicht op het Friese geldstelsel, is zo gewaagd nog niet. Kooplui vallen al in de Karolingische tijd als *mercatores regis* onder de bijzondere rechtsmacht van de koning. Hun gilden of *amicitiae* zijn typisch voor de Germaanse wereld. Zij treden bij uitstek op waar staatsgezag ontbreekt, zoals in Friesland het geval was.⁵ Dankzij Alpertus van Metz kennen wij zelfs een beeldende beschrijving van zo'n gilde, en wel te Tiel omstreeks het jaar 1000. Brutale lieden zijn het volgens Alpertus in diens kroniek *De diversitate temporum*, omdat zij in wezen buiten de rechtsorde staan en zich beroepen op een keizerlijk privilege. Terecht waarschijnlijk. In het toltarief van Londen uit omstreeks het jaar 1000 worden kooplieden uit Lotharingen omschreven als *homines imperatoris*, mannen van de keizer. Mogelijk wordt daarmee bedoeld op Friezen, want daarnaast worden ook Vlamingen en kooplieden uit de Maasteden genoemd.⁶ In het algemeen geldt dat de handel in de Middeleeuwen tal van nieuwe instellingen tot stand heeft gebracht, bijvoorbeeld het handelsrecht, zoals dat – hangende de herziening van het Burgerlijk Wetboek – nog grotendeels is opgenomen in het Wetboek van Koophandel. Waarom zou deze dynamiek niet tevens ten grondslag liggen aan het Friese geldstelsel, daar waar de Friezen naast hun agrarische activiteiten massaal hebben deelgenomen aan het drijven van handel?

Overigens heeft Henstra natuurlijk gelijk. Zolang deze vragen niet afdoende zijn beantwoord blijft het opmerkelijk dat het middeleeuwse Friesland zo'n relatief stabiel monetair systeem heeft gekend, terwijl effectief centraal overheidsgezag er afwezig was. Nu moet dit laatste enigszins gerelativeerd worden. De landsheren die getracht hebben gezag uit te oefenen in Friesland, ook al waren dat er weinig, hebben zich in elk geval actief ingelaten met de muntslag. Dat geldt voor de Brunonen in de 11de eeuw en voor de Gerulfingen, de graven uit het Hollandse huis, in de eerste helft van de 13de eeuw. Gosses legt zelfs een verband tussen het optreden van deze landsheren en het (volgens hem tijdelijk) circuleren van 'gezond' geld in de Friese gebieden. Te wijzen valt ook op het optreden van de Karolingen. Henstra haalt in zijn

werk het begin aan van de zestiende van de Zeventien Keuren, die moet teruggaan op een maatregel van Karel de Grote (pagina 297). De keizer verleent daarin de Friezen het privilege vetes en overtredingen met geld te mogen afkopen en geeft ze, met andere woorden, vrijstelling van lijfstraffen. Voor de vraag naar het gezag over de munt in Friesland is echter vooral het vervolg van deze keur belangrijk. Daarin worden misdrijven genoemd die niet afkoopbaar zijn. Onder meer wordt bepaald dat een Fries, die schuldig wordt bevonden aan valsemunterij of het slaan van munten met een te gering zilveragehalte, zijn rechterhand dient te verliezen. Aangezien regelgeving in de Middeleeuwen vaak casuïstisch van aard is, moet worden aangenomen dat deze bepaling is opgesteld in reactie op het vóórkomen van deze vergrijpen. Niet geheel duidelijk is of ook dit deel van de Zestiende Keur direct teruggaat op ingrijpen van Karel de Grote. Er komt een 'schout' in voor, die lijkt te duiden op een datering later in de Middeleeuwen. De eveneens voorkomende 'zendgraaf' roept weer wel herinneringen op aan de Karolingische tijd. Hoe dit ook zij, de bepaling maakt duidelijk dat in het middeleeuwse Friesland wel degelijk werd gepoogd hard op te treden tegen aanslagen op de munt.

De sleutel tot de stabiliteit van het Friese geld lijkt echter toch gezocht te moeten worden in het grote belang van de Friese handel. Henstra trekt zelf de conclusie dat met het afnemen van deze handel de ontwikkeling van het Friese geldstelsel stagneert. Nieuwe monetaire ontwikkelingen in de late Middeleeuwen, zoals de opkomst van promesses, zijn tot stand gekomen buiten Friesland, in nieuw opgekomen handelscentra in Italië en Vlaanderen, zo stelt hij vast.

Kort na zijn verschijnen staat het werk van Henstra al als een dijk. Algra verwijst in zijn nieuwe, nadien verschenen overzichtswerk over Oud-Fries recht⁷ meer dan vijftig maal naar Henstra's boek, op ongeveer 350 pagina's platte tekst. De verwijzingen betreffen meer zaken dan alleen maar monetaire, want Henstra stelt in zijn werk ook kwesties aan de orde van een veel wijdere strekking. Zo stelt hij vast (pagina 70-71) dat de ons overgeleverde versie van de *Lex Frisionum* bestaat uit materiaal dat moet dateren uit de tijd van voor de munthervorming van Karel de Grote

5 R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (Haarlem 1982), p. 217.

6 H.P.H. Jansen, 'Handel en nijverheid 1000-1300' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 2, p. 151.

7 N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256*, uitgegeven door de Fryske Akademy (Ljouwert/Leeuwarden 2000).

in 793/794. Zijn zeer uitgebreide onderzoek naar de weergelden levert onder meer de conclusie op dat de zogenaamde maagzoen, het recht van verwanten op een deel van het weergeld, alleen voorkomt bij zware inbreuken op lijf en eer, en wel die inbreuken waarvoor het voeren van een vete is toegestaan. Voor zo'n vete was de medewerking van verwanten, de maagschap, noodzakelijk. In de *Lex Frisionum* bedraagt deze maagzoen een derde van de totaal te betalen compensatie voor het doden van een man. De in de *lex* genoemde weergeldbedragen bestaan derhalve voor twee derden uit 'echt' weergeld, overeenkomend met de door Henstra gevonden zilverwaarde van 1.664 gram. Opvallend is dat de maagzoen ontbreekt in het weergeld voor Friesland tussen Lauwers en Wezer en ook in de *Lex Saxonum*. De conclusie moet luiden (pagina 286-287) dat de roerigste gebieden van het Karolingische rijk, Oost-Friesland en Saksen, waren getroffen door een verbod op het voeren van (familie)vetes.

Uit dit voorbeeld blijkt dat Henstra's boek, hoewel primair een studie naar de ontwikkeling van de geldstandaard in het middeleeuwse Friesland, ook veel te bieden heeft op het gebied van de ontwikkeling van de weergelden. Dat vloeit voort uit de door de auteur ontwikkelde 'weergeldhypothese'. Daarnaast schetst

het boek uitgebreid de historische achtergrond waartegen de beschreven ontwikkeling zich afspeelt en bevat het drie instructieve kaarten van Friesland in de vroege, de hoge en de late Middeleeuwen. Wat het boek bij al dit fraais enigszins ontbeert is een heldere inleiding op muntslag en muntstelsel in de Middeleeuwen. Gegevens daarover duiken verspreid in het werk wel op, maar dat vraagt van een lezer voor wie dit minder bekend terrein is toch een behoorlijke inspanning. En zulke lezers zullen alleen maar talrijker worden naarmate het geldverkeer nog verder vreemdtd van de oorspronkelijke gouden of zilveren standaard en steeds meer opschuift in de richting van 'plastic' geld. Wie eenmaal weet dat men in de Middeleeuwen op koninklijk bevel 240 penningen placht te slaan uit een pond goud of zilver doorziet direct wat met een standaard wordt bedoeld en begrijpt ook dat lichtere penningen niet per definitie minderwaardig zijn. Zolang ze in een vaste verhouding tot dat pond blijven staan is steeds omrekening van de ene naar de andere penning mogelijk en wordt voldaan aan een belangrijke voorwaarde voor een gezond geldstelsel. Dat in het middeleeuwse Friesland, in niet-gefeodaliseerd, heerloos land, aan deze voorwaarde is voldaan, staat sinds het uitkomen van Henstra's werk wel vast.

Dirk Heirbaut. *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Nieuwe reeks nr. 2, Brussel 2000; 258 pp. ISBN 90 6569 691-1, 1990 BEF.

Dirk Heirbaut promoveerde in 1997 aan de Universiteit van Gent op *Het vroege Vlaamse leenrecht (ca. 1000-1305)*. Van dit kolossale proefschrift (670 enkelzijdig afgedrukte pagina's op A4 formaat verdeeld over twee banden, te vergelijken met twee telefoonboeken) zijn twee handzame boeken voor de handel gemaakt. Het eerste boek *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen, ca. 1000-1305* verscheen in 1997 (nr. 69 in de reeks *Studia van het Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provincie*; besproken door Georges Martyn in *BMGN* 114, afl. 4 (1999), p. 579-581) en gaat over het persoonlijk leenrecht, dat wil zeggen over het leencontract en de persoonlijke rechten en plichten die daaruit voortvloeien voor de leenheer en de leenman. Het tweede en hier te bespreken boek *Over lenen en families* verscheen in 2000 en gaat over het zakelijk leenrecht, dat wil zeggen over de kenmerken van het leen, het leenerfrecht, het leenrechtelijk huwelijksvermogensrecht en de leentransacties.

Wat bij lezing van *Over lenen en families* (dat de hoofdstukken V t/m VIII van het proefschrift bevat) onmiddellijk opvalt is dat het boek niet eenvoudig te begrijpen is zonder dat men eerst kennis heeft genomen van *Over heren, vazallen en graven* (dat de hoofdstukken I-IV en IX van het proefschrift bevat). Veel vragen waar de lezer in *Over lenen en families* tegenaan loopt (wat is 'manschap', 'hulde', wie zijn 'de pairs van Vlaanderen', welke bronnen heeft de auteur precies gebruikt, wat is de verhouding tot de Duitse keizer en de Franse koning, en last but not least wat kon er allemaal in leen worden gehouden?) zijn in *Over heren en vazallen* en soms ook niet daar, maar in zijn proefschrift (dat de auteur mij zo gul schonk, waarvoor ik hem zeer dankbaar ben) beantwoord. Het leenrecht is boeiend, Heirbaut is zeer belezen (zowel Franse, Nederlandse, Duitse als Engelse literatuur is in groten getale geraadpleegd) en kan zijn belezenheid goed ordenen en weergeven, legt daarnaast uitstekend de door hem gehanteerde begrippen uit, trekt interessante vergelijkingen met het niet-feodale recht, maakt gebruik van vele interne verwijzingen en

verwijzingen naar zijn proefschrift en naar zijn eerste boek, en heeft zijn werk van een uitgebreid notenapparaat met interessante voorbeelden uit de rechtspraktijk voorzien. Daarom vind ik het jammer dat het proefschrift – dat zo goed en doordacht geschreven en geconcipeerd is – in twee boeken is neergelegd met weglating van belangrijke en boeiende subparagrafen van het proefschrift (zo is in *Over lenen en families* de paragraaf over de leenobjecten, welke in het proefschrift 11 pagina's beslaat, drastisch ingekort tot een omvang van een halve pagina; eveneens drastisch ingekort is de paragraaf over de overdrachtsprocedure voor het leenhof). Waarom is het proefschrift niet in de ongewijzigde versie in één boek uitgegeven?

In de inleiding geeft de auteur aan dat er grote behoefte is aan regionale studies over lenen (Ganshofs beroemde studie *Qu'est-ce que la féodalité* bevat weliswaar veel Vlaams bronnenmateriaal, maar is toch meer een algemeen Europese studie), dat Vlaanderen daartoe uitermate geschikt is vanwege het voorhanden zijnde bronnenmateriaal, dat de periode ca. 1000-1305 is onderzocht omdat dit de periode van de klassieke feodaliteit is (de bloeiperiode van het leenwezen), dat het vooral een juridisch onderzoek betreft (en het doel dus niet is een overzicht te geven welke lenen er in Vlaanderen lagen, wie ze in handen had, etc.) dat gericht is op de rechtspraktijk, dat daarom vooral oorkonden en daarnaast rekeningen en verhalende bronnen zijn geraadpleegd (rechtstheoretische bronnen ontbreken geheel en al), dat in de periode 1000-1305 nog gesproken kan worden van een uniform Vlaams leenrecht (met uitzondering van het leenrecht te Zeeland bewesten Schelde, dat de graaf van Vlaanderen in leen had gegeven aan de graaf van Holland) omdat de meeste lenen van de graaf werden gehouden en het leenrecht van het grafelijk leenhof (de *curia*) tot ver in de 13e eeuw gevolgd werd door de (tussen ca. 1150 en 1250 ontstane) lokale grafelijke leenhoven, en dat de hoofdvraag van het onderzoek is: Wie staat er centraal in het zakelijk leenrecht; is dat de heer, de vazal of is het zakelijk leenrecht slechts een instrument van een derde partij?

De titel van het boek indachtig (*Over lenen en families*) laat het antwoord op de laatste vraag zich raden. De familie van de vazal is de derde partij die het zakelijk leenrecht gebruikt in haar eigen belang. 'De familie wil zo machtig mogelijk zijn en dat vereist dat haar rijkdom, de basis van haar macht, onaangestast blijft' besluit Heirbaut (p. 207). Voordat de auteur

deze conclusie op overtuigende wijze onderbouwt definieert hij eerst het 'leen' in hoofdstuk I als een 'erve' (een goed dat zowel bestendig als productief is, meestal een stuk grond en een aantal daartoe behorende rechten (bijvoorbeeld rechtspraak, maalrecht, gruitrecht, tolrecht, cijnsrecht, tienden, ambten etc.)) die een heer aan zijn vazal gegeven heeft, zodat die zich daarmee geheel of gedeeltelijk kan onderhouden en zijn heer de verschuldigde diensten kan leveren. Hierna komt in hoofdstuk II de rol van de familie in het leenerrecht aan bod. Al rond het jaar 1000 is in Vlaanderen het leen een erfelijk recht geworden van de oudste nog in leven zijnde zoon van de leenman (van de *primogenitus*, en bij diens afwezigheid van de oudste dochter, de *primogenita*). Hij is echter wel verplicht manschap (de toezegging 'man' van de heer te zijn, dat wil zeggen de onderwerping aan de bescherming van de heer gesymboliseerd door de *immixtio manuum* – de vazal legt zijn samengevouwen handen in de handen van de heer – en de kus) en hulde (de belofte trouw aan de heer te zijn, gevolgd door een eed) te doen om zodoende het leen te verkrijgen, tegen betaling van een verhefgeld (*relevium*). Waar de feodale relatie in principe en oorspronkelijk een relatie was tussen twee individuen, de heer en de man, is zij door dit erfelijk recht een relatie tussen de familie van de vazal en de familie van de heer geworden. Ook de ondeelbaarheid van de feodale erfenis is volgens de auteur in het belang van de familie, die hierdoor immers haar macht in stand kon houden. Vanaf ca. 1150 ontstaat er een nieuwe ontwikkeling: de oudste zoon moet voorzien in het onderhoud van zijn broers en zusters, hetgeen er eind 13e eeuw zelfs toe leidt dat zij het recht krijgen op een derde of een vijfde van de feodale nalatenschap. Dit leidt niet tot verbroekeling van de feodale nalatenschap omdat maar eenmaal in de geschiedenis van het leen mocht worden 'vervrijfd' of 'verderd'. De auteur meent terecht dat gezien deze ontwikkeling (nevens andere ontwikkelingen) in het Vlaamse leenerrecht, het erfrecht dus niet, zoals sommige rechtshistorici beweren, het meest conservatieve deel van het burgerlijk recht is.

In hoofdstuk III wordt het leenrechtelijk huwelijksvermogensrecht behandeld. Tegenover de erfrechtelijke achterstelling van de vrouw (een man sluit immers altijd een vrouw uit in het leenerrecht) staat een compensatie in het huwelijksvermogensrecht in de vorm van een weduwgoed (*doarium*) voor de echtgenote van een vazal vanaf ca. 1100. Dit hield in dat zij

na het overlijden van haar echtgenoot een lijftocht (een recht voor het leven, een tijdelijk recht dus) op een deel (volgens de gewoonte de helft, tenzij anders was afgesproken) van de lenen van haar man verkreeg, nadat zij dit van de erfgenaam had gevraagd (ruzie tussen erfgenamen en weduwen van leenmannen was dan ook niet ongewoon). Na haar overlijden komen deze goederen weer terug aan de familie van haar man zodat het familiepatrimonium uiteindelijk onaangetast blijft.

In hoofdstuk IV worden de leentransacties behandeld. Aanvankelijk was vervreemding van een leen verboden, de heer had zijn vazal immers een leen gegeven opdat die in staat zou zijn hem te dienen; een vervreemding bracht deze dienst dus in gevaar. Eind 11e eeuw is vervreemding van lenen in Vlaanderen echter al een normaal verschijnsel. Een vervreemding vond normaliter plaats in het leenhof waarbij de vazal het leen teruggeeft aan zijn heer en deze het weer geeft aan de verkrijger. Vóórdat de heer het leen echter geeft aan de verkrijger, kan hij een nakooprecht uitoefenen; hij kan tegen de tussen verkoper en koper afgesproken prijs het leen kopen (iets wat veel voorkwam). Het nakooprecht van de heer moest evenwel wijken voor het nakooprecht van de familie van de verkopende vazal. Oorspronkelijk moest de familie toestemming geven voor een vervreemding (de *laudatio parentum*). Heel kenmerkend voor de rode draad in zijn boek is de uitspraak van de auteur: 'Deze beperking op de vervreemding van lenen vloeit voort uit het leenerrecht. Dat streeft ernaar de feodale nalatenschap zo intact mogelijk aan een volgende generatie door te geven en een dergelijk streven valt moeilijk te realiseren als een vazal zijn leen vrij kan vervreemden' (p. 157-158). Alleen wanneer de vazal zijn leen verkoopt om financiële redenen is de toestemming van de familie niet vereist. Vanaf ca. 1150 vond vervreemding veel plaats in verband met de zwaar drukkende kosten van verre militaire expedities (kruistochten bijvoorbeeld) en van de militaire uitrusting (de bepantsering voor man en paard werd duurder in verband met de opkomst van de kruisboog). Ook al was de toestemming van de familie in dat geval niet vereist, het leen kon behouden blijven voor de familie, omdat zij een familiaal voorkooprecht had (het leen moest eerst aan de familie te koop aangeboden worden). De doorbraak van familiaal voor- naar nakooprecht (binnen jaar en dag uit te oefenen) heeft waarschijnlijk begin 13e eeuw plaatsgemaakt. Ten slotte behandelt de auteur nog enige bijzon-

dere leentransacties zoals bijvoorbeeld de verpanding, de renteversting en de subinfeodatie (het uitgeven van het leen in achterleen).

Het boek wordt afgesloten met een uitermate helder en boeiend besluit, waarin zowel de rol van de familie in het zakelijk leenrecht als de voortdurende verandering van het leenrecht tussen 1000 en 1305 te Vlaanderen nog eens wordt samengevat en vergeleken met het leenrecht elders in Europa. Het is duidelijk: een ieder die zich wil verdiepen in het regionale leenrecht moet Heirbauts werk in de kast hebben staan.

Haarlem

C.L. Hoogewerf

C.L. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245). Inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar*, diss. UvA, Amsterdam: Cabeljauwpers, 2001. X+324 pp. ISBN 90-801451-7-3. \17,95

C.L. Hoogewerf, *Ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem / Om die liefde der stede uan Haarlem. De Latijnse tekst van het Haarlemse stadsrecht (1245) naar de editie van Kruisheer voorzien van een vertaling in hedendaags Nederlands en een beschouwing over de inhoud*, Amsterdam: Cabeljauwpers, 2001. 31 pp. ISBN 90-801451-8-1, gratis bij het proefschrift; apart: \3,-.

Nog niet zo heel lang geleden was stadsgeschiedenis per definitie rechtsgeschiedenis. Dat is niet langer waar. Enerzijds omdat men stadsgeschiedenis nu ook vanuit vele andere hoeken bekijkt, anderzijds omdat de rechtshistorici in de Lage Landen nog maar weinig belangstelling lijken te vertonen voor stadsgeschiedenis. Het eerste is lovenswaardig, het tweede niet. Dat de rechtshistorische belangstelling voor stadsgeschiedenis niet helemaal dood is, bewijst dit werk van Niel Hoogewerf over het stadsrecht dat graaf Willem II van Holland op 23 november 1245 uitvaardigde voor Haarlem. Dit Haarlems stadsrecht heeft een belang dat de lokale geschiedenis ruim overstijgt. Zowat tweederde ervan was immers ontleend aan het recht van 's Hertogenbosch, dat op zijn beurt weer terugging op het Leuvense stadsrecht. Het stadsrecht van Haarlem ontsproot dus uit een ruimere Brabantse stadsrechtenfamilie. Zelf werd het later overgenomen door een hele reeks Hollandse steden en stadjes, zodat men kan spreken van de Bra-

bants-Hollandse familie van stadsrechten. Naast de Brabantse invloed, zijn er ook nog enkele artikelen van Zeeuwse oorsprong en ook een beperkt aantal nieuwe artikelen die niet teruggaan op oudere voorbeelden.

Ondanks de centrale positie van het Haarlems stadsrecht van 1245 is de inhoudelijke studie ervan totnogtoe beperkt gebleven. De aandacht ging vooral naar het diplomatische met als hoogtepunt de (waarschijnlijk niet meer te overtreffen) publicaties van Kruisheer. Eventueel werden wel afzonderlijke artikelen bestudeerd, maar een integrale studie vanuit rechtshistorisch oogpunt ontbrak voorlopig nog. Deze is nu voorhanden in het boek van Hoogewerf. Zijn studie valt uiteen in twee delen. Het eerste is algemeen opgevat en behandelt de oorsprong en opbouw van het Haarlems stadsrecht, evenals de hoofdzaken uit de inhoud ervan. De auteur groepeerde deze in: poorterschap, gerecht en procedure. Vooral dat laatste deel is zeer interessant omdat het stap voor stap de loop van een proces beschrijft. In zekere zin is dit het minst 'Haarlemse' deel van het werk omdat het beschreven 'modelproces' gebaseerd is op alle mogelijke Hollandse dingtalen. Juist daarom echter is het algemeen bruikbaar. Vermeldenswaard is ook dat de auteur een originele terminologie gebruikt voor de bewijsmiddelen uit het oude proces, waarin het vonnis niet oordeelt over de waarheid van de feiten, maar louter één van de partijen het recht toekent zijn bewering te bekrachtigen. Traditioneel spreekt men in dat geval van 'bewijsmiddelen' waarmee men zijn onschuld 'bewijst'. Hoogewerf verkiest de term procesbeslissende middelen. Die is niet onjuist, maar negeert van zijn kant dat de bronnen in dit geval wel degelijk de term bewijzen gebruiken. Wil men correct zijn, dan moet men zijn terminologie aanpassen en bijvoorbeeld spreken over procesbeslissende bewijsmiddelen.

De auteur heeft zich niet vergenoegd met deze algemene studie. Het grootste deel van zijn boek bestaat uit een artikelsgewijze vertaling en commentaar. Op het eerste gezicht lijkt zoiets gemakkelijk te zijn, maar een commentaar op een middeleeuws stuk valt helemaal niet te vergelijken met een commentaar van een hedendaagse wet. In dat laatste geval kan men zich beperken tot het parafraseren van de tekst met hier en daar enige verwijzingen naar de voorbereidende werken en, bij hoge uitzondering, een originele gedachte. Bij een middeleeuws stadsrecht liggen de zaken veel moeilijker omdat een dergelijke

tekst veelal bol staat van de onduidelijkheden. Gaat een onderzoeker niet verder dan een algemene studie, dan hoeft zoiets niet op te vallen. Bij een artikelsgewijze commentaar daarentegen snijdt men voor zichzelf alle vluchtwegen af. Men kan niet anders dan alle onduidelijkheden aanpakken. Dat geldt nog meer wanneer men vertaalt. In een commentaar kan men nog aan een woord voorbijgaan. In een vertaling moet men wel vertalen én dus interpreteren. Kortom, wie een artikelsgewijze commentaar met vertaling geeft van een middeleeuwse tekst, zoals Hoogewerf, levert een grote bijdrage tot de wetenschap, maar, net zoals bij het uitgeven van middeleeuwse teksten, is het zeer moeilijk, haast ondoenbaar zelfs, om een perfect werkstuk af te leveren, terwijl het daarentegen wel zeer gemakkelijk is om kritiek te leveren. Dat hierna enige voorbeelden van die kritiek volgen, is niet bedoeld om afbreuk te doen aan de verdiensten van de auteur, maar louter om aan te tonen hoe moeilijk de taak wel was die hij zichzelf gesteld heeft.

Zo kunnen bepaalde woorden beter een andere vertaling krijgen, zoals het woord *hereditas* in art. 15. In de vertaling wordt dit onroerende zaak. Nu stemt een *hereditas* wel enigszins overeen met een onroerende zaak (terloops, een Belg, zoals deze recensent, zou in dit geval eerder de term onroerend goed gebruiken hebben), maar is het daar zeker niet synoniem mee. Niet voor niets bevat de Middelnederlandse versie het woord *erfensse*. Ofwel neemt men dat woord over, ofwel vertaalt men toch door onroerende zaak, maar geeft men daarbij dan wel duidelijk aan wat dit begrip in deze context precies inhoudt, nl. een zaak die zowel bestendig als productief is. In die laatste betekenis komt ook in art. 40 de term *hereditas* tweemaal voor. De eerste maal echter interpreteert Hoogewerf de term als erfenis, hoewel het gaat om een *hereditas* in *Harlem*, wat verwijst naar een bepaalde ligging en dus naar een onroerende zaak en niet naar een erfenis (cf. trouwens de eigen argumentatie van de auteur bij de bespreking van art. 40 op p. 216). Hoe moeilijk te vertalen het woord *hereditas* wel is, blijkt in art. 56. Daar gaat het om de rechte weer die de koper krijgt na een bezit gedurende jaar en dag na de gerechtelijke overdracht. Het gekochte goed is in art. 56 *patrimonium vel hereditatem alicuius*. Hoogewerf merkt terecht op dat het best mogelijk is dat het hier om een tautologie gaat, maar dat die interpretatie niet zijn voorkeur geniet. Zijn voorstel is om *patrimonium* te vertalen als geërfde onroerende zaak en *hereditatem alicuius* als een andere onroerende zaak. Cor-

recter zou echter zijn andermans geërfde onroerende zaak om duidelijk aan te geven dat het bij *patrimonium* gaat om een zaak waarop men aanspraken kan doen gelden als potentiële erfgenaam, terwijl dat niet zo is bij de *hereditas* van een ander. Opmerkingen als deze kunnen geleverd worden bij haast elke vertaling van een woord uit het stadsrecht van 1245, maar, zoals het spreekwoord zegt, de beste stuurlui staan aan wal.

Ook bij de inhoud van het commentaar kunnen de nodige opmerkingen gemaakt worden. Soms zou men graag wat meer uitleg willen zien, of een duidelijkere stellingname van de auteur. Hij vermeldt wel eens alleen maar de bestaande visies zonder zelf een keuze te maken. In een aantal gevallen maakt hij het zijn critici wel heel gemakkelijk door ook andere opvattingen te vermelden, die zoals de mening van Cerutti op p. 153 meer overtuigend lijken te zijn dan de zijne, al mag men hierbij niet uit het oog verliezen dat zoiets alleen maar pleit voor zijn intellectuele eerlijkheid. Bij bepaalde artikelen krijgt men de indruk dat de auteur had kunnen winnen door iets meer Frans-talige literatuur te raadplegen. Zo lijkt de *geweddehand* van art. 14 de aldaar goed bestudeerde *fides facta* te zijn en had het kunnen helpen indien bijvoorbeeld ook Philippe Goddings boek over het grondrecht in Brussel geraadpleegd was.

Al bij al, gaat het toch meestal maar om detailbermerkingen. Wie alles wil verklaren, kan niet anders dan zo nu en dan iets missen. Uiteindelijk kan men Hoogewerf slechts één fundamenteel verwijt maken, en dan nog. Het Haarlemse stadsrecht wordt steeds vergeleken met andere stadsrechten: de Hollandse die zich erop baseerden en het Bossche en Zeeuwse stadsrecht dat tot voorbeeld diende. Opvallend daarbij is echter dat alles stopt aan de grenzen van het huidige Nederland. Nochtans gaat het Bossche recht zelf terug op het recht van Leuven. Waarom werd het recht van Leuven en de andere Belgische Brabantse steden niet bij het onderzoek betrokken? Kan vooral dat Leuvense recht niet helpen om nog een aantal duistere punten op te helderen? Hoogewerf mag hier opmerken dat hij zijn deel gedaan heeft en dat hij zijn boek zo geschreven heeft dat het voor toekomstige onderzoekers toch wel een stuk makkelijker wordt. Wie het recht van Den Bosch, Woudrichem, Delft, Alkmaar, Medemblik, Beverwijk en 's Gravenzande wil bestuderen, hoeft voor het overgrote deel van de artikelen maar te kijken naar de concordantietabel achteraan dit boek om het overeenkomstige Haar-

lemse artikel en Hoogewerfs commentaar te vinden. Wie een ander stadsrecht wil bestuderen, geraakt ook al een eind ver met het handige zaakregister. Al even nuttig is het afzonderlijke boekje met de Latijnse tekst van de stadsrechtsoorkonde en de vertaling. Men krijgt zo zin om zich zelf ook maar op de stadsrechtsgeschiedenis te storten...

Gent

D. Heirbaut

Frank Keverling Buisman, *'Mer 't is geen lantrecht'. Over regionale wetboeken als bron van oud-vaderlands recht van de Middeleeuwen tot de tijd van de Republiek* (Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam). Amsterdam: Vossiuspers AUP; 34 pp. ISBN 90 5629 152 1.

Op 3 september 1998 honoreerde het College van Bestuur van de UvA het verzoek d.d. 18.02.1998 van de Stichting OVR om een leerstoel *Oud-vaderlands recht*, in het bijzonder het onderzoek van de bronnen te mogen oprichten in de faculteiten der rechtsgeleerdheid en der geesteswetenschappen. Een curatorium van vijf droeg na een zorgvuldige selectie Dr. F. Keverling Buisman voor als titularis voor deze leerstoel. De Stichting OVR stemde in met deze voordracht en op 28 juni 1999 bekrachtigde het College van Bestuur van de UvA deze benoeming met ingang van 1 juli 1999. Op 30 maart 2000 aanvaardde Prof. Keverling Buisman officieel zijn ambt met het uitspreken van een *oratio* onder de titel *'Mer 't is geen lantrecht'*.

Prof. Keverling Buisman is bekend als archivaris van Gelderland, auteur van *De Etstoel en zijn ordelboeken in de vijftiende eeuw* (OVR, nr. 14; Zutphen 1986) en als uitgever van *Ordelen van de Etstoel van Drenthe 1399-1447* (OVR, nr. 15; Zutphen 1987) en *Ordelen van de Etstoel van Drenthe 1450-1504 [1518]* (OVR, nr. 23; Zutphen 1994). Het is dan ook niet te verwonderen dat hij voor zijn *oratio* inspiratie zocht en vond in die ordelboeken. Een voortreffelijke *oratio*, hoewel dit genre welsprekendheid niet zo gemakkelijk is: de tijd is beperkt, het gaat om een plechtig bijna ritueel gebeuren met bepaalde plichtplegingen, maar ook om een programmaverklaring van de 'beroepen' professor, waarin hij zijn wetenschappelijke visie en activiteit nauwkeurig omschrijft. Hoe kan men, gebruik makend van de bronnen zelf, komen tot meer inzicht in de totstandkoming en onderlinge samenhang van de landrechten, vooral tijdens de Republiek, als be-

langrijk samenstellend deel van het oud-vaderlands recht? Laat deze geleerde formulering geen afschrikkende opwekking bij de studenten voor Prof. Keverling Buisman. *Nomen non sit omen*.

De *oratio* bestaat uit drie delen. Vertrekkend van een citaat uit de ordelen van de Etstoel van Drenthe uit 1408 behandelt de spreker in zijn eerste deel de verschillende verschijningsvormen van het recht met hun terminologie. Bij het opleggen van een zoen door de rechters wordt in de marge de opmerking gemaakt: *'Dyt ordel is voer 't beste gewesen, mer 't is geen lantrecht'*. Een regeling die de rechters billijk lijkt, maar die haar reden niet vindt in het landrecht,¹ in casu hier het Drentse landrecht. Waar vinden wij dat Drentse landrecht en wat moet daaronder worden verstaan? Ca. 1335 bestond iets wat als Drents landrecht werd aangeduid, maar de inhoud ervan is ons onbekend. De eerste bron voor het kennen van dit recht zijn de sedert 1399 opgetekende vonnissen van de Etstoel. Eerst in 1412 is er een optekening van Drentse rechtsregels door de landsheer van Drenthe, namelijk Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht.

De terminologie voor het recht is veelvoudig, bepaald door een of andere connotatie: keure, costume voor het recht dat de ingezetenen van streek of stad als eigen rechtsregels optekenen, privilege of landrecht wanneer de landsheer regels oplegt of laat optekenen. Soms wordt de costume door de landsheer bekrachtigd en zo vervangen door het landrecht. Deze overgang tussen de costumiere en statutaire vorm van het landrecht is niet altijd duidelijk. Landrechten wijzen dus naar van overheidswege bevolen optekeningen van de rechtsregels die in een bepaalde periode rechtskracht hebben gehad in een gebieds-entiteit of in een deel ervan. Die landrechten vormen samen met de stadsrechten, dijkrechten, willekeuren, leen- en hofrechten, ordonnanties, placcaten de kenbronnen van het oud-vaderlands recht. Hun interpretatie is terug te vinden in de uitspraken van de rechtbanken. Landrechten treffen wij aan in hun verschillende verschijningsvormen vanaf de elfde/twaalfde eeuw tot aan het einde van de achttiende eeuw. De *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten*, ontstaan in de periode 1000-1200 en geldend in de Friese landen, zijn de oudste. De *Nieuwe landrechten van het Hooggrafelijk Stift en Vorstendom Thorn* uit 1788 waren de jongste, maar bleven beperkt tot een ontwerp. Hoe dan ook, in 1809 werden alle bepalingen van burgerlijk recht en alle strafrechtelijke voor-

schriften in globo vervangen door de invoering van het *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland en Het crimineel wetboek voor het Koninkrijk Holland*.

Die landrechten omvatten weinig burgerlijk recht, althans bij het begin, maar des te meer strafrecht. De overheid had politiek belang bij de handhaving van de openbare orde en financieel belang bij een aandeel in de boeten die op die misdrijven stonden.

De studie van die landrechten is interessant om twee redenen. Men kan elk landrecht op zichzelf bestuderen. Hoe kwam die optekening tot stand? Welke fasen kan men onderkennen en wie werkte mee? Hoe is dat recht inhoudelijk opgebouwd? Welke materies werden er geregeld? Hoe werd dit landrecht toegepast door de rechtbanken? Vragen dus, zowel inwendig als uitwendig rechtshistorisch en institutioneel. Maar ze kunnen ook rechtsvergelijkend worden bestudeerd. Hoe verscheiden of gelijk zijn die rechtsregels? Hoe ging een gewestelijk hof te werk, wanneer verschillende rechten op zijn territoir golden en het hof deze verschillende rechtsregels moest toepassen?

Het tweede deel is gewijd aan een historisch-chronologisch overzicht van de landrechten. In de middeleeuwen zijn de oudste optekeningen van regionaal recht in Friesland ontstaan vóór 1200, namelijk *de Zeventien keuren en vierentwintig landrechten*. Uit de dertiende eeuw dateren de Fivelgoër, Hunsingoër, Vredewolder en Landgewolder keuren, optekeningen uit de Groninger Ommelanden. Bij de optekening van deze landrechten had de landsheer geen rol gespeeld. Anders is het bij de Kennemer Landkeur van 1292, het Texels Privilege van 1289, de Zuid-Hollandse landbrieven uit de periode 1303-1347, de landcharters van Brabant uit 1292 en 1312, het Veluwe Privilege van 1227, de landbrief van Twenthe van 1356 en de Zeeuwse landkeuren van 1257 en 1290. Uit de vijftiende eeuw dateren de landbrieven van Over- en Neder-Betuwe, de handvesten van de Tieler- en Bommelerwaarden, van Maas en Waal, het kwartier van Veluwe, het landrecht van het graafschap Zutphen, en het recht van Overijssel en Drenthe.

In de zestiende eeuw verwierf Karel V Friesland, Utrecht, Overijssel, Groningen, Drenthe en Gelderland, die samen met Holland, Zeeland en de Zuid-Nederlandse vorstendommen de Zeventien Provinciën zouden vormen (een personele unie met uniforme opvolgingsregeling). In 1531 vaardigde Karel V de ordonnantie uit waarbij hij alle rechtskringen opdracht gaf hun recht op te tekenen en ter homolo-

gatie naar Brussel op te sturen. Een bevel dat meerdere keren moest herhaald worden, maar dat er toe leidde dat die rechtskringen zich gingen bezinnen over het recht dat zij hanteerden. Maar niet alle optekeningen werden naar Brussel gestuurd.

Het grote werk van de optekeningen van de landrechten zou in het Noorden onder de Republiek doorgang vinden in de periode 1580-1630. De opzeg van de trouw aan Filips II, de doorbraak van het protestantisme en het wegvallen van de kerkelijke rechtspraak noopten de Provinciale Staten ertoe voor hun gebied(en), naast het herformuleren van hun recht, nieuw recht te formuleren inzake huwelijk en erfrecht bij versterf.

Vooraf in de landelijke gewesten heeft dat geleid tot min of meer volledige codificaties(?). In Holland is de unificatie zeer beperkt. Voor heel Holland golden enkel de Politieke ordonnantie van 1 april 1580 met een regeling van het huwelijksrecht, erfrecht bij versterf, huur en pacht van landerijen, hypotheek en registratie, gerechtskosten en tijdrekening, en de Ordonnantie op de justitie van dezelfde datum tot regeling van het procesrecht voor civiele zaken. Friesland, Drenthe en Overijssel kregen wel een algemeen geldend landrecht respectievelijk in 1602, 1608 en 1630. In Gelderland kenden de kwartieren Nijmegen, Zutphen en Veluwe ieder tenminste één landrecht. Groningen bestond uit verschillende rechtsgebieden met elk zijn eigen landrecht, namelijk naast de stad Groningen het gerecht van Selwerd, het Oldambt, de Ommelanden en de heerlijkheid Wedde en Westerwolde. De situatie van (Noord-)Brabant en Limburg als generaliteitslanden was een geval apart. Prof. Keverling Buisman beëindigt dit tweede deel, en meteen zijn 'oproep om meer aandacht te besteden aan de landrechten uit de tijd van de Republiek' (p. 19), met een historische analyse van het landrecht in Zutphen en in Drenthe.

Het gebruik van de bronnen leidt tot meer inzicht in 'de totstandkoming en onderlinge samenhang van landrechten, als belangrijk samenstellend deel van het oud-vaderlandse recht. Met dit aspect wil ik mij in de komende jaren verder bezig gaan houden' (p. 22). De rechtshistorici nemen graag acte van deze beginselverklaring. Toch een paar bedenkingen in de terminologie. Is landrecht niet eerder landrecht te noemen, omdat dit recht het recht is van een bestuursentiteit (provincie) of een belangrijke omschrijving daarvan (zie de oudste landrechten uit Friesland en de Groninger Ommelanden), eerder dan omdat dit recht op last van de overheid zou zijn opge-

tekend? En waarom die landrechten uit de Republiek codificaties noemen, waar die landrechten of costumen in het kader van de homologatie (of haar Noord-Nederlandse voortzetting) worden opgetekend en tot wet verklaard? Als het waar is dat de landrechten in een gebiedsenteit of deel ervan samen met de stadsrechten, dijkrechten, willekeuren, leen- en hofrechten, ordonnanties en placcaeten enz. de kenbronnen van dat oud-vaderlandse recht vormen, dan is het enigszins verwarrend bij landrecht – zelfs onder de republiek – te spreken van codificatie. De term codificatie wordt best gereserveerd voor 'een in wezen oorspronkelijke onderneming, waarin een geheel rechtsgebied – als het burgerlijk recht of de strafprocedure – in één comprehensief en exhaustief wetboek in een doorlopende, homogene redactie wordt behandeld en als een logisch-sluitend geheel wordt gezien'.² Dit is het geval met de codes van de Verlichte Despoten, de Franse Revolutie en de moderne staten vanaf de negentiende eeuw.

In het derde deel richt Prof. Keverling Buisman zich tot de *Hoofden van Lebak*. Multatuli zou aandachtig geluisterd hebben. Hopelijk doen de studenten dat ook... en de rechtshistorici van de Lage Landen niet minder na deze schitterende synthese.

Gent

D. Lambrecht

- 1 Is de vermelding in de marge eigentijds met het vonnis of is het een opmerking van de kopiist?
- 2 R.C. Van Caenegem, *Geschiedkundige Inleiding tot het recht, Deel I: Privaatrecht* (Deurne 1996), p. 10-11.

Paul Brood, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen*, [Groningen:] REGIO-Project Uitgevers/Groninger Archieven 1999; 80 pp. ISBN 90-5208-131-1.

Archiefonderzoekers die bij hun naspeuringen naar hun familie-roots de negentiende-eeuwse bronnen achter zich laten en in zeventiende- en achttiende-eeuwse bronnen hun onderzoek voortzetten, komen vroeg of laat terecht bij de bestanden die bij de archivarissen bekend staan onder de naam Oud Rechterlijke Archieven, Schultengerechtsarchieven, Nedergerechtsarchieven etc. Dat is heel begrijpelijk, want daarin vindt men de neerslag van hetgeen wij nu onder de akten van notarissen aantreffen: akten van koop- en verkoop / levering van onroerend goed, testamenten, hypotheeken, schuldbekentenissen en wat

dies meer zij. Bovendien vinden we daarin ook allerlei akten die betrekking hebben op de voogdij van minderjarige kinderen. Het gebruik van die bronnen is niet altijd makkelijk, omdat – naast het leesprobleem – de gebruikte termen en begrippen niet altijd helder zijn, terwijl bovendien de rechtshistorische structuren niet voor iedereen zomaar inzichtelijk zijn. Om die groep bezoekers een hulpmiddel te kunnen bieden (en ook aan geïnteresseerden in de lokale geschiedenis) hebben de Groninger Archieven een handzaam boekje laten samenstellen over het recht, en de rechtsprekende en wetgevende instellingen in het gewest Stad en Lande van Groningen. Auteur daarvan is de in rechtshistorische kringen niet onbekende Paul Brood, eertijds werkzaam bij de rijksarchieven in Drenthe en Groningen.

Het is zonder meer een nuttig boekje geworden, dat ook voor meer professioneel geïnteresseerde rechtshistorici van belang is. Het bevat om te beginnen een instructief overzicht van de rechterlijke organisatie in de stad Groningen en ten plattelande, waarin met kaartjes de ligging van de verschillende rechtsgebieden (Fivelingo, Hunsingo, Westerkwartier (tesamen de Ommelanden), Oldambt, Selwerd, Westerkwartier) en de daarbinnen functionerende gerechten en functionarissen wordt aangegeven. Daarbij wordt ook de wetgeving in die gebieden, waaronder vanzelfsprekend de 'Landrechten', kort aangeduid.

In de volgende hoofdstukjes (3-7) gaat de auteur in op verschillende onderdelen van het materiële recht (personen- en familierecht, zakenrecht, erfrecht, verbintenissenrecht en procesrecht). Daarbij worden, na een algemene introductie, de verschillen in de regelingen in de uiteenlopende rechtsgebieden – waar nodig – kort uiteengezet. Heel instructief zijn de voorbeelden van bepaalde rechtshandelingen, die in de tekst zijn verwerkt. Geregeld worden de verschillen nog eens in schema's of overzichtjes bij elkaar gezet, zoals bijvoorbeeld op p. 59, waar helder wordt aangegeven bij welke instantie men van vonnissen van welk gerecht in *civilibus* in hoger beroep kon gaan.

Het achtste hoofdstukje (p. 66-69) gaat over de 'Protocollatie van akten', waarin duidelijk wordt vermeld wie in welk gebied bevoegd was tot verzegeling en protocollatie, en wat die protocollen zoal inhouden. Na een enkele pagina over het *Openbaar bestuur* (p. 70-71) volgen nog 'Tips om de weg te vinden in de oud-rechterlijke archieven' en 'Nuttige rechtshistorische literatuur'.

Kortom, ik denk dat het boekje zonder meer be-

antwoordt aan het doel dat auteur, archiefdienst en uitgever voor ogen stond: een handig gidsje voor onderzoekers in die oude rechterlijke archieven. Voor wie dieper in de materie wil, biedt het een eerste introductie en verwijst het naar de beschikbare bronnen en literatuur. Het ware te wensen dat ook in de andere gewesten zulke overzichtelijke hulpmiddelen ter beschikking kwamen.

Arnhem/Amsterdam

F. Keverling Buisman

Margreet J.A.M. Ahsmann, *Collegium und Kolleg, Der juristische Unterricht an der Universität Leiden 1575-1630 unter besonderer Berücksichtigung der Disputationen*, Aus dem Niederländischen übersetzt von Irene Sagel-Grande, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000; XII + 762 p. + 15 afbeeldingen [= *Ius Commune*, Sonderhefte 138] ISBN 3-465-02766-3, DM 258,-.

In 1990 promoveerde Margreet Ahsmann te Leiden op een proefschrift dat in Groningen verscheen onder de titel *Collegia en colleges, Juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630, in het bijzonder het disputeren* (deel 1 van de Nieuwe Reeks der Rechtshistorische Studies). De universiteitsgeschiedenis was altijd een van de grote interessedomains van de Leidse hoogleraar Feenstra. Hij heeft de aanzet tot deze studie gegeven. Daarin werd het begin van het rechtenonderwijs te Leiden bestudeerd. De Leidse rechtsfaculteit was er van bij de inwijding van de universiteit in 1575, maar tot nog toe waren geen omvattende historische studies aan die faculteit gewijd. Margreet Ahsmann heeft in 1990 dit euvel verholpen en wel met een studie die het onderwerp onmiddellijk tot op de bodem uitgeput heeft. Zij beschreef het begin van de faculteit en de biografie van de hoogleraren die er tussen 1575 en 1630 benoemd werden. Zij ging dieper in op het leven en werk van drie onder hen die diepe sporen nagelaten hebben, nl. Bronchorst, Cunaeus en Donellus. Van Donellus, die er maar van 1579 tot 1587 les gaf, beschikte Margreet Ahsmann o.a. over de collegedictaten Ms Leiden BPL 40B. Zij vergeleek die grondig met Donellus' latere publicaties. De wijze van lesgeven en van examineren werd geanalyseerd. Tijdens die eerste jaren van de Leidse universiteit bleek het onderwijs er niet alleen uit hoorcolleges te bestaan, maar werd groot belang gehecht aan zgn. *disputationes*. Dat waren presentaties

en stellingnames van studenten die enerzijds schriftelijk ingediend werden en anderzijds mondeling verdedigd werden in de *collegia publica disputationum*. Margreet Ahsmann heeft zevenhonderd negen gedrukte Leidse disputaties teruggevonden en heeft omwille van die talrijke vondsten de *disputationes* in het boek veel uitgebreider behandeld dan de rest van het onderwijs. Elk van de colleges had een eigen reglement dat de disputerende studenten moesten naleven en die reglementen werden van nabij bekeken. Verder kwamen in het boek de lijsten voor van de disputaties, alsook de gegevens die Margreet Ahsmann over de studenten had kunnen terugvinden. Het boek werd destijds terecht goed onthaald. Het grootste gebrek was dat het *lingua vernacula* geschreven was terwijl de geschiedenis van de Leidse rechtsfaculteit toch eigenlijk tot het Europese culturele erfgoed behoort. Dat probleem moet verholpen worden door deze nieuwe editie in het Duits, in een reeks van het Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte. Ter gelegenheid van de vertaling werden tal van verbeteringen aangebracht aan de tekst. Nieuw materiaal is er weinig. De Nederlandstalige versie vertoonde enkele typische kenmerken van een proefschrift dat op een vaste dag af moest zijn. In de Duitse versie is de indeling van de stof merkkelijk beter: de Faculteit, de studenten, de lessen, disputeren, de *collegia*, de professoren. De leesbaarheid van het boek is daar zeer door toegenomen. Om het in computertermen te zeggen: de lectuur van de Duitse versie vergt veel minder RAM-capaciteit vanwege de lezer, hij moet veel minder gegevens in het achterhoofd houden om bij te blijven. De mooie layout van de reeks *Ius Commune* draagt ook bij tot die grotere leesbaarheid. Of de Duitse editie in het onmiddellijke zoveel meer gelezen zal worden dan de Nederlandse is een open vraag. Verspreid wordt ze in elk geval en de interne kwaliteit van de tekst is dusdanig dat het boek van blijvende waarde is. Ook voor de rechtshistorici van de Lage Landen is deze publicatie niet onbelangrijk. De opname van een boek van eigen bodem in zo'n prestigieuze reeks strekt hun ijdelheid.

Antwerpen

Laurent Waelkens

Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*, diss. UvA, Amsterdam: Samenwerkende uitgeverijen Prometheus/Bert Bakker, 2001, 333 blzz., ISBN 90-351-2362-X

Dit proefschrift is totstandgekomen in het kader van het door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) gefinancierde programma 'Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw'. 'Cultuur' zal men in dit boek wel moeten opvatten als 'de gang van zaken in het dagelijks leven'. Men treft in deze dissertatie een beschrijving aan van de sociale, economische en juridische positie van de Leidse weduwen in de periode 1580-1700. Het eindjaar 1700 is gekozen als uitloeijsel van het programma waarvan het onderzoek deel uitmaakte. Eén van de argumenten om in 1580 te beginnen is het feit dat in dat jaar de zgn. Politieke Ordonnantie van kracht werd, een plakkaat van de Staten van Holland dat hier vooral van belang is vanwege de daarin voorkomende bepalingen inzake huwelijk, overspel en erfrecht.

De auteur heeft economische en sociale geschiedenis gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en haar onderhoudende proefschrift is dan ook niet geschreven als bijdrage tot de rechtsgeschiedenis. Dat neemt niet weg dat de twee hoofdstukken met beschouwingen over respectievelijk de juridische status van gehuwde vrouwen en van weduwen (hoofdstuk 3: 'Vrouwen, vrijheid en recht', p. 51-79) en over hun vermogensrechtelijke positie (hoofdstuk 4: 'Geld en goed', p. 80-120) en ook verschillende passages daarbuiten (bijvoorbeeld de paragraaf 'Regels' (p. 212-220) van het hoofdstuk over het hertrouwen van weduwen) voor de rechtshistoricus interessant zijn. Het gaat hier uiteraard vooral over de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw, de handelingsbekwaamheid van de weduwe, het costumiëre Hollandse stelsel van huwelijksvermogensrecht (de algehele gemeenschap van goederen) en de afwijking daarvan in huwelijksvoorwaarden, het in Leiden geldende intestaaterfrecht (in de jaren 1580-1599 het gemodereerde nieuwe schependomserfrecht; nadien het nieuwe aasdomserfrecht) en het omzeilen van de gevolgen daarvan door middel van huwelijksvoorwaarden en testamenten (vooral ook door – tegenwoordig in art. 4: 977 BW verboden – mutuele testamenten). Wie ooit het *Kort Begrip van De Blécourt-Fischer* of het *Compendium van De Smidt* heeft bestudeerd zal hier, voorzover ik zie, geen nieuwe inzichten aantreffen maar hij krijgt wel een

aardig beeld van het functioneren van rechtsregels in de praktijk van het dagelijks leven.

De jurist die kennis neemt van de betreffende hoofdstukken en passages moet zo nu en dan wel over een ongewone formulering of een gewoon onjuiste formulering heen lezen. Ongewoon is bijvoorbeeld trouwen (of: getrouwd zijn) in 'ongemeenschap van goederen' (p. 83, 101, 113, 246), waar wij zouden zeggen 'met uitsluiting van, of: buiten iedere gemeenschap (van goederen)'. Onjuist is bijvoorbeeld het gebruik van de term 'handelingsbevoegdheid' waar 'handelingsbekwaamheid' bedoeld wordt (p. 64, 66, 86, 113, 194), en op p. 61 de term 'boedelscheiding' waar het gaat om 'scheiding van goederen' (art. 241 BW tot 1957) ofwel 'opheffing van de gemeenschap' (art. 1: 109 e.v. van het huidige BW). In plaats van 'vrouwen zonder overleden echtgenoot' (p. 74) was beter geweest 'gehuwde vrouwen' (het gaat hier bijvoorbeeld niet ook over 'jongedochters'). En zo is er meer. Dat is allemaal geen ramp zolang het maar niet wordt overgeschreven door andere sociaal-historici (en dat gevaar is helaas niet denkbeeldig). Ik hoop in ieder geval dat de formulering 'de gehuwde vrouw werd ... niet als rechtspersoon erkend' geen school zal maken wanneer men wil zeggen dat zij niet handelingsbekwaam was (p. 53).

Twee opmerkingen tot slot.

1. Uitgevers schijnen te denken (terecht of ten onrechte) dat het lezende publiek een hekel aan voetnoten heeft. Derhalve is de annotatie in dit boek gezet in de vorm van eindnoten (p. 249-295). Voor de wetenschap is dat vervelend, want het leidt tot een hoop gelader. Daarom deze vraag: als die noten dan echt aan het eind van het boek moeten worden geplaatst, is het dan niet tenminste mogelijk om in het vervolg in historische boeken op de bladzijden met de annotatie een kopregel op te nemen waarin aangegeven wordt op welke bladzijden van de tekst die noten betrekking hebben?
2. Als de uitgever zo bekommerd is om het gemak van de gewone lezer, dan had de auteur daar ook wel wat meer rekening mee mogen houden. In het boek komen zonder adequate verklaring nogal wat termen voor waarvan menigeen niet zal weten wat er precies mee bedoeld wordt (legitieme portie (p. 102, 115), in(ne)schuld (p. 146), warmoes (p. 127 e.v.) bijvoorbeeld). Wat een 'priseerster' (p. 136-138) en wat een 'conrooier' is (p. 154 e.v.) is in Van Dale niet te vinden.

Amsterdam

Theo Veen

A.M.J.A. Berkvens, *A propos van de affaire Laurent Timmermans. Enkele beschouwingen over de hervorming van strafrecht en strafprocesrecht in Oostenrijks Opper-Gelre en de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar rechtsgechiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht op vrijdag 24 september 1999. Maastricht: L[imburgs] G[eschied- en] O[udheidkundig] G[enootschap], 1999. 43 pp. ISBN 90 71581 10 1.

In deze rede ontvouwt de nieuwe hoogleraar aan de hand van een concreet voorbeeld uit het verleden met verve wat hem bij de beoefening van de rechtsgechiedenis voor ogen staat: een accentverlegging van de bestudering van normatieve bronnen naar die van de rechtspraktijk. Zijn behandeling van de affaire Laurent Timmermans uit 1778 laat overtuigend zien hoe op een aantal punten (zoals professionalisering van de rechtspraak, de afschaffing van de tortuur en de introductie van de gevangenisstraf als alternatief voor lijf- en doodstraffen) de vernieuwing van strafrecht en strafprocesrecht in Oostenrijks Opper-Gelre (Roermond en omgeving) en de zuidelijke Nederlanden zich in de praktijk voltrok. Zo maakt hij de lezer op meeslepende wijze deelgenoot van de spanning tussen theorie en praktijk van de hervorming van strafrecht en strafprocesrecht in de Oostenrijkse Nederlanden aan de vooravond van de gerechtelijke hervormingen van Jozef II van 1787.

Minder overtuigend is de auteur in zijn slotparagraaf. Daarin besteedt hij ook enige aandacht aan enkele andere territoria uit die tijd op het gebied van de huidige provincie Limburg. Voor wat betreft Pruisisch Opper-Gelre, Gulik en Thorn wil ik wel met hem meegaan en in de strafrechtelijke hervorming in deze territoria gemeenschappelijke trekken zien: 'een vernieuwing van bovenaf, in opdracht van verlicht absolutistische vorsten, waarbij het accent wordt gelegd op vernieuwing van rechterlijke organisatie, professionalisering van de rechtspraak, introductie van meerdere instanties, afschaffing of beperking van de tortuur en lijfstraf en introductie van gevangenisstraf' (p. 40). Maar voor wat betreft de Staatse Landen van Overmaze en Staats Opper-Gelre betwijfel ik ten zeerste of ook daar het initiatief tot vernieuwing van het strafrecht van magistraten is uitgegaan. Er heeft daar helemaal geen vernieuwing van strafrecht en strafprocesrecht, vergelijkbaar met die

in de andere territoria, plaatsgevonden vóór dat deze territoria in 1795 werden ingelijfd bij Frankrijk, hoe verlicht sommige overheidsfunctionarissen ook waren 'op papier'.

Niettemin is deze rede een zeer geslaagd, want zeer lezenswaardig specimen van rechtsgechiedenisbeoefening.

Amsterdam

Geert Bossers

Jan van Campen, *De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen* Hilversum: Verloren, 2000, 410 p. ISBN 90-6550-621-7, f 59,95 / € 27.20.

Dit boek over de collectie chinoiserie die Jean Theodore Royer bijeenbracht is de aangepaste versie van het Leidse proefschrift waarin Jan van Campen onderzocht welke voorwerpen van de collectie Royer nog te traceren waren in museale collecties. Royer was naast zijn werkzaamheden als secretaris en substituut-griffier van het Hof van Holland een groot verzamelaar van Chinese voorwerpen en amateur-wetenschapper op het gebied van de Chinese taal en cultuur, maar ook oudheidkunde en Europese kunst hadden zijn aandacht. Over de juridische werkzaamheden van Royer wordt weinig opgehelderd. De nadruk ligt in dit boek op zijn verzameling en zijn lidmaatschap van enkele letterkundige genootschappen. Het boek geeft een goede indruk van de levensstandaard, levenswijze en sociale contacten van een hoge ambtenaar in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Royer bleef bij zijn onderzoek aangewezen op Chinezen die op handelsschepen in Holland kwamen en hem dan onderrichtten in de Chinese taal. Twee andere verzamelaars van exotische voorwerpen waaraan in dit boek aandacht wordt besteed, Van Braam Houckgeest en Titsingh, zijn daadwerkelijk in 'de Oost' geweest. De VOC-ambtenaar Isaac Titsingh (1745-1812) was een vooraanstaand kenner van de Japanse cultuur. Na een opleiding tot chirurgijn studeerde hij in Leiden rechten. Daarna begon hij een lange loopbaan bij de VOC. Hij bekleedde onder andere de functie van ambassadeur in Peking en opperhoofd op Desjima (1778-1784). In tegenstelling tot Royer was hij dus wel een groot deel van zijn leven werkzaam in Azië. De derde persoon aan wie in dit boek aandacht wordt besteed is Andreas Everardus van Braam Houckgeest (1739-1801). Hij was vooral

ondernemer, maar ook enige tijd tweede man van een Nederlands gezantschap naar Peking.

Boeiend is ook hoe de collectie Royer gelegateerd werd aan Willem I en later deel uitmaakte van een van de eerste Nederlandse museale collecties, het 'Kabinet van Zeldzaamheden', om langzaam maar zeker verspreid te raken over meerdere rijksmusea. Het onderzoek van Jan van Campen heeft ook geleid tot een expositie waarin de collectie Royer, voor zover mogelijk, weer bijeen was gebracht: *Royers Chinese Kabinet: Chinese voorwerpen (porselein, lakwerk, kleding, gouaches, boeken)*. Deze expositie vond van 9 september tot en met 11 maart 2001 plaats in het Rijksmuseum in Amsterdam.

Amsterdam

Bastiaan D. van der Velden

Sjoerd Faber en Gretha Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'*. Haarlem: More (Stichting Moderne Rechtsgeschiedenis), 2000. 109 pp. ISBN 90-806021-1-6, f 20,-

Wie zich beroepsmatig bezighoudt met de geschiedenis van bezet Nederland (1940-1945) doet er verstandig aan het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) te raadplegen. In dit archief bevinden zich de dossiers die zijn aangelegd in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het gaat hier om dossiers van personen tegen wie na de bevrijding een onderzoek werd ingesteld naar *acta et gesta* tijdens de bezetting: dossiers van Nederlanders die ervan werden verdacht 'fout' te zijn geweest, kortom. Voor een groot deel bestaan deze dossiers uit naoorlogse stukken: processen-verbaal, rapporten en verslagen. Deze documenten kunnen onze kennis van bepaalde gebeurtenissen uit de bezettingstijd vergroten. Daarnaast zijn er in de dossiers dikwijls ook originele stukken opgenomen. In de naoorlogse jaren, toen men nog niet gemakkelijk kon kopiëren, kwam het geregeld voor dat bezwarende documenten eenvoudigweg uit de (in beslag genomen) archieven werden gehaald en in een dossier werden gestopt. Uiteraard is dit unieke materiaal een waardevolle historische bron. Aan dat wetenschappelijk zo belangwekkende archief hebben Sjoerd Faber en Gretha Donker een informatief boek gewijd dat tegen het einde van het afgelopen jaar op de markt werd gebracht (en waarvan in maart 2001 een tweede druk verscheen). De

aanleiding daartoe vormde de overdracht van het CABR door het Ministerie van Justitie aan het Algemeen Rijksarchief, in november 2000. In feite is het boek de vrucht van het onderzoek in het CABR dat beide auteurs eind jaren negentig in opdracht van het genoemde Ministerie hebben verricht.

Inhoudelijk valt het boek uiteen in twee delen. In de eerste plaats is er het verhaal over het archief: de totstandkoming van het CABR, de inhoud en toegankelijkheid. Het eerste dat opvalt aan het CABR is de omvang: het CABR is groot. De oorzaak daarvan is dat alle organen van de Bijzondere Rechtspleging in de jaren vijftig de opdracht ontvingen hun afzonderlijke archieven naar een centraal archief in Den Haag over te hevelen. Hierdoor ontstond een archief dat thans tot de grootste archieven in Nederland behoort. Het CABR heeft een lengte van ruim vierduizend meter. Een ander opvallend aspect is de diversiteit van het materiaal. Behalve de persoonsdossiers bewaart het archief allerlei andere stukken: registers, rolboeken, kaartsystemen, correspondentie en dergelijke. Het is interessante documentatie waarvan het bestaan niet alom bekend is. Evenmin is het een bekend gegeven dat de persoonsdossiers van het CABR onderling verschillen. Er zijn dossiers van de bijzondere rechtsprekende instanties (circa 64.000), dossiers van het bijzondere Openbaar Ministerie (circa 280.000) en dossiers van de diverse politieke opsporingsorganen (circa 540.000). Mede door deze omvang en diversiteit is het archief moeilijk toegankelijk. Hierin had volgens de auteurs verandering kunnen komen indien de bewerking waarmee halverwege jaren negentig begonnen was zou zijn gecontinueerd. Uit financiële overwegingen is echter besloten die bewerking voortijdig te beëindigen. De nieuwe database heeft derhalve slechts betrekking op een klein gedeelte van het gehele archief. Faber en Donker verhullen niet hoezeer zij dit besluit betreuren.

In de tweede plaats besteden de auteurs in hun boek aandacht aan de Bijzondere Rechtspleging. Nu wordt duidelijk hoe rijk het materiaal van het CABR is. Dat de dossiers interessante bronnen zijn voor onderzoek naar bepaalde gebeurtenissen uit de bezettingstijd is reeds gezegd; Faber en Donker laten zien dat het CABR zich óók leent voor een grondige analyse van de Bijzondere Rechtspleging. Wie waren de verdachten, wat is hun achtergrond (leeftijd, beroep, sekse, burgerlijke staat, woonplaats); waarvan werden zij verdacht; hoe was de zaak tegen hen aan het

rollen gebracht en hoe verliep de verdere procedure; hoe eindigde hun zaak? Dergelijke vragen zouden bij een uitvoerig onderzoek in de CABR-dossiers kunnen worden opgehelderd.

Zo'n onderzoek vergt tijd, aanzienlijk meer tijd dan Faber en Donker ter beschikking heeft gestaan. Zij hebben zich dan ook wijselijk beperkt tot de 'lichte gevallen'. Daaronder verstaan zij met name de verdachten die buiten vervolging werden gesteld. Terrecht vragen Faber en Donker aandacht voor dit juridische curiosum waarmee de mogelijkheid werd geïntroduceerd van buitengerechtigde berechting, door of vanwege de hoogste ambtenaar van het bijzondere Openbaar Ministerie, de procureur-fiscaal: 'Er was een rechter bijgekomen, niet in formele, wel in materiële zin' (p. 11). Tot deze introductie had de Regering besloten omdat de Bijzondere Rechtspleging verstopt dreigde te raken. Het aantal personen dat verdacht was van collaboratie bleek aanzienlijk groter te zijn dan verwacht. De meesten van hen waren geïnterneerd in de kampen die al spoedig overvol raakten. Om de druk te verminderen werd besloten de procureur-fiscaal de mogelijkheid te geven in bepaalde 'lichte gevallen' de vervolging te staken. Aan die staking konden voorwaarden worden verbonden, zoals de verplichting tot het verrichten van arbeid of het verbod met bepaalde personen om te gaan. Naar schatting zijn ongeveer 90.000 personen voorwaardelijk buiten vervolging gesteld.

Een van hen was E.B.F.F. baron Wittert van Hoogland, voorzitter van de Vereniging van Raden van Arbeid en tijdens de oorlog sympathiserend lid van de NSB. Aan zijn zaak en zijn strijd voor eerherstel (én voor zijn pensioen) wordt in het boek uitgebreid aandacht besteed, wellicht iets te uitgebreid: van de 104 bladzijden tekst zijn 21 voor de beschrijving van Witterts zaak gereserveerd. Hier wreekt zich naar mijn mening het streven naar volledigheid van de schrijvers: de uitgebreide excursie naar Wittert en ook de vele andere voorbeelden zijn misschien leuke anekdotes, maar zij stichten ook verwarring over de vraag waar het in dit boek nou ook alweer om gaat. Datzelfde geldt voor het overigens fraaie illustratiemateriaal dat vrij willekeurig over de bladzijden lijkt te zijn verdeeld en maar zelden direct betrekking heeft op het tekstgedeelte waarbij het wordt afgebeeld. Meer in het algemeen kan worden opgemerkt dat in het toch vrij bescheiden boekwerk wel erg veel thema's ter sprake worden gebracht.

Misschien zijn de schrijvers op sommige punten inderdaad te bondig geweest, maar de vraag blijft natuurlijk of men hen het streven naar volledigheid mag kwalijk nemen. Wat zij in hun boek vooral hebben duidelijk gemaakt is dat het onderwerp van de Bijzondere Rechtspleging buitengewoon complex is. Die complexiteit, zo lijken de schrijvers in het verlengde daarvan te willen zeggen, verdient het om bestudeerd te worden. In hun boek geven Faber en Donker tevens aan welke bron daarvoor gebruikt kan worden: het CABR.

Het wachten is dus op een volgende, uitgebreide publicatie over de Bijzondere Rechtspleging. Faber en Donker hebben overtuigend aangetoond dat over dat onderwerp nog zoveel meer te vertellen is. Wij kunnen slechts hopen dat zij met het besproken boekje daarop niet meer dan een voorschot hebben genomen.

Amsterdam

Geraldien von Frijtag

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Mr. A.G. Bosch (1933) is oud-hoofdofficier van justitie te Leeuwarden. Hij promoveerde in 1965 te Leiden op *Het ontstaan van het Wetboek van Strafrecht* (Zwolle 1965) en is auteur van *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot heden* (2e druk, Nijmegen 2001). Adres: Grote Kerkstraat 63, 8911 EB Leeuwarden

Mr.Drs. Gretha Donker (1943) studeerde Nederlands recht en Nederlandse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Momenteel is zij als onderzoekmedewerker werkzaam bij het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatie Centrum van het ministerie van Justitie in Den Haag. E-mail: s.faberz@chello.nl

Prof.Dr. D. Heirbaut (1966) doceert rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Gent. E-mail: Dirk.Heirbaut@rug.ac.be

Mr. M. Kreeft (1973) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en is thans werkzaam voor een uitvoeringsorganisatie voor het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieu. E-mail: mkreeft@chello.nl

Drs. A.P. van Nienes (1941) is chartermeester bij het rijksarchief in Friesland. Hij is bezig met de bewerking van het archief van de Friese stadhouders, 1584-1777. E-mail: info@ryksargyf.org.

Drs. B.E.-F.M.P. Wauters (1975) studeerde geschiedenis aan de K.U.Leuven. Sinds 1998 is hij assistent aan de afdeling Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de K.U.Leuven. E-mail: Bart.Wauters@law.kuleuven.ac.be

Kopij-aanwijzingen

De kopij moet op één zijde van het papier (A4-formaat) worden geprint, met interlinie anderhalf en een linker- en bovenmarge van tenminste drie cm.

De bijdragen zijn bij voorkeur gesteld in de spelling van 1995.

Het gebruik van ‘tussenkopjes’ wordt aanbevolen. Nieuwe alinea’s springen links in. Citaten moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst, citaten binnen citaten tussen dubbele. Grotere citaten worden aangegeven door na een regel wit het hele citaat een tab te laten inspringen. Citaten die niet in de Nederlandse, Duitse, Franse of Engelse taal zijn gesteld, dienen vergezeld te gaan van een vertaling.

In de tekst wordt naar de noten verwezen door de nootcijfers, in superscript na de afsluitende punt of (punt)komma te plaatsen.

De namen van boeken en tijdschriften worden gecursiveerd, de titels van artikelen moeten tussen enkele aanhalingstekens worden geplaatst. Behalve in de boekaankondigingen en de recensies hoeft de naam van de uitgever niet te worden vermeld.

Voorbeelden artikel:

- E.C. Coppens, ‘Het Lam Gods zijdelings verkocht’, in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 19-40; aldaar p. 37.
- A.Fl. Gehlen, ‘Visis actis. Eerste bevindingen bij de openlegging van het gerechtelijk archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)’, in: E.C. Coppens (red.), *Honoris causa. Opstellen aangeboden aan prof.mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 42; Nijmegen 1999), p. 49-60; aldaar p. 50.

Voorbeelden boek:

- P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 34; Nijmegen 1995), p. 120.
- Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed. Gevecht om de taal met wapenstok en waterkanon* (Franeker 1998), p. 35.

Voorbeelden recensie:

- Caspar van Heel, [recensie van:] Alphons van den Bichelaer, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch ... (1306-1531)* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 165-168; aldaar p. 166.
- Luk Burgelman, [recensie van:] Jean-Pierre Nandrin, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique 1832-1848* (1998), in: *Pro Memorie* 1 (1999), p. 175-177; aldaar p. 177.

Voorbeelden van vermelding van reeds eerder aangehaalde literatuur:

- Coppens, ‘Het Lam Gods’, p. 30.
- Gehlen, ‘Visis actis’, p. 53.
- Boomsma, *Kneppelfreed*, p. 40.
- Nève, *Schets van een geschiedenis*, p. 125, of:
- Nève, *Schets geschiedenis notarisambt*, p. 125.
- Van Heel, recensie Van den Bichelaer, p. 167.
- Burgelman, recensie Nandrin, *La justice de paix*, p. 176.

Illustraties worden op prijs gesteld. Indien het artikel van afbeeldingen wordt voorzien, graag duidelijke foto's aanleveren, de onderschriften op een apart blad opnemen. Onderschriften en illustraties moeten worden voorzien van een nummer. Op de uitdraai dient in de marge te worden aangegeven waar de betreffende illustratie moet komen.

Door de redactie aanvaarde kopij geldt als drukklare tekst. Wijzigingen, anders dan verbetering van zetfouten, kunnen de auteur in rekening worden gebracht.

INHOUD

Pro Memorie 3 (2001), aflevering 2

Redactioneel	(T.J. Veen)	193
	Intekening <i>Regtsgeleerde Decisiën</i> (Ockers) (Werken Stichting OVR 27)	194
Artikelen		
Dirk Heirbaut	De graven van Vlaanderen en de keuze van de Duitse koning. De theorie van Armin Wolf over het ontstaan van het college van de zeven keurvorsten getoetst aan de Vlaams-Henegouwse realiteit	195
Bart Wauters	Zeger-Bernard Van Espen: Regalisme, conciliarisme en corporatisme. Bijdrage tot de kerkrechtsgeschiedenis in de Nederlanden	213
A.G. Bosch en A.P. van Niens	Het Krijgsgerecht der Friese en Nassause Regimenten (circa 1583-1775)	233
Marco Kreeft	Een neergaande lijn: het stemrecht in de periode 1795-1848	252
Gretha Donker	Geheime Bloem-stukken	267
Varia		
	Jaap Toes, Een zwarte bruidegom en een blanke bruid	313
	A.J. van Weel, Tinsley in Holland	316
	Michael Wieczorrek, De brieven aan Mittermaier: een onbekende bron voor de Belgische en Nederlandse rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw	319
	Geers Bossers, Mittermaier aan Mollet: transcriptie van een brief	321
	Theo Veen, Observations	322
Kroniek		
	R. Lesaffer en D. Heirbaut, Rechtsgeschiedenis in Vlaanderen (2000-2001)	327
	M. Wieczorrek en D. Heirbaut, Het Europees forum van jonge rechtshistorici: een kennismaking	328
	Theo Veen, Rechtsgeleerde boeken uit Zuid-Afrika	329
Necrologie		
	O. Moorman van Kappen, In memoriam Dr.mr. Leonard de Gou (1916-2000)	330
Recensies		
D.J. Henstra, <i>The evolution of the money standard in medieval Frisia. A treatise on the history of the systems of the money of account in the former Frisia (c. 600-c. 1500)</i> (Rijk Timmer) 324; Dirk Heirbaut, <i>Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het zakelijk leenrecht in het graafschap Vlaanderen (ca. 1000-1305)</i> (C.L. Hoogewerf) 340; C.L. Hoogewerf, <i>Het Haarlemse stadsrecht (1245). Inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar</i> en C.L. Hoogewerf, <i>Ob dilectionem libertatis oppidi de Harlem ... De Latijnse tekst van het Haarlemse stadsrecht (1245) naar de editie van Kruisheer voorzien van een vertaling in hedendaags Nederlands en een beschouwing over de inhoud</i> (D. Heirbaut) 342; Frank Keverling Buisman, <i>'Mer 'tis geen landrecht'. Over regionale wetboeken als bron van oud-vaderlands recht van de Middeleeuwen tot de tijd van de Republiek</i> (D. Lambrecht) 344; Paul Brood, <i>Het oude Groninger recht in hoofdlijnen</i> (F. Keverling Buisman) 346; Margreet J.A.M. Ahsmann, <i>Collegium und Kolleg. Der juristische Unterricht an der Universität Leiden 1575-1630 unter besonderer Berücksichtigung der Disputationen</i> (Laurent Waelkens) 347; Ariadne Schmidt, <i>Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw</i> (Theo Veen) 348; A.M.J.A. Berkvens, <i>A propos van de affaire Laurent Timmermans. Enkele beschouwingen over de hervorming van strafrecht en strafprocesrecht in Oostenrijks Opper-Gelre en de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw</i> (Geert Bossers) 349; Jan van Campen, <i>De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen</i> (Bastiaan D. van der Velden) 349; Sjoerd Faber en Gretha Donker, <i>Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'</i> (Geraldien von Frijtag) 350.		
Over de auteurs van de artikelen		352

Aan dit nummer is als bijlage toegevoegd:

Theo Veen, *'En voor berisping is hier ruime stof'. Over codificatie van het burgerlijk recht, legistische rechtsbeschouwing en herziening van het Nederlandse privaatrecht in de 19de en de 20ste eeuw* (128 pp.)

